

KATARZYNA BUCZEK	
Old Frisian and Anglo-Saxon Legal Texts. A Stylistic Comparison /	7
MARTA DEGANI	
Language Contact in New Zealand: A Focus on English Lexical Borrowings in Māori /	13
JACEK KARPIŃSKI	
“Gelieve aandachtig deze instructies te lezen alvorens het formulier in te vullen”. Formulieren, interculturele communicatie en transnationale neerlandistiek /	25
KONRAD KLIMKOWSKI	
Non-formal Elements in Academic Translator Education /	33
Agnieszka Korobczak-Dominguez	
O Fado de Coimbra e Património da Humanidade /	45
MICHAEL L. KOTIN	
Typologia ogólna a typologia historyczna. Wybrane aspekty metodologii /	57
MAJA LUBAŃSKA	
<i>Shall</i> in Present-Day English /	65
WITOLD MAŃCZAK	
Czy koniec zmowy milczenia wokół teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją? /	75
DANIELA PELKA	
Typographie und ihr Einfluss auf den Leseprozess: Mikrotypographische Fehler in den <i>Oberschlesischen Nachrichten</i> /	85
STANISŁAW PRĘDOTA	
On the Morphology of Proverbs in Afrikaans and Dutch /	99
DENNIS SCHELLER-BOLTZ	
Kulturgebundener Sprachgebrauch und Lexikografie. Zur Relevanz einer stärkeren Kulturbezogenheit in zweisprachigen Wörterbüchern für Übersetzer /	107
JANUSZ STOPYRA	
Die polnische Wortbildungsterminologie im Vergleich mit der deutschen /	119
JANUSZ TABOREK	
O gramatyce w słowniku. Badania korpusowe w leksykografii dwujęzycznej /	129

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

*Polish Academy
of Sciences
Wrocław Branch*

ACADEMIC JOURNAL OF MODERN PHILOLOGY

ISSN 2299-7164

Vol. I (2012)

Academic Journal of Modern Philology

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

ISSN 2299-7164

VOL. I (2012)

EDITOR-IN-CHIEF

PIOTR P. CHRUSCZEWSKI

HONORARY EDITOR

STANISŁAW PRĘDOTA

ASSOCIATE EDITORS

KATARZYNA BUCZEK

ALEKSANDRA R. KNAPIK

JACEK MIANOWSKI

WROCŁAW

2012

ACADEMIC JOURNAL OF MODERN PHILOLOGY

EDITOR-IN-CHIEF

PIOTR P. CHRUSZCZEWSKI

HONORARY EDITOR

STANISŁAW PRĘDOTA

ASSOCIATE EDITORS

KATARZYNA BUCZEK, ALEKSANDRA R. KNAPIK, JACEK MIANOWSKI

SCIENTIFIC BOARD OF THE COMMITTEE FOR PHILOLOGY OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES, WROCLAW BRANCH:

Piotr Cap (Łódź), Camelia M. Cmeciu (Galati, Romania), Piotr P. Chruszczewski (Wrocław), Józef Darski (Poznań), Marta Degani (Verona, Italy), Katarzyna Dziubalska-Kolaczyk (Poznań), Jacek Fisiak (Poznań), James A. Fox (Stanford, USA), Stanisław Gajda (Opole), Piotr Gąsiorowski (Poznań), Franciszek Gucza (Warszawa), Philippe Hilgsmann (Louvain-la-Neuve, Belgium), Rafael Jiménez Cataño (Rome, Italy), Henryk Kardela (Lublin), Ewa Kębowska-Ławniczak (Wrocław), Tomasz P. Krzeszowski (Warszawa), Barbara Lewandowska-Tomaszczyk (Łódź), Ryszard Lipczuk (Szczecin), Lorenzo Magnani (Pavia, Italy), Witold Mańczak (Kraków), Marek Paryż (Warszawa), Michał Post (Wrocław), Stanisław Prędotą (Wrocław), John Rickford (Stanford, USA), Hans Sauer (Munich, Germany), Aleksander Szwedek (Poznań), Elżbieta Tabakowska (Kraków), Marco Tamburelli (Bangor, Wales), Kamila Turewicz (Łódź), Zdzisław Wąsik (Wrocław), Jerzy Węlna (Warszawa), Roland Willemyns (Brussels, Belgium), Donald Winford (Columbus, USA), Tadeusz Zabrocki (Poznań)

BOARD OF REVIEWERS

Andrei Avram (Bucharest, Romania), Justyna Bajda (Wrocław), Władysław Chłopicki (Kraków), C. Jac Conradie (Johannesburg, South Africa), Anna Dąbrowska (Wrocław), Tomasz P. Górski (Wrocław), Adam Jaworski (Hong-Kong), Ronald Kim (Poznań), Konrad Klimkowski (Lublin), Richard Lanigan (Washington, D.C., USA), Maria Katarzyna Lasatowicz (Opole), Elżbieta Mańczak-Wohlfeld (Kraków), Piotr Sawicki (Wrocław), Dennis Scheller-Boltz (Innsbruck, Austria), Wojciech Soliński (Wrocław), Marek Stachowski (Kraków), Dieter Stellmacher (Göttingen, Germany), Agnieszka Stępkowska (Warszawa), Waldemar Skrzypczak (Toruń), Magdalena Wolf (Wrocław), Przemysław Żywiczyński (Toruń)

PROOFREADING

GRAHAM CRAWFORD

RONALD KIM

© Copyright by Oddział Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu 2012

All rights reserved

ISSN 2299-7164

Published by / adres wydawcy:

Oddział Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu

ul. Podwale 75, 50-449 Wrocław

www.pan.wroc.pl

Committee for Philology of the Polish Academy of Sciences, Wrocław Branch /

Komisja Nauk Filologicznych PAN, Oddział we Wrocławiu

Chairperson / przewodniczący: prof. dr hab. Stanisław Prędotą

Deputy chair / wiceprzewodniczący: prof. dr hab. Piotr P. Chruszczewski

Secretary / sekretarz: dr Jacek Mianowski

Cover design / opracowanie graficzne okładki: Małgorzata Tyc-Klekot,

Typeset / skład: Eikon Studio, Toruń

Printed and bound by / druk i oprawa: Drukarnia Eikon Plus, Kraków

TABLE OF CONTENTS

KATARZYNA BUCZEK	
Old Frisian and Anglo-Saxon Legal Texts. A Stylistic Comparison	7
MARTA DEGANI	
Language Contact in New Zealand: A Focus on English Lexical Borrowings in Māori	13
JACEK KARPIŃSKI	
“Gelieve aandachtig deze instructies te lezen alvorens het formulier in te vullen”. Formulieren, interculturele communicatie en transnationale neerlandistiek	25
KONRAD KLIMKOWSKI	
Non-formal Elements in Academic Translator Education	33
AGNIESZKA KOROBCZAK-DOMINGUEZ	
O Fado de Coimbra e Património da Humanidade	45
MICHAŁ L. KOTIN	
Typologia ogólna a typologia historyczna. Wybrane aspekty metodologii	57
MAJA LUBAŃSKA	
<i>Shall</i> in Present-Day English	65
WITOLD MAŃCZAK	
Czy koniec zimy milczenia wokół teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją?	75
DANIELA PELKA	
Typographie und ihr Einfluss auf den Leseprozess: Mikrotypographische Fehler in den <i>Oberschlesischen Nachrichten</i>	85
STANISŁAW PRĘDOTA	
On the Morphology of Proverbs in Afrikaans and Dutch	99
DENNIS SCHELLER-BOLTZ	
Kulturgebundener Sprachgebrauch und Lexikografie. Zur Relevanz einer stärkeren Kulturbezogenheit in zweisprachigen Wörterbüchern für Übersetzer	107
JANUSZ STOPYRA	
Die polnische Wortbildungsterminologie im Vergleich mit der deutschen	119
JANUSZ TABOREK	
O gramatyce w słowniku. Badania korpusowe w leksykografii dwujęzycznej	129

Old Frisian and Anglo-Saxon Legal Texts. A Stylistic Comparison

Abstract

The main focus of the paper is to deliver the linguistic and lexical comparison of fragments of Germanic legal corpus; Anglo-Saxon legal texts: *The Laws of Alfred and Ine*, and Old Frisian: *Seventeen statutes* and *Twenty-four land laws* from *First Riustring Codex*. These two groups of texts provide certain legal limitations, however are of slightly different structure. Old Frisian laws are, most of the time, the result of analysis of individual cases which are later on generalized, whereas Anglo-Saxon legal codes are of more organized form, prepared for promulgation by one authority. The paper contrasts the lexical choices done by the scribes, especially the level of formality of the language, structures of the sentences, whether they are organized in a dialog or prescriptive vs. proscriptive form, as well as the sophistication and abstractness of the words and phrases. Furthermore, the styles of the texts are compared and analyzed with the main focus on the usage of the different text types. Thus, the presence of the descriptive, narrative or argumentative elements in the texts is taken into consideration while presenting the differences and similarities between them. The paper aims at showing the variety of stylistic methods used within the same Germanic linguistic culture, as far as legal texts are concerned.

Keywords: lexical and stylistic abstractness, asyndetic coordination, syndetic coordination, sanction clauses

1. Introduction

At the time of Germanic settlement of Britain, all the tribes already had well developed legal systems, which were based on the spoken tradition passed from generation to generation. However, it was not until the adoption of Christianity, the growth of the royal administration and the disappearance of the tribal structures, that the majority of those legal customs were written down.

With the codification of law, certain differences between the acts appeared too. The first and major difference between these two written legal traditions is that the Anglo-Saxon laws, being a kind of king's enactments, clarified matters in order to create a single authoritative source, leaving aside the matters of family inheritance or other customary laws, whereas, Old Frisian manuscripts had their origins in private compilations resulting from historical and accidental legal cases of the people.

Due to the slightly different sources of the Anglo-Saxon and Frisian laws, the style they were written in is also different as far as the structure of the sentences, level of formality of the language, sophistication and the abstractness of the used words are concerned.

2. Structure of the sentences

In both Frisian and Anglo-Saxon legal texts, the majority of the sentences consist of two parts: one containing the crime, or the certain condition that must be committed, and the second part with the sanction to be implemented later on.

2.1. Conditional clauses

Following Bautkan (1996), most of the time the structure of a conditional clause in the legal texts has the structure: "if X, then Y" or "if X, then Z shall do Y". Here, the conditional clause is in the majority of cases followed by the main clause. Nevertheless, structures such as "whoever commits X shall do Y" or "the man who commits X shall do Y" can also be traced.

Conditional clauses in Anglo-Saxon and Old Frisian texts were composed of an adverbial clause of condition with the conjunction *gif* in initial position, subordinated to the main clause.

2.1.1. Asyndetic coordination

The coordination of two or more conditional clauses or two or more predicates (parts of the sentence which state something about the subject) in a conditional clauses was also possible. Thus, we had asyndetic coordination in which no coordinating conjunction between the clauses was present, with the repetition of *gif* and change of subject like in for example:

- 1) *Gif mon ðonne þæs ofslægenan weres bidde, he mot gecyþan, þæt he hine for ðeof ofsloge, nalles þæs ofslegenan gegildan ne his hlaford. Gif he hit ðonne dierneð, 7 weorðeð ymb long yppe, ðonne rymed he ðam deadan to ðam aðe, þæt hine moton his mægas unsyngian.*
- 2) *Gif mon ðonne þæs ofslægenan weres bidde, he mot gecyþan, þæt he hine for ðeof ofsloge, nalles þæs ofslegenan gegildan ne his hlaford. Gif he hit ðonne dierneð, 7 weorðeð ymb long yppe, ðonne rymed he ðam deadan to ðam aðe, þæt hine moton his mægas unsyngian. (The Laws of Ine)*
- 3) *Ief hwa of herenede ieftha of othere nethe, ieftha of fengnese kemht (= kemth), ande hi muge bikenna sine ethel ende sine eckerar and sine federstatha, ac ief sin brother ieftha sine balemunda ieftha sin athem ieftha sin stiapfeder sin lond urbruden hebbe ur sinne willa ieftha ur sine wald ieftha ur sine louethe, sa ach hi to farane uter stride uppa sin egen erwe, mith allera Fresena riuchte. (Seventeen Statutes, 14)*

- 4) *Jef hit queth, hwanat him come, ief hi mi bi-sekth and queth, thet ik hia nomia skille, sa nomie ik hia son; bi thi u mot ik thet erue halda buta stride mith ded-ethon.* (Twenty-four land laws, 21)

2.1.2. Syndetic coordination

The syndetic coordination of clauses, in which a coordinating conjunction appeared, was additionally used as a stylistic device, as in examples 5, 6, 7 from *The Laws of Ine* and 8 from *Seventeen Statutes*:

- 5) *Gif hwa fare unaliefed fram his hlaforde oððe on oðre scire hine bestele, 7 hine mon geahsige, fare þær he ær wæs 7 geselle his hlaforde .lx. scillinga.*
- 6) *Ðonne mon monnan betyhð, þæt he ceap forstele oððe forstolenne gefeormie, þonne sceal he be .lx. hida onsacan þære þiefðe, gif he aðwyrðe bið. Gif ðonne Englisc onstal ga forð, onsace þonne be twyfealdum; gif hit ðonne bið Wilisc onstal, ne bið se að na ðy mara. Ælc mon mot onsacan frympe 7 werfæhðe, gif he mæg oððe dear.*
- 7) *Gif ceorl ceap forstild 7 bireð into his ærne, 7 befehð þærinne mon, þonne bið se his dæl synnig butan þam wife anum, forðon hio sceal hire ealdore hieran: gif hio dear mid aðe gecyðan, þæt hio þæs forstolenan ne onbite, nime hire ðriddan sceat.*
- 8) *Ac ief Fresena capmen an thira sogen stretena eng werthe benert, ieftha birawad werthe a Saxena merkum ur riucht, sa scelmat him fella mith tian liudmerkum, ande tha frana sin bon, thet is enendtuintech scillinga.* (*Seventeen Statutes*, 9)

Syndetic coordination in a protasis (opening clause) was widely used especially in Anglo-Saxon texts (Schwyter 1996). Some parts of *The Laws of Ine* include syndetic coordination of clauses and syndetic coordination of predicates, whereas other give the examples of syndetic coordination of clauses with additional subordination:

- 9) *Gif mon forstolenne man befo æt oprum, 7 sie sio hand oðcwolen, sio hine sealde þam men þe hine mon ætbeferg, tieme þonne þone mon to þæs deadan byrgelse, swa oðer fioh swa hit sie, 7 cyðe on þam aðe be .lx. hida, þæt sio deade hond hine him sealde. Þonne hæfð he þæt wite afylled mid þy aðe, agife þam agendfrio þone monnan. Gif he þonne wite, hwa ðæs deadan ierfe hæbbe, tieme þonne to þam ierfe 7 bidde ða hond þe þæt ierfe hafað, þæt he him gedo þone ceap unbeceasne oþþe gecyðe, þæt se deada næfre þæt ierfe ahte.*

2.2. Relative clauses

Sentences expressing a certain legal act could also be shaped by means of using simple relative structure: *whoever does sth, he is to do sth else*, like it is done in the *Alfred's Biblical Introduction*, where we can see a relative structure with the additional information added by means of predicate subordination:

- 10) *Se ðe frione forstele 7 he hine bebycgge, 7 hit onbestæled sie, þæt he hine bereccan ne mæge, swelte se deaðe.* (*The Laws of Alfred*)

2.3. Sanction clauses

Apart from conditional and relative clauses, there are also examples of sanction clauses with the *then* part present in the main clause, as it is in *The Laws of Ine* presented in the example 11 and 12, or the directive dependent or non-dependent phrases expressing sort of legal facts like for instance: '*murder is 3 shillings*'.

- 11) *Se ðeof gefehð, ah .x. scillinga, 7 se cyning ðone ðeof; 7 þa mægas him swerian aðas unfæhða. Gif he ðonne oðierne 7 orige weorðe, þonne bið he wites scyldig. Gif he onsacan wille, do he ðæt be ðam feo 7 be ðam wite.*
- 12) *Se ðe ðeof slihð, he mot aðe gecyðan, þæt he hine fleondne for ðeof sloge, 7 þæs deaðan mægas him swerian unceases að. Gif he hit þonne dierne, 7 sie eft yppe, þonne forgielde he hine. Gif mon to þam men feoh geteme, ðe his ær oðswaren hæfde 7 eft oðswerian wille, oðswerige be ðam wite 7 be ðæs feos weorðe; gif he oðswerian nylle, gebete þone mænan að twybote.*
- 13) *Jef hi bi-seka wili, sa skil hi et there herna hwek and stride with-stonda mith fiuwer berskinzia campon, and et there hirth-stidi mith tha fifta campa, thruch thet, thet ma morth skil mith morth the kela. (sanction clause). (Twenty-four land laws, 24)*
- 14) *Jef thet is liodcuth, thet (...) him sines godes se ur-bruden tha ur-burnen tha thes nachtes thermithi ur-stelen se, sa ne thur hi ther-umbe nene ondwarde dwa, thruch thet ther ne mi nen mon otheres monnes god firor an plicht nema, thare sin ein god. (Twenty-four land laws, 16)*

As it has been shown, the “*gif, se ðe*” clauses and directives can be seen as style makers for the law codes. Clauses analysed above like: if-then conditions (including adverb clauses of condition), relative clauses, sanction clauses, clauses with syndetic or asyndetic coordination are present to the same degree in the Old Frisian as well as Anglo-Saxon legal texts. The only difference according to Bremmer (1998) is the orthographical and lexical one, as in Old Frisian the structures can begin with *jef* (*gef* spelled with *g*, *ef*, *iof*, *of*, *ieft*), *jefma* [if one], *jeftha*, *jefth*, *that* is (...) *that jef*.

What is more, in contrast to the Anglo-Saxon legal texts, early Old Frisian laws like the land-laws or the statutes are never composed only of such conditional structures but also have narrative sentences, whose main role is to provide the reader or the listener with the background knowledge of the specific situation presented, or the conditions to be taken into account. Such features of the text appear, due to the mentioned in the beginning fact, that Frisian laws were established due to the certain legal cases (Bremmer 1998), whereas Anglo-Saxon laws, even though following certain tribal traditions, were mainly the product of one or two people writing down the word of the ruler. Therefore, it has to be clearly stated that narrative sentences in Anglo-Saxon laws do not convey any legal material as such, but give the reasons when and why a certain code was promulgated, or simply describe facts and states of affairs.

3. Level of formality of the language

As far as the level of formality of the language in both Anglo-Saxon and Old Frisian legal texts is concerned, it has to be stated that there are certain distinct differences. *Twenty-four land laws* from Frisian law, for example, are a collection of regional legal customs and precedents compiled and intended primarily for the use in internal Frisian legal matters. They were supposed to be used by “Allera Fresena” – by all the Frisians as O'Donnell (1998) points out, therefore the language used here had to be relatively simple and easy to follow for everyone. A good example of the usage of simple language is the 5th land-law which presents the situation in which a family has to defend its title to a piece of land bought from a pilgrim. Here the simple legal regulation is presented with the almost visual picture of a situation. We can see dramatically presented examples of possible events, which are deliberately created to make the law easy to understand. Nevertheless, the legal meaning is also clear and cannot be abused as at the mere beginning

of the law, we can read its bare form: “If one demands land from somebody, let the elder in the house say: that land for which you bring me before the Thing and demand from me, I bought it” (O’Donnell 1998: 247). Such a dramatized law and the whole procedure gives plenty of indication that it was intended to be read and understood far more generally than its detail would suggest. Similar style is visible in the Second land-law too. The law gives certain conditions on which a mother can sell an inheritance of the child who still has not reached the age of adolescence. The law is transferred into a kind of dramatic story with a suspense. Even though the reader can decipher the regular, universal meaning of the act (that a child has right to approve the actions of his mother when he comes of age, except when the mother was trying to support the stable future of the child) with no difficulty, still the so called “three needs” of the child are to be interpreted in a more general way, as it simple could happen very rarely if not never that a child would starve, the freezing wind would kill the wild animals and so on (Sterringa 1998: 291). *Seventeen statutes* also use similar stylistic level of sophistication. In the 7th statute one can find the procedure that should be followed in a situation when “a man flees with a woman through three houses and a church.” That visualized description does not prevent the reader from general understanding of the particular law, however.

When we compare the two styles of the Anglo-Saxon and Old Frisian legal texts we can clearly state that in Old Frisian texts, there is this predominant preference of the specific over general, whereas in Anglo-Saxon it is the other way round. Here, the legal declarations are rather proscriptive then prescriptive, and the language tends to be balanced and formal. What also should be added, is that as far as Old Frisian legal texts are concerned, they can be written in the third person, when they give a situational description, second person monologues (in case of the oaths of office – where the text is to be read by the representative of the administration) and first person complaints put into the legal message. When we compare it with the English legal texts, such situations are impossible, unless we talk about a monologue in the introduction, or the words directed to God.

Even if we analyze only such small amount of data, we can still find the major differences between the legal texts of Anglo-Saxon and Old Frisian communities. The sentences presenting the main legal points are constructed in a similar way, nevertheless, their stylistic and lexical composition is slightly different. Furthermore, the text types used in the Old Frisian legal acts are much more complex than in Anglo-Saxon legal codes, as they can be freely mixed to achieve the writer’s aim.

References

- Attenborough, Frederick Levi (1922) *The Laws of the Earliest English Kings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bautkan, Dirk (1996) *A Concise Grammar of the Old Frisian Dialect of the First Riustring Manuscript*. (NOWELE Supplement, 16). Odense: Odense University Press.
- Bremmer, Rolf Hans (1998) *Approaches to Old Frisian Philology*. (Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistic). Amsterdam: Rodopi.
- Milton, Haight Turk ([1893] 1998) *The Legal Code of Alfred the Great*. Halle: Max Niemayer Verlag. Daniel P. O’Donnell *Literary Embellishment in Old Frisian Legal Texts, Approaches to Old Frisian Philology*. (Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistic). Amsterdam: Rodopi.

- Schwytter, Jürg R. (1996) *Old English Legal Language: The Lexical Field of Theft*. (NOWELE Supplement, 15). Odense: Odense University Press.
- Sterringa, Annemarth (1998) *Widows in Medieval Frisia, Approaches to Old Frisian Philology*. (Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistic). Amsterdam: Rodopi.

Corpus of Old East Frisian Texts:

- (<http://titus.unifrankfurt.de/texte/etcs/germ/afries/afrcorp/>) (date of access December 12, 2011)
- The Parker Chronicle and Laws (Corpus Christi College, Cambridge) (<http://www8.georgetown.edu/departments/medieval/labyrinth/library/oe/texts/prose/laws.html>) (date of access December 12, 2011)

Language Contact in New Zealand: A Focus on English Lexical Borrowings in Māori

Abstract

In New Zealand a peculiar language contact scenario has emerged from the mutual influence between the indigenous Māori language and English (cf. Benton 1985). Sharing the fate of many indigenous languages, Māori was overwhelmed by an imperial power but it was not eradicated. What remained of Māori was indisputably affected by English, but Māori also left its traces on the variety of English that developed in New Zealand. While the lexical influence of Māori on English has already been the subject of various studies, the impact of English on Māori still remains to be accounted for to a large extent (cf. Harlow 2004). This paper explores the presence of English lexical borrowings in Māori by analyzing the one thousand most frequent Māori words in the *Māori Broadcast Corpus* (Boyce 2006). In particular, the study will consider which types of English loans emerge among the core vocabulary of Māori and how these loans have been integrated in the language.

Keywords: language contact, New Zealand, lexical borrowing, Māori, Aotearoa

1. Background to language contact between Māori and English

In the context of *Aotearoa*/New Zealand, language contact between Māori and English is the product of a long colonial history (cf. Belich 1998, King 2003). Abel Tasman was the first European explorer who discovered New Zealand (henceforth NZ) in 1642, but colonization proper started after more than a century. In 1769, Captain James Cook extensively explored and mapped the two main islands of NZ and claimed this territory for the British Empire. In the early phases of colonization, people who landed on the shores of NZ were mostly whalers, traders and missionaries. These latter lived in close contact with the Māori communities and substantially contributed to give shape to the written form of the indigenous Māori language.

A crucial moment during colonization is represented by the Treaty of Waitangi in 1840. This legal document, which was signed by numerous Māori chiefs, gave the British Crown sovereignty over NZ. From then onwards, new waves of settlers, mainly from Great Britain, moved to the country to start a new life there. Unsurprisingly, this phase was characterized by intense contacts between the Māori language and the different English dialects introduced by the newcomers.

The Treaty also gave rise to progressive land alienation. Māori people were dispossessed from many of their lands and attempted to gain them back in a series of armed conflicts, the so-called Land Wars that were fought in the 1860s. As a result of these conflicts, the Māori population was subdued and decimated. At the end of the nineteenth century, the number of Māori people dropped to 46,000.

The marginalization of Māori people, language and culture was strong throughout the twentieth century. Young generations of Māori were forced to learn English. English was the only language of tuition, while the use of Māori was limited to domestic settings. Children were even punished if they spoke Māori at school (cf. Mead 2003).

The 1970s represented a turning point. With the advent of the Māori Renaissance – a cultural movement aimed to preserve the traditions and cultural heritage of the Māori people – the Māori population could obtain legal recognition for their concerns and, most importantly, measures were taken to revitalize the dying Māori language. The Māori Affairs Amendment Act of 1974 declares “the Māori language as the ancestral tongue of that portion of the population of New Zealand of Māori descent”. Furthermore, according to this Act “the Minister of Māori Affairs is authorized to take such steps as he deems appropriate for the encouragement of the learning and use of the Māori language”.

From the beginning of the 1980s Māori medium educational institutions were founded. They include *kōhanga reo* (‘Māori language preschools’), *kura kaupapa* (‘primary schools operating under Māori custom and using Māori as the medium of instruction’) and *whare wānanga* (‘Māori institutions of higher education’). In 1987, with the passing of the Māori Language Act, Māori was made the official language of New Zealand (English is not officially recognized as such!) and a Māori Language Commission was founded to guide revitalization efforts.

Today, only 20% of the Māori people can converse in their ancestral tongue but many initiatives are taken to make the language stronger by increasing the number of its speakers. Revitalization efforts have led to the development of university programmes (e.g. *Te tohu paetahi*, a university level Māori immersion programme), the creation of TV series (e.g. *Tōku reo*, a TV show for learning Māori), and the support of cultural initiatives like the Māori language week.

2. Scenarios of language contact

In light of this background, language contact between Māori and English can be broken down into two major scenarios. Following van Coetsem’s terminology (2000), it is possible to distinguish a scenario of contact as imposition (“source language agentivity”) and one of contact as addition (“receptor language agentivity”).

The first scenario, that of contact as imposition, describes a situation where a majority language, English, dominates over a minority language, Māori, exerting a strong influence on it. In this language contact constellation, the receptor language, Māori, is influenced by the donor language, English, at

different levels. The strong influence of English on Māori is a direct result of the fact that Māori has been in contact with the dominant language, English, for over two centuries and it is also the consequence of the fact that virtually all native speakers of Māori were inevitably forced to become bilingual. As noted in the literature, the effects of the English dominance on Māori are visible, even though only little systematic research has been carried out so far. Due to the influence of English, Māori has been subject to phonological, grammatical and lexical changes. Māori vowel sounds, syllables and rhythm have been affected by English (Harlow et al. 2009). Furthermore, changes have been observed that involve Māori word order and transfers from English constructions (Harlow 2001). The presence of a large number of English borrowings in Māori has also been pointed out (Duval 1995).

In contrast to this, the second scenario, that of contact as addition, defines the influence of a minority language, Māori, on a majority language, English. In this case, the impact on the receptor language, English, is rather limited, being restricted to some lexical borrowing. This influence has been noted in a number of studies investigating the presence and use of Māori lexical borrowings in New Zealand English (cf. Bellett 1995; Deverson 1985, 1991; Degani 2009, 2010; Kennedy 2001; Kennedy and Yamazaki 2000; Macalister 1999, 2000, 2004). Findings from these studies have also established a general tendency for Māori borrowings to relate to the semantic fields of native flora and fauna, proper names and places names, and cultural key concepts. Another language contact phenomenon that has been researched is the creation of hybrid compounds that merge Māori and English elements (Degani & Onysko 2010). Indeed, Māori loans and hybrid compounds can be seen as the most distinctive traits of New Zealand English lexis. They unquestionably mark the uniqueness of New Zealand English as a variety of English. In addition to these studies, Macalister (2005) has compiled *A Dictionary of Maori Words in New Zealand English* in which he records about 900 Māori borrowings. Interestingly enough, when Macalister did a follow-up study (2006) testing New Zealanders' actual knowledge of Māori loans, he found out that only about 10% of these terms are known by the average New Zealander. To sum up, while the influence of Maori on English has remained on the lexical level, this influence has generated a substantial amount of research.

3. Lexical borrowing: the Māori perspective

If we now take the perspective of Māori and focus on the lexical level, it is striking to observe that the situation is quite the opposite than the one just described for English. As noted by Harlow (2004), the impact of English on Māori still remains to be accounted for to a large extent. This is even more so the case with English lexical influence on Māori. To date, the major study of borrowing in Māori remains Duval's thesis (1995), which identified over 2500 distinct items looking at more than 300 publications from 1815 to 1899, that is in the early phase of contact. The range of borrowed terms that Duval identified includes loans from English, French and Latin, and most of them pertain to Christianity, technology, trade and law. These reflect the new ideas and concepts that were introduced by the European missionaries and settlers. However, as Harlow observes (2004: 149–150), there are problems associated with the sources on which Duval relied for his study, namely word lists and texts of mostly missionary origin. On the one hand, word lists are likely to underrepresent the extent and type of lexical borrowings in use at that time because they were compiled with the aim to represent indigenous vocabulary. On the other hand, texts of missionary

origin are likely to overrepresent the phenomenon because they contain many Christian terms that were introduced but cannot be expected to have had much circulation among Māori speakers.

While it is not the aim of this paper to identify specific reasons for the limited amount of research on English loans in Māori, it is nonetheless important to allude to possible conditions that might have played a role in this. First of all, one should keep in mind that the revitalization of the Māori language that started with the Māori Renaissance involved a reconsideration of English loans. If borrowing from Māori had represented a vital means of lexical expansion throughout the nineteenth and the first half of the twentieth century, attitudes towards lexical borrowing changed starting from the 1970s. In this period, some Māori people, and especially those involved in the preservation of ‘pure’ Māori, frowned upon English loans and avoided to use them as much as possible, at times coming up with new and confusing coinages (cf. Boyce 2006: 28).

Te Taura Whiri (‘the Māori Language Commission’)¹ itself was not alien to purist attitudes. It devised strategies of Māori vocabulary expansion that did not include borrowing from English (cf. Harlow 1993). The Commission established that the coinage of new terminology should be guided by the following principles: a) specialization of existing Māori terms, b) derivation by reduplication or affixation, c) shortening of existing terms, d) brevity and transparency of terms, and e) use of circumlocution. The Commission also made proposals for ‘nativisations’ consisting in the replacement of well-established English loans by more native-like Māori terms. One of the suggestions was to replace the names for the months of the year with more traditional Māori words. Accordingly, English borrowings that had already been in use for more than one hundred years (*Hanuere*, *Pepuere*, *Maehe*, *Aperira*, *Mei*, *Hune*, *Hurao*, *Akuata*, *Hepetema*, *Oketopa*, *Noema*, *Tihema*) would have to be replaced by new Māori terminology having a clear reference to planets and star constellations (*Kohi-tatea*, *Hui-tanguru*, *Poutu-te-rangi*, *Paenga-whawha*, *Haratua*, *Pipiri*, *Hongongoi*, *Here-turi-koka*, *Mahuru*, *Whiringa-a-nuku*, *Whiringa-a-rangi*, *Hakihea*).

Significantly, such purist attitudes were specifically directed at English. This means that loans from languages other than English were still accepted. They included terms such as *miere* (‘honey’) from French *miel*, *wiwi* (‘French/France/Frenchman’) from French *oui oui* (‘yes’), and *ture* (‘law’) from Hebrew *torah*. Borrowings from other Polynesian languages were even encouraged. Polynesian *niu* (‘coconut’) was preferred over the English loan *kokonati*, and Polynesian *maika* (‘banana’) was seen as more appropriate than *panana*.

As Harlow (1993, 2003) suggests, the refusal to use English loans can be interpreted in light of a situation where a minority language, Māori, fears language endangerment and loss and, as a reaction, feels the need to revive the language by its own means. As he acutely points out,

With respect to the language [Māori], there are two senses in which it is felt that it must profile itself as against English by refusing to borrow. The first is the fear that the language, already in an embattled situation because of competition with English, will become weakened, and will lose something of itself if it borrows. The second is the probably subconscious need to demonstrate to oneself and, possibly, to detractors of the language, that the language does not have to resort to borrowing in order to cope. That is, borrowing is felt to be a sort of admission of defeat. (Harlow 1993: 103)

¹ To get an overview of the work by *Te Taura Whiri*, the reader can consult the following website: <http://www.tetaurawhiri.govt.nz>.

4. Methodology

The observations above allude to the difficulty and the necessity of investigating the presence of English loans in Māori. In consideration of this fact, the present study is aimed to provide an indication of the depth of lexical influence of English on Māori by looking at the most frequently used words in Māori and finding out how many of them are English loans.

The use of the term borrowing in the present study is in line with Thomason & Kaufman's general definition of lexical borrowing as the "incorporation of foreign features [words] into a group's native language by speakers of that language" (1991: 37).

The study is based on data retrieved from the *Māori Broadcast Corpus* (MBC, Boyce 2006). This is a representative corpus of contemporary spoken Māori consisting of about one million words and gathering broadcasts recorded in 1995 and 1996 from Māori-medium radio and television. In the intentions of its compiler, the corpus should provide a good source for exploring high frequency vocabulary. As Boyce claims (2006: ii), "a small number of high frequency words provide most coverage of texts: 165 word types make up approximately 80% of all the words in the texts in the corpus; 200 word types give 82.4% coverage, 2000 give 97.62% coverage". In Appendix 4 Boyce suggests (2006: 269–270) that the corpus may be useful, among other things, for a project on borrowing.

The analysis consists in the identification of English loans among the one thousand most frequent words in the corpus. The presence of English borrowings is determined following phonological and phonotactic criteria. This means that, while Māori dictionaries have been consulted (Biggs 1981, Ngata 1993, Ryan 1989, Williams 1971), the identification of English loans in the MBC is not dependent on the inclusion of these words in the consulted lexicographic works. Dictionaries proved inadequate for the purpose. As Duval & Kuiper cogently point out, "although there are a very large number of loans in contemporary Māori, no contemporary dictionary of Māori even begins to account adequately for them. Nor is there a scholarly dictionary for the study of earlier texts in Māori which lists loans" (2001: 243).

The list of the one thousand most frequent words in the MBC that was used for this study is available online (<http://tereomaori.tki.org.nz/Teacher-tools/Te-Whakaipurangi-Rauemi/High-frequency-word-lists>). It includes both content and function words, but it excludes proper nouns (i.e. names of people, places, names of the days of the week and the months of the year).

5. Analysis

Since the identification of English loans was guided by phonological and phonotactic criteria, it is necessary to provide a brief overview of the Māori sound system (cf. Harlow 2001) before commenting on the type of borrowings found in the corpus.

In Maori there are fifteen segmental phonemes, 10 consonants and 5 vowels. The consonants are /p, t, k, m, n, ŋ r, w, f, h/ and the vowels are /i, e, a, o, u/. Orthographically, the consonants /ŋ/ and /f/ are represented by ng and wh respectively. Vowel length is phonemic. This fact was largely ignored in early publications during the nineteenth century and in the first half of the twentieth century, but the publications of recent years have used either a macron (as in ā) or a geminate cluster (as in aa) to indicate vowel length. In contrast to English, Māori is a mora-timed language, a mora consisting of either a single

consonant plus a single short vowel (CV) or just a single short vowel (V). Because of the shape of the mora, no Māori word may end in a consonant and no two consonants may occur together.

The entrance of foreign lexical items into the vocabulary of Māori, reveals regular processes of phonological integration. These are schematized in table 1 below:

Table 1. Common phonological integrations²

English phonemes	Māori phonemes
/b/	/p/
/s, ʒ, ʃ/	/h, t/
/l/	/r/
/dʒ/	/h, r/
/g/	/k/
/v/	/w/
/θ, ð/	/t/
/j/	/i/

As the table indicates, regular integrations regard the voiced plosives /b, g/, the fricatives /s, ʒ, ʃ, dʒ, v, θ, ð/, the liquid /l/ and the semivowel /j/. Voiced plosives are replaced by their voiceless counterparts /p, k/. The class of fricatives, which is underrepresented in Māori, is subject to different types of adaptation. The liquid /l/ is substituted by /r/ and the semivowel /j/ by the full vowel /i/.

The analysis of the one thousand most frequent words in the corpus indicates that 9.5% of them are English borrowings. This percentage is quite high in view of three considerations. First of all, the type of words analyzed represent basic vocabulary that has a high usage frequency. The mere presence of English loans among Māori basic words is indeed remarkable. Secondly, a large number of the one thousand terms are function words. These words are not expected to feature significantly among borrowings. If we subtracted function words from the list, the actual number of English loans among Māori content words would be much higher. Thirdly, the list is not lemmatized and thus contains many instances of derivatives.

The type and range of English loans retrieved from the corpus are represented in Table 2 below, in descending order of frequency.

Table 2. List of English loans among the one thousand most frequent Maori terms in the MBC

1. Kura (<i>n. school</i>)	33. Kapu (<i>n. cup</i>)	65. Karāhe (<i>n. glass</i>)
2. Pikitia (<i>n. picture</i>)	34. Poti (<i>n. boat</i>)	66. Parakuihi (<i>n. breakfast</i>)
3. Māmā (<i>n. mum</i>) [*]	35. Kāri (<i>n. card</i>)	67. Tī (<i>n. tea</i>)
4. Pea (<i>n. pair</i>)	36. Rino (<i>n. iron</i>)	68. Purei (<i>v. play</i>)
5. Pea (<i>n. pear</i>)	37. Pāraoa (<i>n. bread, flour</i>)	69. Hipi (<i>n. sheep</i>)
6. Pea (<i>n. bear</i>)	38. Tēpu (<i>n. table</i>)	70. Wīra (<i>n. wheel</i>)
7. Pukapuka (<i>n. book</i>)	39. Tiriti (<i>n. treaty</i>)	71. Kāreti (<i>n. carrot</i>)

² Adapted from Ka'ai & Moorfield 2009: 24.

8. Rōpū (<i>n.</i> group)	40. Taraka (<i>n.</i> truck)	72. Pata (<i>n.</i> butter)
9. Pouaka (<i>n.</i> box)	41. Putiputi (<i>n.</i> flower)	73. Āporo (<i>n.</i> apple)
10. Pepa (<i>n.</i> paper)	42. Pene (<i>n.</i> pen)	74. Tari (<i>v.</i> study)
11. Kete (<i>n.</i> kit)	43. Pāmu (<i>n.</i> farm)	75. Tote (<i>n.</i> salt)
12. Hāora (<i>n.</i> hour)	44. Tōkena (<i>n.</i> stockings)	76. Kaute (<i>v.</i> count)
13. Waea (<i>n.</i> wire, telephone)	45. Meneti (<i>n.</i> minute)	77. Paipa (<i>n.</i> pipe)
14. Tīma (<i>n.</i> team)	46. Huka (<i>n.</i> sugar)	78. Kāwhe (<i>n.</i> calf)
15. Rūma (<i>n.</i> room)	47. Tākuta (<i>n.</i> doctor)	79. Miriona (<i>n.</i> million)
16. Motokā (<i>n.</i> motorcar)	48. Peita (<i>n., v.</i> paint, painter)	80. Kāpene (<i>n.</i> captain)
17. Moni (<i>n.</i> money)	49. Keke (<i>n.</i> cake)	81. Kiromita (<i>n.</i> kilometer)
18. Mīhini (<i>n.</i> machine)	50. Turu (<i>n.</i> stool, chair, seat)	82. Reri (<i>adj.</i> ready)
19. Kēmu (<i>n.</i> game)	51. Hōia (<i>n.</i> soldier)	83. Piriti (<i>n.</i> bridge)
20. Hū (<i>n.</i> shoe)**	52. Whutupōro (<i>n.</i> football)	84. Rita (<i>n.</i> liter)
21. Karaka (<i>n.</i> clock)	53. Mita (<i>n.</i> meter)	85. Taraiwa (<i>n., v.</i> drive, driver)
22. Wiki (<i>n.</i> week)	54. Tina (<i>n.</i> dinner, lunch)***	86. Tarau (<i>n.</i> trousers)
23. Pēke (<i>n.</i> bag)	55. Pākete (<i>n.</i> packet)	87. Haina (<i>v., n.</i> sign, signature)
24. Miraka (<i>n.</i> milk)	56. Pākete (<i>n.</i> bucket)	88. Panana (<i>n.</i> banana)
25. Nama (<i>n.</i> number)	57. Pahi (<i>n.</i> bus)	89. Haki (<i>n.</i> flag)
26. Poaka (<i>n.</i> pig)	58. Hararei (<i>n.</i> holiday)	90. Pāhi (<i>v.</i> pass)
27. Hōiho (<i>n.</i> horse)	59. Rīpene (<i>n.</i> ribbon)	91. Kara (<i>n.</i> colour)
28. Pēpi (<i>n.</i> baby)	60. Pīpī (<i>n.</i> baby)	92. Reta (<i>n.</i> letter)
29. Hēki (<i>n.</i> egg)	61. Paoro (<i>n.</i> ball)	93. Aihikirimi (<i>n.</i> ice-cream)
30. Pōro (<i>n.</i> ball)	62. Miti (<i>n.</i> meat)	94. Kuini (<i>n.</i> queen)
31. Tāone (<i>n.</i> town)	63. Pere (<i>n.</i> bell)	95. Hāwhe (<i>adj.</i> half)
32. Pī (<i>n.</i> bee)	64. Karāhe (<i>n.</i> class)	

* The first three words occurred 1000 times or more in the corpus.

** The 20 most frequent loans occurred 200 times or more in the corpus.

*** The 54 most frequent loans occurred 100 or more in the corpus.

As the list indicates, nearly all of the English loans identified in the *MBC* are nouns. Exceptions are a handful of verbs, namely *purei* ('play'), *tari* ('study'), *kaute* ('count') and *pāhi* ('pass'), and two terms that can function both as nouns and verbs, *peita* ('paint', 'painter') and *taraiwa* ('drive', 'driver'). The list contains just one instance of an adjective, *rerī* ('ready'). This is in line with the widely accepted predictions of borrowing hierarchies according to which, among the different parts of speech, nouns are the most easily borrowed (cf. Whitney 1881).

As far as phonological integration in the receptor language is concerned, some general patterns can be observed. In particular, the following processes are at work:

- Direct integration

e.g. *pea* ('pair'), *pepa* ('paper'), *waea* ('wire'), *moni* ('money')

Direct integration emphasizes the fact that in Māori the link between phonemic and graphemic representation is much closer than in English.

- Insertion of final vowel

e.g. *tīma* (team), *wīki* (week), *rūma* (room), *kapu* (kup), *kete* (kit), *tāone* (town), *pene* (pen)

The presence of a final vowel in English loans is a reflection of the Māori mora structure which does not allow words to end in a consonant sound.

- Substitution of absent consonant sound

e.g. *hū* ('shoe'), *pī* ('bee'), *pēpi* ('baby'), *huka* ('sugar')

The replacement of English consonant sounds that are absent in Māori follows regular patterns of substitution as indicated in Table 1.

- Reduction of consonant cluster

e.g. *nama* ('number')

The reduction of English consonant clusters is in line with the Māori mora structure which disallows this sequence.

- Epenthesis in consonant cluster

e.g. *pikitia* ('picture'), *tiriti* ('treaty')

Since consonant clusters are not allowed in Māori, their integration into Māori involves either the reduction of the consonant cluster to just one consonant or the insertion of epenthetic vowels.

- Epenthesis in consonant cluster + Replacement of absent consonant sound + Change of vowel sound + Insertion of final vowel

e.g. *karaka* ('clock')

The examples of integration listed above are intended as illustrations of individual processes. However, it is often the case that more processes are simultaneously involved when English loans are adapted to the sound system of Māori. As shown in the example above, they can involve the presence of epenthetic vowels, the replacement of consonant sounds, the change of certain vowel sounds and the insertion of vowels in word final position.

In addition to these general processes of phonological integration, a few peculiar cases can be singled out from the range of English loans found in the corpus. They are reported below:

- Phonological integration + reduplication

e.g. *pukapuka* ('book'), *putiputi* (flower, supposedly from beauty)

Reduplication is another phenomenon that can be observed in a few English loans. Reduplication is a productive morphological process in Māori and it is generally used to provide emphasis (marking plurality, providing an intensive or distributive meaning). *Rakiraki* ('duck') is another example of an English loan involving reduplication. This loan occurs in the *MBC*, but it is not included in the list of the one thousand most frequent words.

- Metathesis

e.g. *rino* ('iron')

The English loan *rino* is an interesting case for speculation. Williams (1971) provides three definitions for the entry *rino*: a) a twisted cord of two or more strands, b) a large variety of eel, and c) iron (modern usage). William's dictionary does not refer to *rino* ('iron') as a loan. Lexicographers, however, are not consistent in this classification. Thus, in contrast to Williams, Biggs (1981) and Moorfield (2011) qualify *rino* ('iron') as an English loanword,

whereas Duval (1995) is reluctant to insert the term in his list of loanwords. Duval adduces the presence of the word *haeana*, meaning ‘iron’, in the sources that he consulted as evidence for not considering *rino* an English loan. According to Duval, *haeana* is an English loan whereas *rino* is not. However, despite the presence of *haeana*, alternative explanations for the classification of *rino* as a loan can be put forth. The entrance of this term in the lexicon of Māori might be explained following different lines of argumentation. *Rino* might represent the Māori rendering of a rhotic pronunciation of the English word ‘iron’, with metathesis also involved. This is not unlikely if we consider that in the phase of intense contact, many of the settlers who migrated to New Zealand were of Scottish origin. One might also explain the classification of *rino* as a loan in relation to a particular contact situation characterized by the need to create a word in Māori for a specific referent that was newly introduced. In this case, the act of naming a specific entity might have involved a conscious graphological rearrangement of the English word ‘iron’ such that the same letters are maintained but their order reflects the structure of the Māori syllable.

- Multiple phonological adaptation

e.g. *pouaka*, *pāki*, *pāka* (‘box’); *pēpi*, *pīpi* (‘baby’); *paoro*, *pōro* (‘ball’)

Other English words such as ‘box’, ‘baby’ and ‘ball’ give rise to multiple phonological adaptations in Māori.

- Homonymous loans

e.g. *pea* (‘pair’, ‘pear’, ‘bear’), *tiriti* (‘treaty’, ‘street’), *pāketē* (‘packet’, ‘bucket’), *karaehe* (‘glass’, ‘class’)

The fact that the sound system of Māori is smaller than that of English also gives rise to the creation of homonymous loans as the examples above indicate.

- Polysemous loans

e.g. *waea* (‘wire’, ‘cable’, ‘telephone’, ‘radio’), *pāraoa* (n. bread, flour)

Waea is an interesting example of a polysemous loan. The term is an adaptation of English ‘wire’ which was subject to semantic extension via metonymic shift. Thus, from the initial meaning of ‘wire’, *waea* came to indicate also ‘cable’, ‘telephone’ and ‘radio’. The loan *pāraoa* is another instance of semantic extension through metonymy from the meaning of ‘bread’ to that of ‘flour’.

- Loans reinforced by existing native terminology

e.g. *huka* (‘sugar’) à loan & *huka* (‘ice’, ‘frost’, ‘foam’) à native term

e.g. *kura* (‘school’) à loan & *kura* (‘knowledge of *karakia*’³) à native term

The introduction of the English loans *huka* (‘sugar’) and *kura* (‘school’) might have been facilitated by the existence of isomorphic native terminology having a somehow related meaning. A process of visual analogy might have guided associations between the native term *huka* (‘ice’, ‘frost’, ‘foam’) and the loan *huka* (‘sugar’). Similarly, a metonymic mapping from ‘specialized knowledge’ to ‘place where to acquire knowledge’ might have helped the adoption of the loan *kura* (‘school’) next to the native term *kura* (‘knowledge of *karakia*’).

Other considerations about English loans in Māori regard the type of referents they designate. While Māori borrowings in New Zealand English have been grouped into a few major categories (i.e. names for flora and fauna, place names, names for cultural and spiritual concepts), the English loans identified in the corpus belong to a wider range of semantic domains. The major semantic fields to which they pertain are the following:

- Food & eating: *pea* ('pear'), *miraka* ('milk'), *hēki* ('egg'), *pāraoa* ('bread'), *huka* ('sugar'), *keke* ('cake'), *tina* ('dinner', 'lunch'), *miti* ('meat'), *parakuihi* ('breakfast'), *tī* ('tea'), *kapu* ('cup'), *kāreti* ('carrot'), *pata* ('butter'), *panana* ('banana'), *aihiikīrimi* ('ice-cream'), *āporo* ('apple'), *tote* ('salt')
- Measurement & money: *nama* ('number'), *mita* ('meter'), *pea* ('pair'), *kaute* ('count'), *miriona* ('million'), *kiromita* ('kilometer'), *rita* ('liter'), *hāwhe* ('half'), *moni* ('money'), *tāra* ('dollar')
- Sports & games: *rōpu* ('group'), *tīma* ('team'), *kēmu* ('game'), *pōro* ('ball'), *kāri* ('card'), *whutupōro* ('football'), *purei* ('play'), *paoro* ('ball')
- Education: *kura* ('school'), *pukapuka* ('book'), *pepa* ('paper'), *pene* ('pen'), *kārahe* ('class'), *tari* ('study'), *reta* ('letter')
- Fauna: *pea* ('bear'), *poaka* ('pig'), *pī* ('bee'), *hōiho* ('horse'), *hipi* ('sheep'), *kāwhe* ('calf')
- Vehicle & transportation: *motokā* ('motorcar'), *poti* ('boat'), *pahi* ('bus'), *taraka* ('truck'), *wīra* ('wheel'), *taraiwa* ('drive', 'driver')
- Tools & objects: *pouaka* ('box'), *kete* ('kit'), *pēke* ('bag'), *pāketete* ('packet'), *pikitia* ('picture'), *paipa* ('pipe')
- Time: *hāora* ('hour'), *karaka* ('clock'), *wiki* ('week'), *meneti* ('minute'), *pere* ('bell')
- Clothing: *hū* ('shoe'), *tōkena* ('stokings'), *rīpene* ('ribbon'), *tarau* ('trousers')
- Material & substance: *rino* ('iron'), *kārahe* ('glass'), *peita* ('paint'), *kara* ('colour')
- Profession: *tākuta* ('doctor'), *kāpene* ('captain'), *hōia* ('soldier'), *quini* ('queen')
- Urbanization: *tāone* ('town'), *tiriti* ('street'), *pīriti* ('bridge')
- Dwelling & furniture: *tēpu* ('table'), *rūma* ('room'), *tūru* ('stool')
- Technology: *waea* ('wire', 'telephone'), *mīhini* ('machine')
- Family terms: *māmā* ('mum'), *pēpi* ('baby')

This breadth of semantic domains is a clear indication of the strength of the English influence on Māori. The contact between the two languages was first and foremost a contact (too often a clash!) between two different worldviews and ways of life. Loans testify to a long history of colonization with all its paraphernalia.

6. Concluding remarks

The paper has shed light on a situation of language contact where two distinct scenarios emerge: one of contact as imposition and another one characterized by contact as addition. The focus of this study has been on the first type of scenario and the analysis presented here concerns the influence of English on

Māori as expressed in lexical borrowing. This is an area of research where a lot of work still needs to be done. In this respect, the present study is intended as a small contribution towards filling this gap.

The analysis of the one thousand most frequent words in the MBC has shown that English loans feature among Māori basic vocabulary. This is a significant finding which demonstrates the depth of lexical influence of the source language on the receptor language. In addition, the range of semantic domains to which English loans belong is a further indication of the intensity of this contact.

This situation poses interesting questions concerning the status of English loans in Māori. Should they be considered a threat for the minority language or should they rather be seen as an enrichment?

While it is a natural reaction that minority languages develop purist attitudes and look at foreign ‘intrusions’ with suspicion, it is nevertheless important to point out that lexical borrowings are virtually present in any of the world languages. Borrowings simply demonstrate how different communities of speakers got in contact throughout history. To take a remarkable example, we can consider how the lexicon of English was enriched with new words coming from different languages, most significantly Latin, Greek and French. It is also well known that in the domain of information technology European languages have borrowed extensively from English. Lexical borrowing appears as a natural phenomenon of language development.

In the end, however, all decisions regarding the actual integration or exclusion of English loans in Māori remain in the hands of language planners, educators and, most importantly, the speakers of the language. They are the only ones who can forge the future development of the Māori language.

References

- Belich, James (1998) *The New Zealand Wars*. Auckland: Penguin.
- Bellett, Donna (1995) “Hakas, hangis and kiwis: Māori lexical influence on New Zealand English.” [In:] *Te Reo* 38, 73–103.
- Benton, Richard (1985) “Māori, English, and Māori English.” [In:] John Pride (ed.) *Cross-Cultural Encounters: Communication and Mis-communication*. Melbourne: River Seine Publications, 110–120.
- Biggs, Bruce (1981) *Complete English–Māori Dictionary*. Auckland: Auckland University Press.
- Boyce, Mary (2006) *A Corpus of Modern Spoken Māori*. PhD thesis, Victoria University, Wellington.
- Coetsem, Frans van (2000) *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*. Winter: Heidelberg.
- Degani, Marta (2009) “Are they still warriors? Reflections on the use of Māori lexis in New Zealand English.” [In:] Marina Dossena, Domenico Torretta, Annamaria Sportelli (eds.) *Migration of Forms. Forms for Migration. Proceedings of the XXIII AIA Conference*. Bari: Progedit, 53–71.
- Degani, Marta (2010) “The Pakeha myth of one New Zealand/*Aotearoa*. An exploration in the use of Māori loanwords in New Zealand English.” [In:] Roberta Facchinetti, David Crystal, Barbara Seidlhofer (eds.) *From International to Local English – and Back Again*. Bern: Peter Lang, 165–196.
- Degani, Marta, Alexander Onysko (2010) “Hybrid compounding in New Zealand English.” [In:] *World Englishes* 29: 2, 209–233.
- Deverson, Tony (1985) “Home Loans: Māori input into current New Zealand English.” [In:] *English in New Zealand* 33, 4–10.
- Deverson, Tony (1991) “New Zealand English lexis: the Māori dimension.” [In:] *English Today* 26, 18–25.

- Duval, Terry (1995) *A Preliminary Dictionary of Māori Gainwords Compiled on Historical Principles*. PhD thesis, University of Canterbury, Christchurch.
- Duval Terry, Koenraad Kuiper (2001) "Maori dictionaries and Maori loanwords." [In:] *International Journal of Lexicography* 14: 4, 243–260.
- Harlow, Ray (1993) "Lexical expansion in Māori." [In:] *The Journal of the Polynesian Society* 102: 1, 99–107.
- Harlow, Ray (2001) *A Māori Reference Grammar*. Rosedale, Northshore: Pearson.
- Harlow, Ray (2003) "Issues in Māori language planning and revitalization." [In:] *Journal of Maori and Pacific Development* 4: 1, 32–43.
- Harlow, Ray (2004) "Borrowing and its alternatives in Māori." [In:] Jan Tent, Paul Geraghty (eds.) *Borrowing: A Pacific Perspective*. Canberra: ANU Pacific Linguistics, 145–169.
- Harlow, Ray, Peter Keegan, Jeanette King, Margaret MacLagan, Catherine I. Watson (2009) "The changing sound of the Māori language." [In:] James N. Stanford, Dennis R. Preston (eds.) *Variation in Indigenous Minority Languages*, Amsterdam: Benjamins, 129–152.
- Ka'ai, Tania, John Moorfield (2009) "Ngā kupu arotau – eweri tāima loanwords in Māori 1842–1952." [In:] *Te Kaharoa* 2: 1, 1–38.
- Kennedy, Graeme (2001) "Lexical borrowing from Māori in New Zealand English." [In:] Bruce Moore (ed.) *Who's Centric Now? The Present State of Post-Colonial Englishes*. Melbourne: Oxford University Press, 59–81.
- Kennedy, Graeme, Shinji Yamazaki (2000) "The influence of Māori on the New Zealand English lexicon." [In:] John Kirk (ed.) *Corpora Galore: Analyses and Techniques in Describing English*. Amsterdam: Rodopi, 33–44.
- King, Michael (2003) *The Penguin History of New Zealand*. Auckland: Penguin.
- Macalister, John (1999) "Trends in New Zealand English: some observations on the presence of Māori words in the lexicon." [In:] *New Zealand English Journal* 13, 38–49.
- Macalister, John (2000) "The changing use of Māori words in New Zealand English." [In:] *New Zealand English Journal* 14, 41–47.
- Macalister, John (2004) "Listening to proper nouns: social change and Māori proper noun use in New Zealand English." [In:] *New Zealand English Journal* 18, 24–34.
- Macalister, John (2005) *A Dictionary of Maori Words in New Zealand English*. Oxford: Oxford University Press.
- Macalister, John (2006) "Of weka and waiata: familiarity with borrowing from te reo Maori." [In:] *Te Reo* 49, 101–124.
- Mead, Hirini Moko (2003) *Tikanga Māori. Living by Māori Values*. Wellington: Huia.
- Moorfield, John (2011) *Te Aka Māori-English, English-Māori Dictionary*. Auckland: Pearson.
- Ngata, Hōri Mahue (1993) *English–Maori Dictionary*. Wellington: Learning Media.
- Ryan, Peter M. (1989) *The Revised Dictionary of Modern Maori*. Third edition. Auckland: Heinemann.
- Thomason, Sarah G., Terrence Kaufman (1991) *Language Contact, Creolization and Contact Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Whitney, William (1881) "On mixture in language." [In:] *Transactions of the American Philosophical Association* 12, 1–26.
- Williams, Herbert (1971) *A Dictionary of the Maori Language*. Wellington: Owen Government Printer.

JACEK KARPIŃSKI

Erasmus Leerstoel voor Nederlandse Filologie

**“Gelieve aandachtig deze instructies te lezen alvorens
het formulier in te vullen”**

**Formulieren, interculturele communicatie
en transnationale neerlandistiek**

Abstract

**“Before filling in the application form, please read carefully these
instructions.”¹**

Forms, Intercultural Communication and Transnational Dutch Studies

Almost everyone is familiar with various types of formal forms. The language as well as the structure of such texts differ, however, from the standards and rules of every-day communication, which, in consequence, may lead to many problems. Reading the instructions to the form may not always constitute great help or assistance. It is very common that people, who are obliged to fill in the particular form, come across different terms or sophisticated grammatical structures they do not know or at least do not fully comprehend. Let us add to all these problem a notion of a foreign language, and as a consequence, a foreign culture for which the form is prepared, we may be facing an insurmountable barrier – both linguistic and cultural. This is a matter which, nowadays, modern philologists have to face. Particular intercultural problems or difficulties which may additionally constrain the communication should also be overcome. The first part of the article expounds upon some of the problems that people, who have to fill in the Dutch forms, may encounter. The second part of the article discusses how the official forms may be introduced to the educational curriculum as a didactic means that helps in the process of both language teaching and learning.

Keywords: form, intercultural communication, Dutch studies, glottodidactics

¹ The title of the article contains a standard office annotation, found on a variety of forms in Dutch.

“Gelieve aandachtig deze instructies te lezen alvorens het formulier in te vullen...” Dergelijke zinsneden staan vaak aan het begin van een formulier. Het lezen van die instructies helpt echter niet altijd. Vaak wordt de invullende persoon geconfronteerd met begrippen die hij of zij niet kent, of met structuren die niet altijd duidelijk zijn. Wanneer bepaalde kennis die noodzakelijk is om een dergelijk formulier in te kunnen vullen ontbreekt, komt hij of zij er niet uit. Vaak zijn die teksten geschreven vanuit een andere culturele achtergrond, waardoor interculturele problemen kunnen ontstaan. De transnationale neerlandistiek moet die moeilijkheden aanpakken en er een oplossing voor vinden. In het eerste deel van dit artikel worden een aantal problemen gepresenteerd, die voorkomen bij het invullen van Nederlandstalige formulieren. Het tweede deel biedt een voorstel om formulieren te gebruiken als didactische middel in de transnationale neerlandistiek.

Formulier als intercultureel probleem in de transnationale neerlandistiek

Formulieren² worden tegenwoordig in bijna alle instellingen in de wereld gebruikt. Hun aantal, omvang en diversiteit neemt voortdurend toe. Ze zijn een belangrijk arbeids- en organisatiemiddel, omdat ze de mogelijkheid bieden om verschillende gegevens te verzamelen en naar onderwerp te ordenen, en tegelijkertijd om gegevens met elkaar te kunnen koppelen en op te kunnen slaan. Grosse (1979: 11) voegt nog toe, dat „Rationalisierungsmaßnahmen mithilfe der Datenverarbeitung und schließlich die Erstellung von Statistiken, um den Stand der Erfahrungen für die Fortschreibung zu erwartender künftiger Entwicklungen operationabel zu machen (...) [den] Vordruck zu einem unentbehrlichen Instrumentarium der Verwaltung [gemacht haben].” Om die reden moeten formulieren voor de burger ook goed begrijpelijk en vriendelijk zijn. De realiteit ziet er echter heel anders uit. Uit publieksonderzoek van Trendbox BV uit 2008³ blijkt dat overheidsteksten, die door de meeste mensen weliswaar redelijk goed begrepen worden, een slecht imago hebben. “Onpersoonlijk, zakelijk, ingewikkeld en stijf zijn de kenmerken die vaak worden genoemd” (Nederlandse Taalunie 2008: 2).

Op taalniveau leveren formulieren in de interculturele communicatie veel problemen op. Albrecht (1979: 76) wijst erop dat de taal van formulieren “den meisten Menschen (...) zunächst als etwas Fremdes entgegen [tritt].” Vertegenwoordigers van andere culturen worden geconfronteerd met o.a. de volgende structuren:

- asyndethische verbindingen (verbindingen zonder voegwoorden);
 formulier optreden Aalsterse groepen
 naam & voornaam vertegenwoordiger
 rekeningnummer organisator⁴

2 De taalwetenschappelijke literatuur kent veel verschillende definities van het begrip *formulier*. Grosse (1979: 13) definieert een formulier als “eine asymmetrische Dialogsituation, in der eine Behörde ein streng formalisiertes Interview mit einem Bürger auf ein genau fixiertes Ziel hin führt. Frage- und Antwortpartner kennen sich nicht; ihre Positionen befinden sich auf unterschiedlichen Ebenen, vor allem des Informations- und Zuständigkeitshorizontes”. Fortheringham (1979: 25) ziet het formulier daarentegen als „ein Vordruck (...), in dem die wiederkehrenden Teile schriftlicher Mitteilungen in zweckmäßiger und einheitlicher Anordnung festgelegt sind.” In dit artikel worden formulieren beschouwd als teksten die aan de burger gericht zijn en waarin bepaalde vragen worden gesteld die beantwoord of ingevuld moeten worden.

3 naar Nederlandse Taalunie (2008: 2)

4 Stad Aalst Denderend, Formulier Optreden Aalsterse groepen (2009).

- samenstellingen;

niveau 1 assistentopleiding

niveau 2 basisberoepsopleiding

niveau 3 akopleiding*

niveau 4 middenkaderopleiding*

niveau 4 specialistenopleiding*

Afb. 1. Informatie Beheer Groep, Studiefinanciering. Wijzigingen student beroepsonderwijs en hoger onderwijs (2009).

- gesubstantiveerde werkwoorden;
melding van oprichten van een inrichting
omschrijving aard en activiteiten of processen in de richting
de ligging en indeling van gebouwen.⁵
- vakterminologie;

Wenst u de Convenience Kits?

Wenst u de ELVIP?

Wenst u Mountain Bikes (max.: 4 fietsen)?

Wenst u kinderstoelen?

Wenst u kampeerstoelen?

Afb. 2. Moturis LTD, Moturis Check-in Form (2006).

- afkortingen;
medew. 41 _ geg.RA tbv bew.brf.toegev. ?
ontv.bev. verstuurd ?

Afb. 3. Stadsdeel Amsterdam-Centrum, Aanvraag om vergunning tot onttrekking, samenvoeging en/of omzetting van woonruimte (2009).

- complexe zinnen;
Door ondertekening van dit formulier gaat het Steunpunt ervan uit dat je hiervan op de hoogte bent en dat je ermee akkoord gaat dat het Steunpunt – voor zover noodzakelijk om voorzieningen te realiseren – informatie, zoals verstrekt via dit formulier, doorgeeft of bespreekt met andere betrokkenen.⁶
- infinitiefconstructies;
minstens een week voor uw vertrek ingevuld afgeven of opsturen⁷
- onnauwkeurige of ongespecificeerde informatie.
Da die Bearbeitung der Anträge jedoch einige Zeit in Anspruch nimmt, wird auch den Studienwerbern empfohlen, sich für das Wintersemester bis etwa 1. September und für das Sommersemester bis etwa 1. Februar zu bewerben.⁸

5 Gemeente Purmerend, Meldingsformulier. Besluit Horeca-, Sport- en Recreatie-inrichtingen Milieubeheer (2003).

6 Steunpunt DisAbility Management UM, Melding Functiebeperking. Aanvraag Voorzieningen Functiebeperking (2006).

7 Preventiedienst Leuven, Aanvraag vakantietoezicht (2009).

8 Merkblatt über die Zulassungsbedingungen für StudienbewerberInnen mit nicht-österreichischem Reifezeugnis an der Universität Wien (2005).

Grosse (1979: 11) benadrukt, dat tekortkomingen in formulieren heel duidelijk zijn en dat niet alleen de getroffen burgers daarop wijzen en daarover klagen, maar ook ambtenaren, juristen, psychologen, sociologen en publicisten. Goed taalgebruik in formulieren is echter niet voldoende voor geslaagde communicatie tussen de burgers en de overheid. Om goed met elkaar te kunnen communiceren, vooral op transnationaal niveau, moeten de taalgebruikers over ten minste drie soorten kennis beschikken:

- kennis van het taalsysteem (linguïstische competentie);
- kennis van de taalgebruikssituaties (communicatieve competentie);
- kennis van de wereld.⁹

Communicatieve competentie kan ruimer opgevat worden dan uitsluitend de kennis over hoe te handelen in verschillende taalgebruikssituaties. Een belangrijk onderdeel daarvan vormt de interculturele competentie, “de mate waarin iemand zich de communicatieregels, (...) verbale en non-verbale uitingen die voor een bepaalde cultuur specifiek zijn, eigen heeft gemaakt en daarmee ook daadwerkelijk kan omgaan” (Shadid 2000: 6). Daartoe behoren ook kennis van symbolen (visueel waarneembare dingen, die kenmerkend zijn voor een bepaalde cultuur), helden (mensen, die iets van de cultuur representeren), rituelen (handelingen die binnen een cultuur als essentieel worden beschouwd) en waarden (vroeg aangeleerde gedragsregels aan de hand waarvan mensen handelen en andere mensen beoordelen).¹⁰ In de huidige tijd van globalisatie en nieuwe media, de tijd waarin grenzen vervagen en nieuwe gemengde culturen ontstaan, worden dagelijkse handelingen van mensen steeds transnationaler. Niettemin is het contact met een vreemde cultuur altijd nog een uitdaging. Contact met het vreemde wekt sterke emoties – afwijzing, vrees, verontwaardiging en – in extreme gevallen – zelfs afkeer. In de interculturele communicatie kunnen verschillende problemen voorkomen, vooral in het begrijpen van het andere/het vreemde.¹¹ Klimkiewicz-Reinprecht (2002: 100v.) noemt de volgende factoren, die een sterke invloed hebben op de interculturele communicatie en tot problemen in begrijpelijkheid kunnen leiden:

- culturele fouten;
- semantische fouten;
- inhoudelijke fouten;
- psychologische barrières.

Als een culturele fout, die serieuzere gevolgen kan hebben dan een taalfout, beschouwt Klimkiewicz-Reinprecht (2002: 100) “ein der Kommunikationssituation nicht angemessenes Verhalten.” Ongeacht of mensen in de moedertaal of in een vreemde taal communiceren, denken ze op de manier die verbonden is met hun eigen cultuur. Daardoor kan het gebeuren dat het vreemde in het communicatieproces door de spreker/schrijver niet wordt gerespecteerd. Om die reden zijn culturele fouten vaak voorkomende fouten, die tot communicatieproblemen kunnen leiden, ook bij het invullen van formulieren.

Semantische fouten zijn fouten, die “in Begegnungssituationen mit anderen kulturellen Codes und damit verbundenen Verhaltensweisen und Lebensformen” kunnen ontstaan (Klimkiewicz-Reinprecht 2002: 101). Hierbij gaat het om situaties, waarin bijvoorbeeld begrippen in een vreemde taal over-

⁹ Vgl. (Appel 2002: 27v.).

¹⁰ Vgl. (Hofstede 2005: 22).

¹¹ Ehlich (2010: 18v.) wijst erop, dat „de taalwetenschappen zich [zullen] moeten omvormen tot wetenschappen van het begrijpen (...) Daarbij moeten ze rekening houden met (...) doelgerichtheid, kennisdimensie en identiteitsvorming. Ze zullen zich moeten richten op de vooronderstelling van het begrijpen en de voorwaarden van mislukken en de mogelijkheden tot succesvol begrip.”

lappen met begrippen in de moedertaal van de communicatiepartners, waarbij deze qua vorm wel op elkaar lijken, maar semantisch niet altijd hetzelfde betekenen.¹² Iedereen die een formulier invult moet zich bewust zijn van die culturele verschillen en uiteenlopende culturele codes. Inhoudelijke fouten zijn fouten die veroorzaakt worden door gebrek aan kennis van de wereld. Ze komen vaak voor bij het invullen van formulieren, vooral als er begrippen worden gebruikt die landspecifieke fenomenen beschrijven, bv.:

2 Verzoek uitbetailing voorschotten voor

2a BTW gemeenschapsvoorzieningen

2b BTW openbaar vervoer

2c Totaal voorschotverzoek: *optellen 2a plus 2b*

2d Vereveningspercentage

2e Voorschotverzoek na toepassing verevening: *vermenigvuldigen 2c maal 2d*

Afb. 4. Belastingdienst. Opgaaf BTW-compensatiefonds (2009).

Psychologische barrières bestaan o.a. in aanpassingsproblemen, in verschillende belangen van de gesprekspartners, dominantie, te grote of te kleine afstand. Deze barrières lijken bijzonder belangrijk te zijn in de communicatie tussen burger en overheid – ook in de schriftelijke communicatie door middel van formulieren. De vragende partij (zoals een instelling of een dienst) is een anonieme instantie, de invullende partij daarentegen kan niet anoniem blijven, omdat alle gegevens die hij of zij moet verstrekken heel sterk met hem of haar verbonden zijn. De sociale status van de ambtenaar, zijn machtspositie, zijn ervaring, en zijn kennis van de taal en van de cultuur (als moedertaalspreker, die in die bepaalde cultuur is opgegroeid), kunnen leiden tot het versterken van zijn positie. Om problemen bij het invullen van formulieren te voorkomen, stellen sommige instellingen eigen adviseurs aan, die daarbij behulpzaam kunnen zijn, maar de meeste overheidsdiensten doen steeds nog niet veel om dit proces eenvoudiger te maken.

Formulier als intercultureel hulpmiddel in de transnationale neerlandistiek

In het contact met andere culturen zijn, in tegenstelling tot verschillende taalfouten, de communicatieve fouten niet zo makkelijk op te lossen. Het behoeft dus geen betoog dat ook in het kader van de transnationale neerlandistiek veel aandacht besteed moet worden aan het interculturele aspect van de institutionele communicatie – en dus aan het invullen van Nederlandstalige formulieren, waarmee iedereen vroeg of laat geconfronteerd zal worden. Litters (1995: 35) merkt op dat misverstanden deel uitmaken van de communicatie tussen mensen, maar ook dat “Techniken zur Verringerung von interkulturell bedingten Kommunikationsproblemen und das Erkennen von Nicht-Übereinstimmungen jedoch erlernt werden können.” Er kan dus gesteld worden dat in de neerlandistiek wereldwijd interculturele lessen hun vaste plaats in het studieprogramma zouden moeten hebben. Studenten moeten vertrouwd raken niet uitsluitend met de Nederlandse taal, maar ook (wat niet minder belangrijk is) met de Nederlandse en Vlaamse praktijken (symbolen, helden, rituelen) en waarden. Het is van groot

12 „Das Wort *Kaffeetrinken* bedeutet z.B. im Deutschen nicht nur, dass man Kaffee zu sich nimmt, sondern wichtig ist auch das Reden, das Kuchenessen und das gemütliche Beisammensein beim Kaffeetrinken. In anderen Kulturen kann dies aber nur mit dem Trinken des Kaffees assoziiert werden“ (Karpiński 2007: 332).

belang dat de studenten Nederlands intercultureel werken en daarbij gebruik maken van authentiek materiaal, op basis waarvan zowel talige als culturele aspecten behandeld kunnen worden. Authentieke teksten bieden voldoende mogelijkheden voor interculturele reflectie en vormen een basis om informatie over de cultuur van Nederland en Vlaanderen te vergelijken met de thuiscultuur. Op die basis kunnen verschillende onderwerpen besproken worden en de onderwerpen, die een verschil vormen tussen bepaalde culturen, nog verder uitgediept. Formulieren vormen in dat opzicht een belangrijk didactisch middel: ze zijn authentiek, de studenten leren nieuwe woordenschat en nieuwe grammaticale structuren, maar formulieren kunnen bovendien als een uitstekend uitgangspunt dienen voor discussie over bepaalde interculturele thema's, bv.:

- *Gemeente Hilversum. Formulier Terrasontheffing*¹³ als basis voor een gesprek over uitgaanscultuur in Nederland en in het eigen land, over het fenomeen *terrasjes*, over de Nederlandse/Vlaamse eetgewoontes, etc.
- *Stad Antwerpen. Meldingskaart*¹⁴ als uitgangspunt voor een discussie over de eerste stappen in Nederland of Vlaanderen, over verschillen en overeenkomsten tussen woonmogelijkheden in een Nederlandstalig land en in het eigen land, etc.
- *Sportvereniging "De Hollandsche Leeuw." Aanmelding voor sv DHL 2009/2010*¹⁵ als aanzet tot discussie over het belang van sport in verschillende culturen, over senioren en sport, over sport op school vs. sport in vrije tijd, etc.

De authenticiteit van formulieren speelt een belangrijke rol, aangezien de studenten daardoor worden voorbereid op concrete situaties, waarmee ze geconfronteerd kunnen worden in een Nederlandstalig land. Het vermogen om te kunnen gaan met zulke teksten, die door de moedertaalsprekers in het alledaagse leven gebruikt worden, moet zijn plaats in de transnationale neerlandistiek vinden.

De docenten zouden de leerders ook vertrouwd moeten maken met de typische kenmerken van formulieren, want "eine wichtige Aufgabe des Lehrenden ist, die Lernenden bewusst zu machen, dass alle Texte typisierbar sind, und sie zu befähigen, die spezifischen Merkmale der Textsorten, die besonders populär im institutionellen Bereich sind (z.B. Formulare), zu erfassen" (Karpinski 2007: 336). Aangezien woordenschat een belangrijk onderdeel vormt van het vreemdetalenonderwijs en gezien het feit dat neerlandici extra muros moeten leren het vreemde te begrijpen, zou er op de cultuurspecifieke betekenissen ingegaan moeten worden. Van belang in die context is de problematiek van verschillende registers, stijlen en gespreksconventies, zoals die van toepassing zijn in verschillende culturen.

Conclusie

De in dit artikel genoemde problemen bij het invullen van formulieren en de mogelijkheden om formulieren in het interculturele taalonderwijs te gebruiken zijn slechts een druppel in de taalkundige discussie over het concept *transnationaliteit* binnen de diverse subdisciplines van de neerlandistiek. Omdat mensen steeds vaker geconfronteerd worden met steeds meer gecompliceerde formulieren, die niet altijd door vertegenwoordigers van hun eigen cultuur worden geschreven, lijken vooral problemen

13 <http://www.hilversum.nl/pdf/terrasontheffing.pdf>, laatst geraadpleegd op (16.05.2010).

14 <http://www.bindecluyse.be/Images/meldingskaart.pdf>, laatst geraadpleegd op (16.05.2010).

15 http://www.sv-dhl.nl/upload/docs/aanmeldingsformulierseizoen_2.3_2009-2010.pdf, laatst geraadpleegd op (16.05.2010).

van begrijpelijkheid van formuleren interessant. Dit kan als uitgangspunt dienen om formuleren te onderzoeken vanuit de optiek van de transnationalisering en op die manier verder vorm te geven aan de stelling van Ehlich (2010: 19): “Het object van transnationale filologieën blijven de talen, literaturen en culturen. Maar transnationalisering betekent een verandering van perspectief. Het gaat er om de taal te conceptualiseren vanuit het perspectief van de vreemdheid (...). Transnationale taal-, literatuur- en cultuurwetenschappen (...) ontstaan in en door een constructieve onderlinge uitwisseling.”

Bronvermelding

- Albrecht, Richard (1979) “Über Differenzen zwischen Alltagswelt, der Medienrealität, der verrechtlichten Realität und der Verwaltungswelt. Versuch einer sozial- und kommunikationswissenschaftlichen Annäherung an das Verhältnis Bürger – Behörde.” [In:] S. Grosse, W. Mentrup (eds.) *Bürger – Formulare – Behörde. Wissenschaftliche Arbeitstagung zum Kommunikationsmittel ‘Formular’ Mannheim, Oktober 1979. Mit einer ausführlichen Bibliographie.* Tübingen: Narr (Forschungsberichte / Institut für Deutsche Sprache Mannheim, Bd. 51); 76–95.
- Ehlich, Konrad (2010): “Transnationaliteit: Europese talen, literaturen en culturen in het perspectief van een postnationale horizon.” [In:] R. Grüttemeier (eds.) *Internationale Neerlandistiek.* 48 jaargang nr 4 (december 2010); 11-21.
- Fortheringham, Heinz (1979) “Allgemeine Gesichtspunkte des Formulars. Gesetzliche Begriffe im Formular – Erwartungen des Benutzers an das Formular – Ansatz einer Typologie des Formulars.” [In:] S. Grosse, W. Mentrup (eds.) *Bürger – Formulare – Behörde. Wissenschaftliche Arbeitstagung zum Kommunikationsmittel ‘Formular’ Mannheim, Oktober 1979. Mit einer ausführlichen Bibliographie.* Tübingen: Narr (Forschungsberichte / Institut für Deutsche Sprache Mannheim, Bd. 51); 25–43.
- Grosse, Siegfried (1979) “Allgemeine Überlegungen zur sprachlichen Fassung von Vordrucken und Formularen.” [In:] S. Grosse, W. Mentrup (eds.) *Bürger – Formulare – Behörde. Wissenschaftliche Arbeitstagung zum Kommunikationsmittel ‘Formular’ Mannheim, Oktober 1979. Mit einer ausführlichen Bibliographie.* Tübingen: Narr (Forschungsberichte / Institut für Deutsche Sprache Mannheim, Bd. 51); 11–24.
- Hofstede, Geert (2005) *Allemaal Andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen.* Amsterdam, Antwerpen: Contact.
- Karpiński, Jacek (2007) “Dschungel der Formulare oder zur Vermittlung der institutionellen Kommunikation im universitären Bereich im interkulturell orientierten DaF-Unterricht.” [In:] E. Račienė, L. Selmistraitis (eds.) *Kalba ir kontekstai. Mokslo darbai. II tomas.* Vilnius: Vilniaus Pedagoginio Universiteto Leidykla; 329–341.
- Klimkiewicz-Reinprecht, Halina (2002) *Die Vermittlung von Sprach- und Kulturkompetenz in der beruflichen Aus- und Weiterbildung am Beispiel österreichisch-polnischer Wirtschaftskommunikation* (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie aus der Studienrichtung Deutsche Philologie eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien).
- Litters, Ulrike (1995) *Interkulturelle Kommunikation aus fremdsprachlicher Perspektive: Konzeption eines zielgruppenspezifischen Kommunikationstrainings für deutsche und französische Manager.* Tübingen: Gunter Narr Verlag (Giessener Beiträge zur Fremdsprachendidaktik).
- Shadid, Wasif (2000) “Interculturele Communicatieve Competentie.” [In:] *Psychologie en Maatschappij* 24 (1); 5–14.

Internetbronnen

Nederlandse Taalunie (2008) *Taalpeil 2008. Hopende u hiermede van dienst te zijn* [http://taalunieversum.org/taalpeil/2008/taalpeil_2008.pdf], laatst geraadpleegd op (16.05.2010).

KONRAD KLIMKOWSKI

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

Non-formal Elements in Academic Translator Education

Abstract

The author of the following article propounds that when planning the general translation teaching program for students of translation studies, the methodologists should not narrow it only to the formal curriculum used during regular classes. The author does not refer here to the possibility of broadening the formal program to include practices, internships or meetings with various experts in the field, however, but rather to the redefinition of the notion of curriculum, so that it always includes both formal and informal aspects of the translation studies. The co-existence of the two modules indicates their interdependence in the process of teaching. The primary goal of the informal module is to complement the formal teaching curriculum with various supplementary subject matters, teaching and learning methods as well as interactions that are difficult to implement within the basic frames of the educational program. What is more, the informal initiatives are supposed to give students of translation a chance to take part in various self development programs and events even after they graduate from university, which, as a consequence, provides the students with the opportunity to acquaint themselves with the notion of lifelong learning and, simultaneously, makes them realise how necessary and vital the process is.

Key words: dictionary, translation, translator, curriculum, lifelong learning

Until the year 2000, the debate on translator education was predominated by the attempts to define the concepts of translation competence and to develop models of its acquisition and evaluation (cf. Schaeffner and Adab 2000). Donald Kiraly, in 2000, introduced yet another perspective on translator education: the student-teacher interaction. Kiraly's views are difficult to summarize in brief. Nevertheless, the author pinpoints four main observations made by Kiraly (2000), since they constitute the basis for the arguments and proposals made in the main part of this paper.

The first two observations express Kiraly's criticism of the "traditional classroom." Drawing upon Nord's (1996) description of the translation classroom methodology named "who takes the next sentence," Kiraly exposes all the grave consequences of the so-called *transmissionist* approach to (translator) education. Firstly, it relies on the central role of the teacher: they choose the content, the methods and "the best/true" answers to translation problems. In consequence, the teacher is completely in control of the translation process and product. Students' performance is thwarted, since the central position of the teacher renders it utterly impossible for students to realize the translation task. The consequences of this approach for the development of students' translation competence are, according to Kiraly, more than obvious: cognitive skills cannot develop well in the transmissionist context, let alone students' self-esteem, motivation and interests. The main, strategic didactic problem that Kiraly (2000) points out in his criticism of the transmissionist approach is that teachers believe too much in the false metaphor of teaching,¹ rather than concentrating on helping students to learn.

There are two remedies that Kiraly (2000) proposes. Firstly, to overcome the drawbacks of the transmissionist approach, teachers should realize the potential of the social constructivist perspective on education. It has it that knowledge or skills are not transferred or taught. They can only be learned or developed by each person individually. Nevertheless, the growth of an individual is fostered when people learn in groups and teams. This is why Kiraly favours an educational model where learners collaborate in a shared environment in the classroom. In this way, Kiraly (2000) makes the point that the student-teacher relationship is pivotal for the success of any translation curriculum. When reflected upon, this relationship provides grounds for the development of students' declarative and procedural knowledge as well as their educational and professional attitudes. Kiraly's (2000) empowerment approach results in a holistic curriculum, where the student is seen as a person and not just a client of an educational institution. In fact, the holistic nature of Kiraly's educational empowerment is emphasised by yet another aspect of his approach, namely the *transformative* view of education.² This view is inspired by an educational theory known as the Transformative Theory of Learning. This theory has it that learning is not about acquiring or accumulating knowledge, but that the main sense and result of learning is the change, the transformation of the learner into someone 'new'. Most researchers accept the holistic understanding of the transformation: the change concerns the emotional and the axiological facets of human functioning, along with the cognitive domain. Miller and Seller (1985), referred to by Kiraly (2000), claim that the transformation also takes place in the classroom when a constructivist teacher creates an exploratory environment for their students. In this case, the student-teacher interaction enables the transformation of all the protagonists of the educational process: the students and the teacher.

Donald Kiraly makes a strong appeal to teachers and curriculum designers to introduce empowerment into the formal academic curriculum. The author of this paper fully supports this view, and admits that Kiraly's (2000) model has been inspirational for his own educational practice and research. Nonetheless, the author ventures a claim that comprehensive translator education must not rest on empowering the formal curriculum exclusively. This paper discusses reasons for expanding the formal

1 A belief that one person can pass knowledge on another person directly.

2 Kiraly's makes a direct reference to Miller and Seller (1985), who belong to a large group of advocates of the Transformative Theory of Learning. Jack Mezirow is widely recognized as the theory's proponent, however other researchers have also contributed to the definition of educational transformation, including Robert Boyd, Gordon Myers or Edmund O'Sullivan. See e.g. Boyd and Myers (1988), Mezirow (2000) or O'Sullivan, Morrell and O'Connor (2002).

educational framework. Apart from explaining why, the author demonstrates how to expand the formal framework; in other words how to implement empowerment beyond the formal classroom. In an attempt to provide the reason for expanding the formal framework of translator education, the author refers to three concepts that recur in the debate in the field of adult education: autonomous learning, heutagogy and non-formal learning.

Autonomous learning

González Davies (2004: 14) enumerates “three main approaches to the learning process”: the transmissionist, transactional and transformational educational styles. Since the first and the last approach have been discussed above, the author confines himself to a short presentation of the transactional model, which is defined by González Davies (*ibid.*) as “based on cooperative learning, there is group work and interaction, but the teacher still has the final answer to the problems set in the activities.” In González Davies’ view, this approach marks a transition stage between the transmissionist and the transformative position.

Grow (1991: 129 ff.) also maintains that learning cannot be governed by only one educational strategy and that learning styles change in time. The stages that a learner can go through are presented below:

Table 1. Four stages of learning by Grow (1991).

Stage	Student	Teacher
Dependence	Relies on teacher for the choice of content and methods	Chooses content, elicits results, evaluates
Interest	Seeks answers	Motivates, inspires, leads to enthusiastic excitement with learning
Engagement	Learns through own work	Encourages and supports students’ work, they both seek knowledge in cooperation
Autonomy	Learns mostly through organizing and realizing objectives that they planned for themselves	Consults, shows direction, gives advice

Although González Davies (2004) presents the three approaches as “teaching styles”, and Grow (1991) talks about “learning styles”, one could observe obvious parallels between these two perspectives. Firstly, they accept the fact that learning and teaching must adapt to a given stage in the learner’s development. Secondly, both authors stress the transition that the learner and the teacher can experience in the classroom (and beyond). It is true that the transactional approach in González Davies (2004) and the interest stage in Grow (1991) do not necessarily match in a one-to-one fashion. At the same time, the assumption that there can be a reasonable degree of overlap between the two is viable. However, the main point that makes González Davies’ continuum distinct from Grow’s is the stage of autonomy, which is proposed only by the latter author. This difference is obvious in view of the fact that autonomy concerns learning rather than teaching. In fact, autonomy as a learning style is a necessary prerequisite for the engaged or transformative stage in learning or teaching.

However, Grow's proposal may have a more radical reading, under which learning with the help of a teacher is only part of the life-long learning experience. In other words, at some stage learners abandon the formal framework and develop their own self-directed learning skills. In this paper, the author discusses the concept of *heutagogy*, as proposed and advocated by Hase and Kenyon (2000), since it illustrates well a radical approach to deschooling education.

Heutagogy

The concept of heutagogy is easier to explain when presented in juxtaposition to the notion of andragogy. The latter was proposed by one of the most prominent American researchers in the field of education, Malcolm Knowles. The concept of andragogy, that is "pedagogy of the adult" or adult education, relies on Knowles' claim that adults and young adults require educational strategies that are substantially different from those applicable for children or teenagers.³ In fact, the transition stages suggested by Grow (1991) and González Davies (2004) – as discussed above – go hand in hand with the idea of change from the pedagogical towards the andragogical approach to learning and teaching. On the one hand, Hase and Kenyon (2000) accept the fact that human learning changes with age. On the other hand, they seem far more critical of the formal, teacher-dependent educational formats than Knowles, Grow or González Davies are, as evidenced by the following quote (Hase and Kenyon 2000: 2):

While andragogy [...] provided many useful approaches for improving educational methodology, and indeed has been accepted almost universally, it still has connotations of a teacher-learner relationship. It may be argued that the rapid rate of change in society, and the so-called information explosion, suggest that we should now be looking at an educational approach where it is the learner himself who determines what and how learning should take place.

The above quote from Hase and Kenyon betrays their distrust of present-day educational practice, and – in the author's opinion – is to be understood as a call for a review of the formal curriculum as such. What Hase and Kenyon propose instead is a radical vision of the learner whose autonomy reaches far beyond organizing their own deliberate practice with the use of material assigned by the tutor. In Hase and Kenyon's conception of heutagogy, the learner becomes self-directed: they choose their own learning goals and methods.⁴ Thus, in the work of Hase and Kenyon (2000), learners' autonomy reaches its extreme meaning. The authors formulate explicitly the claim that at some stage the learner must transcend the formal curriculum if they intend to successfully meet their individual and social educational needs. Hase and Kenyon's critique is rooted in their recognition of the changing context in which the educational process takes place (Hase and Kenyon 2000: 2):

There is, however, another revolution taking place in educational circles that appears to go one step beyond andragogy, to a new set of principles and practices that may have application across

3 Although Knowles presented the concept of andragogy already in the 1970s, the author refers the reader to one of the later works by Knowles and his collaborators, that is (Knowles, Holton and Swanson 2005). The notion of andragogy is most extensively discussed in chapter 4 of the book (p.35 ff.)

4 The concept of self-directed learning is another important notion discussed in the literature of the field. For reasons of clarity, the author abstains from further defining the notion. More details to be found in e.g. Knowles, Holton and Swanson (2005), Hase and Kenyon (2000) or Song and Hill (2007).

the whole spectrum of the education and learning lifespan. This revolution recognises the changed world in which we live. A world in which: information is readily and easily accessible; where change is so rapid that traditional methods of training and education are totally inadequate; discipline based knowledge is inappropriate to prepare for living in modern communities and workplaces; learning is increasingly aligned with what we do; modern organisational structures require flexible learning practices; and there is a need for immediacy of learning. In response to this environment there have emerged some innovative approaches that address the deficiencies of the pedagogical and andragogical methods.

In other words, if education is to help the learner meet the demands of the contemporary world, it must seek paths towards heutagogy. There is yet another distinction between the andragogical and the heutagogical approach that Hase and Kenyon (2000: 5) reveal:

Knowles' definition [of self-directed learning – KK] provides a linear approach to learning and sounds a little like the chapters of a train the trainer guide. Heutagogy takes account of intuition and concepts such as 'double loop learning' that are not linear and not necessarily planned. It may well be that a person does not identify a learning need at all but identifies the potential to learn from a novel experience as a matter of course and recognises that opportunity to reflect on what has happened and see how it challenges, disconfirms or supports existing values and assumptions.

Hence, learning cannot be limited to the formal educational context, as a lot of learning happens out of that context, even if it is inspired by what goes on in the formal curriculum. In this way, our debate on students' autonomy and ways of understanding it leads us to the distinction between the formal and non-formal education and styles of learning.

Informal and non-formal education

The concepts of formal, informal and non-formal education require some preliminary comments. Coombs, Prosser and Ahmed (1973) defined the three concepts as distinct but related. The relation may be presented graphically in the following way:

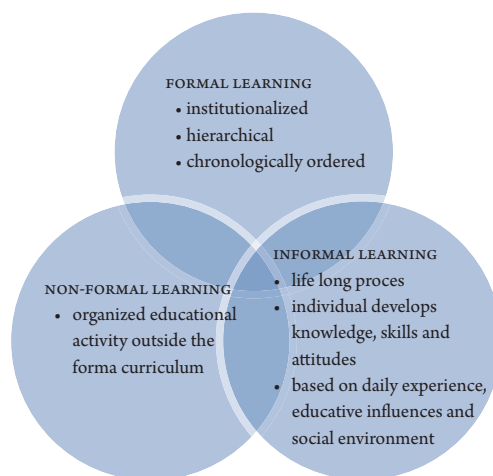

Figure 1. Formal, informal and non-formal learning (on the basis of Coombs, Prosser and Ahmed 1973).

As may be inferred from Figure 3, formal and non-formal learning share the characteristics of being organized and planned, although with a different extent of institutionalization. Informal learning, in contrast, is devoid of direct institutional influences, although they can also be used to facilitate informal learning, listed among a cornucopia of experiences that make people construct knowledge, skills and attitudes. While the adjectives *formal* and *non-formal* are used to name forms of education, informal learning is perhaps best understood as a learning style. This latter concept concentrates on the learning individual, rather than describing the educational process. This is why, for the purposes of this paper, the author reduces the tripartite division presented above to the dichotomy between the formal and the non-formal educational frameworks, assuming that the informal aspect will always be present within the two approaches to education.

An analysis of research in the field⁵ made the author adopt the following criteria to distinguish between the formal and non-formal education:

Table 2. Principles of formal and informal/non-formal education.

formal education	informal/non-formal education
organized content	incidental learning
planned and evaluated results	open-ended
taught	self-taught

The criteria in the table above represent the extremes on the scale of contrasts between the formal and the non-formal educational frameworks. One of the most prominent researchers to adopt this contrastive view on formal and non-formal learning and education is Eraut (2000). In his opinion, learning takes place almost exclusively in a non-formal context. In this way, Eraut (2000) falls within the group of researchers of education who find non-formal education superior to the formal one, especially as regards adults and their professional development. It stands to reason to claim that his views would also be compatible with the stance of Hase and Kenyon (2000), as discussed above, or with Leadbeater (2000), who claims that “more learning needs to be done at home, in offices and kitchens, in contexts where knowledge is deployed to solve problems and add value to people’s lives” (Leadbeater 2000: 112).

However, the formal v. non-formal dichotomy can be approached in a less radical way. While formal education always relies on organized content, it is also capable of recognizing the importance of those aspects of knowledge that are difficult to include within the curriculum. Internships and student practice are a way of admitting that the formal curriculum needs support from extra-curricular educational initiatives. Alternatively, not all sorts of non-formal education need to depend on unplanned, incidental learning exclusively. Garrison (1997) observes that self-directed learning, which the non-formal framework promotes, depends on conscious effort on the part of the learners in providing themselves with an adequate educational environment. Finally, there comes the problem of results and evaluation. Formal education is close-ended in that it expects measurable effects from the educational process. Non-formal education is said to be open-ended in that it does not rely on planned results. Again, these extreme positions can be seen as an abstraction, while educational practice calls a compromise between the two. The author finds questionable a claim that the formal curriculum can develop tools for precise

⁵ The author relied mostly on Livingstone (2001), Livingstone *et al.* (2006) and also on Eraut (2000).

measuring of all the effects of the educational process. Unlike e.g. Shreve (1995: xiv), who stated that “to build the competence we want in our students we have to design precise pedagogical tools – tools for particular purposes that will yield specific desired effects,” is not an advocate of a radically linear, effect-driven concept of translator education. Take the above-mentioned idea of transformative learning for example: is it feasible to assume that the effects of such a transformation can be measured? Consequently, the formal curriculum must allow for “unplanned” results.⁶ At the same time, the non-formal approach to education is flexible enough to employ planned problem-based learning, tuition or facilitation and project work leading to material results (publication). Also, the non-formal framework can also make a good use of collaborative learning.

The above arguments are meant to demonstrate that, apart from the radical, contrastive stance that sees non-formal education as superior to the formal one, an integrated view is possible under which the formal and the non-formal approaches merge. This view is represented in the literature of the subject e.g. by Billett (2001), who claims that the distinction between formal and non-formal learning is, in fact, false. On the one hand, Billett confirms Eraut’s claim that learning takes place predominantly in a non-formal environment. On the other hand, Billett asserts that learning always takes places in some form of formal (social) context: school, work, home or church. Thus, the formal and non-formal coincide and they must be seen as the two faces of one coin.

Concluding this section, the author states that a number of researchers express their awareness that the formal curriculum on its own does not do the justice to the educational needs of the present-day adult learner. Some of the researchers argue that the sooner the curriculum becomes less formal, non-formal or self-directed (informal), the better for the learners, educators and the society at large (Eraut 2000; Hayse and Kenyon 2000). Others opt for merging the formal and the non-formal aspects of learning and education (Billett 2001). Both these approaches serve as the basis for the proposals made by the author in what follows.

Non-formal elements in support of the formal curriculum

With all the observations made so far in this paper, the author wishes to proceed to his own theoretical and practical proposals concerning the introduction of non-formal elements into the formal framework of translator education. Drawing upon the research reported above, the author proposes that curriculum designers should plan a non-formal ‘programme’ of initiatives running parallel to the formal academic curriculum. These initiatives are not only to accompany the curriculum, but also to be an element of it. The proposal put here is that they should be integrated with the formal curriculum more closely and more purposefully. They can influence the way the formal curriculum is planned and realized (some formal content may be moved to the non-formal area), or may serve as a ‘testing ground’ for certain educational solutions that the teachers may need to observe in a non-formal context before implementing them in the classroom.

Table 3 below sums up the major areas in which the formal curriculum can gain support from the non-formal programme.

⁶ See the concept of the ‘double loop learning’, as quoted above from Hase and Kenyon (2000:5).

Table 3. Formal and non-formal translator education in contrast.

Formal curriculum	Non-formal programme
1. Limited flexibility of curriculum design	1. Flexibility of choice (topics, methods, etc.)
2. Limited degree of professional simulation	2. Greater degree of professional simulation
3. Limited degree of teamwork and collaboration	3. Increased teamwork and collaboration
4. Limited functionality of the grade system	4. Increased use of evaluation as a source of feedback
5. Limited levels of intrinsic motivation/self-determination	5. Increased boost to intrinsic motivation/self-determination
6. Constrained involvement of students and teachers	6. Greater involvement of students and teachers

As with Table 2, contrasts that are shown in Table 3 represent extreme opposites. And also in this case the author reads these contrasts in a less radical way. Hence, the author does not claim that no flexibility in the formal curriculum is possible at all, but that it is reduced in contrast to the non-formal context. One reason for the reduced flexibility of formal education is that it serves the goal of certification: to be able to award certificates of education, universities must rely on a stable and transparent curriculum. Unfortunately, this often leads to the inadequacies remarked above in the quote from Hase and Kenyon (2000: 2). Non-formal initiatives, on the other hand, can cater for redefinitions of the scope of interest in accordance with the needs of the students or the market.

It is also easier to extend the educational arena in the non-formal context by inviting experts or practicing translators. This invitation of real-life players enhances the simulation of the daily translator's routine. And so, it has its projection onto the real engagement of students and teachers in teamwork over a translation project like the one described below.

A key problem worth highlighting here is assessment. It is the author's strong conviction that the formal model of education will always express evaluation by grades, points or other statistic means that are expected to provide objective information about the results of students' learning efforts, but which often tend to be devoid of feedback information given to the student on the process of learning, their progress or regress. When used in this way, the assessment system is degraded to the function of a reward or punishment, understood in the terms of the classical conditioning theory. This reduction also suggests that students and teachers get trapped in the game of give-and-take concerning grades, which renders the development of skills or competences completely irrelevant. Grades without feedback put the educational process to an end, like settling the account ends a transaction. Whereas, in the author's opinion, assessment (whether formative or summative, positive or negative) should always foster the existing or inspire new educational processes. The non-formal context allows students and teachers to free themselves from the game. The purpose of the non-formal initiatives never focuses on the academic 'passmarks'. It opens a chance of creating a working and learning environment where learners want to do their best in realizing translation tasks. This view of assessment should help students realize that attitudes expected of them when they become professionals differ from those of students.⁷ Finally, the change

7 See e.g. Fraser (1996), Jensen and Lykke Jakobsen (2000), Jonasson (1998), Künzli (2004) or Tirkkonen-Condit (1989).

in the model of assessment should have its bearing on students' educational and professional intrinsic motivation. Real-life objectives, quality-oriented assessment of students' work, as well as the fact that the results of their efforts are tangible (published), are likely to make a lot of students overcome their fear of failure as translators.

Case study

As a way of demonstrating how the theses put forward in this paper can be put into practice, the author wants to present a report on a student translation project, in which students of Applied Linguistics at the UMCS (Maria Curie Skłodowska University) translated selected components of the Lublin City Office's website into English. The project was realized in the years 2008-2010, with over a hundred students involved in three yearly cycles. The team members and some team managers were recruited from the second year students of the BA course in translation. There were also teams managed by MA course students. Students volunteered for the 2008 edition, while the 2009 and the 2010 editions were realized within the framework of regular students' practice. In the 2010 edition, a number of students who were not obliged to participate in the practice joined in by forming two teams of eight members. MA students who were team managers were all volunteers. Each team, consisting of about seven members plus two managers, worked for a week on a commission from the Lublin City Office. There were two 'working weeks' per team each semester (4 texts per academic year). The 'working week' started on Friday, when the team manager contacted the City Office representative and was emailed the commissioned texts. Texts were in translation until late Monday, then they were peer-proofread.⁸ On Tuesday, the texts were finally checked through by the managers, whose role was either to send texts to the client, or launch the second cycle in the process in order to improve either the translators' or the proof-readers' work. On Wednesday or Thursday, the texts were sent to the reviewer in the City Office, and on Friday they were submitted to the City Office representative for publication. In most cases the City Office representatives were able to prepare texts in advance, so as to allow a week for the translation process and to avoid delay in the publication of the English language version of the service. When a given week was over, a feedback meeting was held for students, at which the City Office reviewer discussed the project with the students.⁹

The main reason for the author's referring to the project in question is that it was originally devised as a test of how the reduced formality of the context in which a translation project was realized could influence the students' performance. One of the crucial elements that the author wanted to achieve was to redirect students' motivation from focus on grades towards focus on quality. To achieve this goal, the author needed to reframe the formal grading system into the system of feedback information on performance quality. For this purpose, the author decided to employ a double system of assessment.

8 By peer-proofreading the author means a system in which translator no. 1 in a team sent their text for proof-reading to be done by translator no. 2 in the same team, translator no. 2 submitted their text for proof-reading to translator no. 3, and so on.

9 We (the author and the reviewer) were able to trace the development at the particular stage of project realization because we used two separate channels for file exchange. The translator was to produce their target file in two versions: a "clean" one, and a "trace-changes" one. The latter was sent to the reviewer directly. Similarly, the proofreaders were to send their two files, and so were the managers.

The first type of assessment was product-oriented: the text was accepted for publication by the City Office, or rejected. The other type of assessment concerned the particular team members and their individual performance. A special evaluation sheet was devised for that purpose, employing a number of criteria, such as original text analysis, language correctness, textual coherence and the communicative effectiveness of the target text. It also included points on terminology management and proof-reading done by the translators themselves. Although this latter assessment system used points, it was mostly employed to monitor progress in performance. So it happened that the same statistic score of e.g. 145 points (max. 200) could mean something different for a translator who showed progress than for the one whose performance worsened. Students were informed of their points and were given feedback on their progress. They were asked to comment on the data, the potential reasons behind the status quo, and also asked what they planned to do next as regards skill development.

Extending the curriculum

The conclusion that the author wishes to draw here is that it is perhaps no longer enough to provide students of translation with a considerable amount of student practice as a form of completion of the formal curriculum. The point here is that our conception of the curriculum should evolve towards one in which the two areas are inseparably intertwined: the formal and the non-formal. The relationship between the two is illustrated below.

From this viewpoint, the purpose of the non-formal component is not only to provide students with professional practice, but also to inform the curriculum of the changes it can undergo in order to empower translator education. This supportive function of the non-formal component concerns both content and methodology. One of the main methodological problems it can help to solve is how to adapt academic assessment to the requirements of professional quality management. High quality in a professional's work depends predominantly on their motivation and accountability, which are hard to develop and monitor by means of standard academic grading procedures. The final point to make here brings us back to Donald

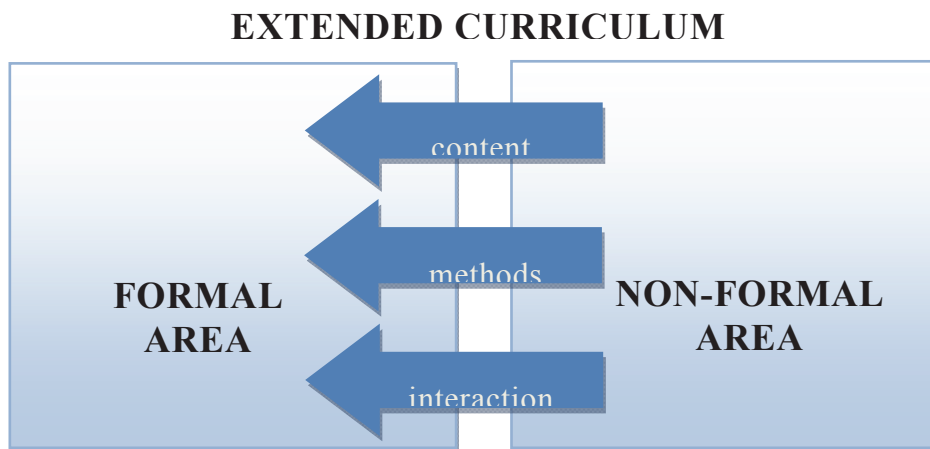

Figure 2. A proposal of an *extended curriculum*.

Kiraly's seminal work. It is the author's strong conviction, based on his educational experience, that the non-formal component of the extended curriculum can help students and teachers develop new ways of defining their in-class interaction as a method in their collaborative search for knowledge and personal development.

References

- Billett, Stephen (2001) "Learning Through Working Life: Interdependencies at Work." [In:] *Studies in Continuing Education* 23 (1); 19–35.
- Boyd, Robert, D. and Myers, J., Gordon (1998) "Transformative Education." [In:] *International Journal of Lifelong Education* 7, 4; 261–284.
- Coombs, Philip, H. Prosser, Roy, C. and Ahmed, Manzoor (1973) *New Paths to Learning for Rural Children and Youth*. New York: International Council for Educational Development.
- Eraut, Michael (2000) "Non-Formal Learning, Implicit Learning and Tacit Knowledge." [In:] Coffield F. (ed.) *The Necessity of Informal Learning*. Bristol: Policy Press; 12–31.
- Fraser, Janet (1996) "Professional Versus Student Behaviour." [In:] Dollerup, Cay and Appel, Vibeke. (eds.) *Teaching Translation and Interpreting 3. New Horizons*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins; 243–250.
- Garrison, Michael (1997) "Self-Directed Learning: Towards a Comprehensive Model." [In:] *Adult Education Quarterly* 48; 18–33.
- González Davies, Maria (2004) *Multiple Voices in the Translation Classroom: Activities, Tasks and Projects*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Grow, Gerald (1991) "Teaching Learners to Be Self-Directed." [In:] *Adult Education Quarterly* 41; 125–149. Also available at:
<http://www.longleaf.net/ggrow/SSDL/SSDLIndex.html> (last retrieved on December 21, 2010).
- Hase, Stewart and Kenyon, Chris (2000) "From Andragogy to Heutagogy." [In:] *UltiBASE Articles* December 2000 Edition. Available at:
<http://ultibase.rmit.edu.au/Articles/dec00/hase2.htm> (last retrieved on December 21, 2010).
- Jensen, Astrid and Lykke Jakobsen, Arnt (2000) "Translating under Time Pressure: An Empirical Investigation of Problem-solving Activity and Translation Strategies by Nonprofessional and Professional Translators." [In:] Chesterman Andrew; Gallardo San Salvador, Natividad and Gambier, Yves (eds.) *Translation in Context*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins; 105–116.
- Jonasson, Kerstin (1998). "Degree of Text Awareness in Professional vs. Non-Professional Translators." [In:] Beylard-Ozeroff, Ann; Králová, Jana and Moser-Mercer, Barbara (eds.) *Translators' Strategies and Creativity*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins; 189–200.
- Kiraly, Donald (2000) *A Social Constructivist Approach to Translator Education: Empowerment from Theory to Practice*. Manchester: St. Jerome.
- Knowles, Malcolm; Holton, Elwood, F. III and Swanson, Richard. A. (2005) *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development*. Burlington, MA: Elsevier.
- Künzli, Alexander (2004) "Risk Taking: Trainee Translators vs. Professional Translators. A Case Study." [In:] *The Journal of Specialised Translation* 2; 34–49. Available at http://www.jostrans.org/issue02/art_kunzli.php (last retrieved on December 21, 2010).
- Leadbeater, Charles (2000) *Living on Thin Air. The New Economy*. London: Penguin.

- Livingstone, David, W. (2001) *Adults' Informal Learning: Definitions, Findings, Gaps and Future Research*. Toronto: OISE/UT (NALL Working Paper No.21) at <http://nall.oise.utoronto.ca/res/21adultsifnormallearning.htm> (last retrieved on December 21, 2010).
- Livingstone, David, W. Raykov, Milosh; Pollock, Katina and Antonelli, Fab (2006) *Work and Lifelong Learning Resource Base: Materials for Teaching, Research and Policy Making*. Toronto: Centre for the Study of Education and Work.
- Mezirow, Jack (2000) *Learning As Transformation: Critical Perspectives on A Theory in Progress*. San Francisco: Jossey Bass.
- Miller, John, P. and Seller, Wayne (1985) "Transmission Position: Educational Practice" Miller, John, P. and Seller, Wayne (eds.) *Curriculum Perspectives and Practice*. New York: Longman; 37–61.
- Nord, Christiane (1996) "Wer nimmt denn mal den ersten Satz? Überlegungen zu neuen Arbeitsformen im Übersetzungsunterricht." [In:] Lauer, Angelika *et al.* (eds.) *Translationwissenschaft im Umbruch. Festschrift für Wolfram Wilss*. Tübingen: Gunter Narr; 313–327.
- O'Sullivan, Morell and O'Connor (eds.) (2002) *Expanding the Boundaries of Transformative Learning*. New York: Palgrave.
- Schaeffner, Christina and Beverly Adab, Beverly (eds.) (2000) *Developing Translation Competence*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Shreve, Gregory, M. (1995) "Prescription and Description in Translation Teaching". Foreword to Kiraly, Donald. *Pathways to Translation. Pedagogy and Process*. Kent, Ohio / London: The Kent State University Press; ix–xiv.
- Song, Liyan and Janette Hill (2007) "A Conceptual Model for Understanding Self-Directed Learning in Online Environments." [In:] *Journal of Interactive Online Learning* 6, 1; 27–42.
- Tirkkonen-Condit, Sonja (1989) "Professional versus Non-Professional Translation: A Think-Aloud Protocol Study." [In:] Séguinot, Candace (ed.) *The Translation Process* (Toronto: HG Publications); 73–85.

AGNIESZKA KOROBczAK-DOMINGUEZ

Universidade de Wroclaw

O Fado de Coimbra e Património da Humanidade

Abstract

Fado from Coimbra and World Heritage

On 27 November 2011 fado – a traditional Portuguese music – was added to the World Site of Intangible Heritage UNESCO, which provided an opportunity to create this article. The following publication presents a history and origin of fado: the meaning of its name and its linguistic provenience. Article shows roots of this genre of music – its evolution from an African dance lundum to another called “fado”; its migration from Brazil to Portugal; its turning into a song full of melancholy and longing. The sense of Portuguese’s beloved word “saudade” is being explained, as well as the variations of fado music that have led it to the concert halls in the 21st century. The article, farther more, describes two common variations of this kind of music, *i.e.* fado from Coimbra and fado from Lisbon, concentrating on main differences, such as their subject matter, structure of pieces, key and manner of performance, the source of which can be found in their origin. The text considers whether “fado” is a proper name of a song of Coimbra, or not. The aim of the article is to introduce a dispute about the “real” fado, that has been going on between followers of both trends for years and to answer a question why the fado from Lisbon was added to the UNESCO list.

Keywords: Fado, fado from Coimbra, fado from Lisboa, traditional portugues music, UNESCO list, origin of fado

No dia 27 de Novembro de 2011 o Comité Internacional da Unesco, constituído por 24 países, declarou o Fado como Património Imaterial da Humanidade. Foi um dia muito especial para os portugueses porque o valor e o significado do fado finalmente chegou a ser reconhecido mundialmente. O Presidente da República mostrou-se bastante satisfeito com esta notícia, considerando-a “um motivo de orgulho

para todos os portugueses”¹. É de sublinhar que na sua história o fado passou pelas etapas de rejeição quando nos anos da ditadura de Salazar foi usado como propaganda pelos governantes daquela época para os seus fins até uma etapa de renascimento com os novos cantores, para mencionar só alguns conhecidos na Pólonia, como Mariza, Ana Moura, Cristina Branco ou Camané que lhe deram uma vida nova e começaram a divulgá-lo no mundo inteiro.

A Unesco começou a preocupar-se pelo património imaterial em 2003 quando aprovou a Convenção para a Salvaguarda do Património Cultural Imaterial que entrou em vigor a 20 de Abril de 2006. Esta convenção tem como objectivo a salvaguarda do património cultural imaterial, o respeito pelo património cultural imaterial das comunidades, dos grupos e dos indivíduos em causa, a sensibilização a nível local, nacional e internacional, para a importância do património cultural imaterial, e do seu reconhecimento mútuo, a cooperação e o auxílio internacionais, no quadro de um mundo cada vez mais globalizado, que ameaça uniformizar as culturas do mundo aumentando simultaneamente as desigualdades sociais. Segundo eles “o património cultural imaterial, transmitido de geração em geração, é permanentemente recriado pelas comunidades e grupos em função do seu meio, da sua interacção com a natureza e a sua história, proporcionando-lhes um sentimento de identidade e de continuidade, contribuindo assim para promover o respeito pela diversidade cultural e a criatividade humana.”²

Para efeitos desta Convenção, considera-se património cultural imaterial as práticas, representações, expressões, conhecimentos e aptidões – bem como os instrumentos, objectos, artefactos e espaços culturais que lhes estão associados – que as comunidades, os grupos e, sendo o caso, os indivíduos reconheçam como fazendo parte integrante do seu património cultural. O património cultural imaterial manifesta-se nos seguintes domínios: tradições e expressões orais, incluindo a língua como vector do património cultural imaterial, artes do espectáculo, práticas sociais, rituais e eventos festivos, conhecimentos e práticas relacionados com a natureza e aptidões ligadas ao artesanato tradicional³.

No dia 26 de Março de 2006 Portugal ratificou esta Convenção e ao mesmo tempo abriu as portas para candidatar com o fado. Por isso pôde-se começar o processo que levou à “vitoria”. O antigo presidente da Câmara de Lisboa Pedro Santana Lopes foi quem lançou a ideia de candidatar o fado a Património Imaterial da Humanidade. A proposta dele foi aprovada por unanimidade pela Câmara Municipal de Lisboa no dia 12 de Maio de 2010 e apresentou-se na Assembleia Municipal no dia 1 de Junho, tendo sido aclamada por todas as bancadas partidárias. A candidatura tinha e ainda tem como “embaixadores” os fadistas, Mariza e Carlos do Carmo e na Comissão Científica a participação de Ruis Vieira Nery (Presidente, INET-MD, Instituto de Etnomusicologia- Música e Dança), Salwa Castelo- Branco (INET-MD), Sara Pereira (EGEAC, Empresa de Gestão de Equipamentos e Animação Cultural/Museu do Fado). A candidatura portuguesa foi considerada exemplar pelos peritos da Unesco, tal como o Paraguai e Espanha⁴. Mas temos de sublinhar que foi o fado de Lisboa que foi declarado Património Imaterial da Humanidade, o que não significa automaticamente a mesma coisa para o fado de Coimbra. Aliás, por que nas suas raízes, quer dizer, na hora de candidatar, foi o fado de Lisboa que foi apresentado à Unesco como candidato e não o fado de Coimbra?

1 <http://pombal97.com/index.php?lang=pt&post=1852>, (acessado 16 de Março de 2012)

2 http://www.cafeportugal.net/pages/dossier_artigo.aspx?id=4199, (acessado 14 de Março de 2012)

3 http://www.unesco.pt/cgi-bin/cultura/temas/cul_tema.php?t=9, (acessado 16 de Março de 2012)

4 http://www.jn.pt/Dossies/dossie.aspx?content_id=2151770&dossier=Fado%20Patrim%F3nio%20Imaterial%20da%20Humanidade (acessado 16 de Março de 2012)

Vamos tentar responder a esta pergunta de forma mais detalhada possível, mas desde já é importante aludir, que não vai ser uma tarefa fácil. Para poder fazê-lo primeiro devemos analisar o que é que significa o Fado? De onde vem e por que é sempre tão profundamente sentido? “Fado é uma maneira de sentir” (Barreto 1984:6) disse Mascarenhas Barreto no seu livro *Fado, origem lírica e motivação poética* e noutro acrescenta “O Fado é expressão cantada de um estado de alma; melancólico ou alegre, de elogio ou de sátira” (Barreto 1992:2) O fado é uma canção que é muito difícil de definir devido à sua variedade melódica e às intenções expressivas da sua letra. Dizem que é uma *canção nacional* (Barreto 1992:6) mas o que significa isto na realidade? Falando sobre a origem da palavra fado, hoje em dia não há dúvidas que provem da palavra latina *fatum* que foi usada pelos escritores portugueses não só no sentido de destino mas também no sentido de oráculo, vaticínio ou profecia. E assim lemos em Camões (Freitas 1973:226):

...Ponha-me a fortuna e o duro fado

Em morte ou nojo, ou dano, ou predição...;

em Jorge Ferreira de Vasconcelos (“Eufrósina”):

“...não aproveita saber o fado que não podeis evitar...;

em Bocage:

“Camões, grande Camões; Quão semelhante

Acho teu fado au meu, quando os cotejo”;

em Garrett:

“...talvez será sempre fado de Portugal não ter nunca ideias políticas...”

e em Caldas Barbosa, em suas modinhas e lunduns:

“O fado me aparta

Dos olhos que adoro.

Dizei-me o que eu choro

De assim me ausentar”;

ou ainda:

“Pois assim o quer meu fado

Pois amor assim o quer,

Não espero ser contente

Serei triste até morrer”.

A palavra *Fado* derivada de latim *Fatum* significa destino ou especificando “Predição a vida preconizada pelo Oráculo e que nada poderá alterar” (Barreto 1992:2) mas de onde vem esta canção tão fortemente enraizada na cultura portuguesa. Por que a candidatura de fado de Lisboa a Património Imaterial da Humanidade não pôde ser acompanhada pelo a de fado de Coimbra?

Para poder responder esta pergunta consideramos conveniente apresentar a origem do fado para perceber as diferenças que têm estas duas cidades na hora de cantar e tocar este género musical. O Fado provém do *lundum* que era uma dança de origem africana que foi levada para o Brasil pelos escravos transportados da África portuguesa. Segundo a *Enciclopédia Luso- Brasileira*, “(...) os seus versos [os de lundum—A.K.-D.] continham um congénito fatalismo já anunciador do fado, que não tardaria a aparecer” (1963:743). E mais adiante acrescenta “(...) o esquema é idêntico ao do primitivo fado: período de oito compassos, alternados de dois em dois, por acordes sucessivos de tónicas e dominantes,

ou vice-versa, de compasso a compasso” (1963:743). Assim, podemos considerar o fado uma mistura, ou melhor dizendo, “(...) uma simbiose de várias danças e canções de carácter lascivo” (Freitas 1973:231). É o fruto da convivência de três raças que, depois da colonização, tinham de viver uma ao lado das outras. Assim a dança foi transportada do Brasil e foi trazida pelos marinheiros, que a tinham introduzido, pouco a pouco, nos bairros típicos da cidade de Lisboa.

A situação política facilitava a aceitação dos novos elementos vindos do Brasil ou da vizinha Espanha. “Ora, pela primeira metade do século XVIII, quando Portugal, recém-saído da crise económica de Seiscentos, iniciava sua recuperação ajudado pelas primeiras remessas de ouro e diamantes das minas descobertas no Brasil, na Lisboa aberta ao cosmopolitismo pela febre das importações, também as danças vindas de Espanha, ou chegadas do Brasil, iam encontrar o clima social mais favorável possível para a sua aceitação” (Tinhorão 1994:19).

Quando o lundum aparece em Lisboa pela década de 1770, encontra o maior interesse entre as baixas camadas da cidade como comprova a *Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura*: “O Lundum começou por dançar-se em Lisboa pelas baixas camadas sociais, passou depois à pequena burguesia, que o dançou com entusiasmo nas hortas e retiros populares, tendo depois ascendido aos salões aristocráticos” (A Grande Enciclopedia, 1963:743). A capital, marcada desde século XV pela presença dos negros africanos, estava sempre aberta às novas experiências socioculturais. O lundum aproveita os recursos coreográficos do fandango ou fofa mas a sua origem está relacionada com o batuque⁵.

Assim, o lundum e as outras danças como fofa de Bahia⁶ e fandango de Sevilha⁷ finalmente dão origem à nova dança chamada Fado. “Aparece primeiro no Rio de Janeiro, onde se diz “fado batido” (como depois se viria a dizer em Lisboa) e depois na Bahia, onde se dizia “riscar o Fado”. Neste primitivo fado deve consubstanciar-se uma variedade de espécies musicais bailatórias, negróides, todas derivadas do batuque originais de Angola e da Guiné” (ibidem). É de notar que o fado como dança no Brasil parecia-se muito com o lundum dançado em Portugal como comprova A Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira. “É fora de dúvida que em começos do século passado existia já no Brasil, como dança popularíssima, o fado, que um emigrado português, vendo-o “bailar” em 1918, achara todavia corresponder ao que em Portugal se

-
- 5 Dança de carácter mágico-religioso muito vulgarizada em áreas culturais consideradas de civilização inferior. Desconhece-se a sua origem, mas é muito provável que a sua existência remonte à épocas anteriores aos períodos históricos, sendo de admitir como a mais antiga manifestação artística da humanidade.(...) Embora profanas, as danças do batuque envolvem sistemas cultuais e hierfânicos, como meios de expressão, tentando atingir as forças demiúrgicas propiciatórias. As danças do batuque são muito variadas e determinam estruturas complexas mas que por vezes se interpenetram. Normalmente os dançarinos usam máscaras, na sua maioria de carácter totémico, e mimizam em movimentos e atitudes os seres a quem rendem culto. Há batuques para homens, para mulheres e também mistos, sendo completamente vedada a assistência de pessoas estranhas à comunidade onde se desenvolvem. Além destes batuques, a que poderemos chamar cultuais, há, abundantemente, outros de carácter folclórico onde se desenvolvem danças e toques de instrumentos musicais, e que muitas vezes dão origem a situações lascivas, quase bacanaís dos remotos cultos fálicos.» (Enciclopedia Luso-Brasileira de Cultura, 1963:828).
 - 6 Fofa é uma dança portuguesa que foi muito popular não só entre meios populares mas também aristocráticos. Dançava-se por dois pares, acompanhada à viola, como no lundum e no fado. Cremos todavia que, como no sarambeque e nas cheganças e outras danças licenciosas, a fofa deve ter aparecido em Lisboa pelo início do século XVIII, como derivação das danças negróides já caldeadas por denguiques chulas importadas do Brasil por mareantes e quejandos. A fofa deve ter constituído uma fase das variantes do lundum que primitivamente se dançou no tempo de Manuel I, como manifestação primária e intermédia entre o lundum praticado no século XIX e o fado dançado. (Enciclopedia Luso-Brasileira de Cultura, 1963:1116).
 - 7 O fandango é comum em Espanha e em Portugal, mas apenas com características similares no recorde da música. (Enciclopedia Luso-Brasileira de Cultura, 1963:349).

denominava lundum” (ibidem). Desta maneira, o fado ia-se desenvolvendo até ao século XIX, quando passou das tabernas às salas e finalmente se torna canção, o que acontece a partir de 1840. Não podemos esquecer que o processo da isolação do fado como mera canção não foi imediato. Ainda em 1850 se falasse dos indiscutivelmente bons bailarins do fado. “O fado batido, peculiar das alfurjas, fora caindo em desuso, com a ascensão social da canção, substituindo todavia o fado dançado com decente requebro: em 1850 existiam mesmo notabilíssimos bailarins do fado” (ibidem). A terceira fase de desenvolvimento do fado acontece quando os teatros, as associações e os salões lhe abrem as portas, passando de seguida e a pouco e pouco às casas dos aristocratas, dos fidalgos ou dos proletários ou invadindo mesmo a elegante praia de Cascais. O fado, enfim, socializa-se.

E assim, o nosso fado encontrou a melhor recepção em duas cidades: a capital e Coimbra para onde foi transportado através dos estudantes de Lisboa e brasileiros que para lá foram estudar a partir de 1860. “O Fado de Coimbra deve ter tido origem nas melodias trazidas pelos estudantes brasileiros que vieram frequentar a Universidade, ou foi trazido, posteriormente, pelos estudantes provenientes de Lisboa” (Sousa Lamy 1990:721). A guitarra foi introduzida só a partir de 1860 e o próprio fado foi individualizando-se graças aos seus estudantes até século XX, quando aparece pela primeira vez na récita de despedida do ano lectivo 1900-1901.

Só a partir de 1888 é que o fado acaba por ser totalmente divulgado e aceite pelas classes sociais. É de notar, que Pinto de Carvalho no seu livro *História do fado* diz que o fado aparece em Lisboa só a partir de 1840. Segundo este historiador “(...) até então, o único fado que existia, o fado do marinheiro, cantava-se à proa das embarcações, onde andava de mistura com as cantigas de levantar ferro, a canção do degradado e outras cantilenas undívagas. O Fado do marinheiro foi o que serviu de modelo aos primeiros fados que se tocaram e cantaram em terra” (Carvalho 1994:44). O que encontramos mais neste livro sobre a origem de fado diz que “O fado nasceu a bordo, aos ritmos infinitos do mar, nas convulsões dessa alma do mundo, na embriaguez murmurante dessa eternidade de água” (ibidem).

Importante é também falar da possível origem do fado da serenata coimbrã. Num caderno de música escrito à mão e encadernado com os evidentes sinais de ter sido muito usado, encontramos copiado o conhecido “Hino Académico”, o que permite supor que as canções que aí estão recolhidas eram cantadas e tocadas em sítios frequentados pelos estudantes daquela época⁸. Um dos géneros musicais, que se encontra neste livro é a modinha. Segundo a *Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura* a modinha é “(...) canção portuguesa, romança ou ária sentimental de fundo amoroso muito vulgarizada em todo o País e no Brasil pelos séculos XVIII e XIX” (1963:1068). O que nos permite também associar a modinha com a serenata é o facto de agrupar os cantos por César das Neves no préambulo do II Volume do *Cancioneiro* da seguinte maneira. Aí coloca “os cantos marítimos, fados e cantigas eróticas e numa outra as modinhas, as canções e as serenatas” (Faria 1980:13). No *Caderno de Música* acima referido encontramos uma modinha que pode considerar-se uma ligação entre a modinha e o fado-serenata. A sequência das modulações como também o gosto melódico aproximam-se à fado-serenata.

Há que referir que o P. José Maurício (1752-1815) era o grande cultor deste género musical. E foi precisamente ele, o professor da Cadeira de Música da Universidade de Coimbra que, através de saraus que fazia na sua casa e que tiveram grande fama na cidade, trocou o piano pela guitarra e os salões pelas

8 Este caderno começou a ser escrito em 1862, segundo parece por Costa Vasconcelos Delgado (o autor das primeiras músicas ali registradas) e em 1927 pertencia a Tomaz da Costa Paiva, do Zambujal. F. Faria, *Fado de Coimbra ou serenata coimbrã*, Coimbra, 1980, pág.12.

ruas em noite de luar, o que permitiu simplificar a modinha e deixar os homens cantá-la. “A modinha deixa o piano para se agarrar à viola; sai dos salões, depojando-se de arrebiques poeirentos; vem para a rua onde se refresca, simplifica e se torna expansiva; é assumida pela virilidade da voz masculina; por fim, chama a guitarra, deixa-se influenciar um pouco pelo fado lisboeta, transforma-se no fado de Coimbra” (Faria 1980:13). A partir deste momento o fado-serenata desenvolve-se e anade os novos elementos até se fixar no século XX. E naquele estado de desenvolvimento foi assumido pelos estudantes de Coimbra como canção própria, como símbolo do seu romantismo (Faria 1980:13).

O que é certo é que hoje em dia o fado de Lisboa e o Fado de Coimbra têm características diferentes, impedindo isso de designá-los da mesma forma. Em Lisboa a canção foi-se desenvolvendo pelas vielas e lupanares, e daí conseguiu alcançar fama, ascendendo às casas de família ou salões aristocratas, sendo cada vez mais aceite pelas senhoras e damas, que passaram a dançá-lo e dedilhá-lo, em substituição da Modinha. Em Coimbra, nas serenatas ou reuniões académicas, o Fado adaptou-se nas banzas (violões) estudantis num estilo local mais romântico, enriquecendo-se em novas variações, sendo a partir daqui espalhado como canto, toques e danças populares. Com o decorrer do tempo, as modificações foram-se dando, levando o Fado, em Coimbra, a ser exclusivamente cantado e tocado pelos estudantes, que lhe deram características próprias de lirismo e de romantismo. Assim como podemos ver já as origens do fado dão lugar às diferenças. Vamos apresentá-las a seguir.

O Afonso de Sousa no seu livro *O canto e a guitarra na década de ouro de Academia de Coimbra 1920-1930* define o fado como o género musical como: “uma composição melódica, de estrutura musical breve, acessível à comum e normal receptividade, estilo popular, geralmente propensa à evocação, à nostalgia, à saudade, ao queixume, mais aligeirada no sentimentalismo quando virada à canção – esta enformada nas xácaras e baladas, de que a literatura medieval e a nostalgia sertaneja revelam o balbuciar lírico ou folclórico” (Sousa 1986:12). Falando sobre o esquema musical tem-se que dizer que o fado usa a redondilha maior e a quadra de sete sílabas perdendo esta característica quando se adapta à ironia. Porque a letra “(...) constitui um elemento indispensável à personalização do fado” (ibidem). E se investigarmos a conotação entre a letra e a parte musical podemos descobrir a diferença entre o fado de Lisboa e o de Coimbra. Quando se compõem o fado de Lisboa, a música é adaptada à letra, quer dizer o compositor tem que criar a linha melódica de tal modo que revele o tema, seja o de ingratidão, seja de esquecimento, seja de traição ou seja de desprezo. Esta situação provoca que a tessitura musical resulta sempre muito fatalista e sentimental e a ser cantada pela voz vibrante, especial e predestinada “(...) o fado de Lisboa, dizia quando verdadeiramente o é, faz vibrar e faz doer” (ibidem).

O fado de Coimbra ou melhor dizendo o chamado fado de Coimbra como o propõem chamar Afonso de Sousa, apresenta uma situação contrária. Aqui música aparece primeiro e só depois a letra. “Ao contrário do que sucede com a lisboeta, os compositores de Coimbra constroem as suas composições abstractamente (música pela música), isto é, valem-se de uma fonte instintivamente criadora, dum espontâneo fogo interior, sem disporem ainda dum tema literário a musical, seja a tradicional quadra, seja outro poema” (Sousa 1986:15-16). Graças a espontaneidade criacional que dá esta situação as composições “(...) resultam necessariamente mais leves, menos arrastadas, consequentemente mais acessíveis e perduráveis” (ibidem). Assim vemos que o fado de Lisboa é mesmo tristonho, faz doer e provoca um estado depressivo. O chamado fado de Coimbra é mais cançonetista e mais leve. “O “fado de Coimbra” é uma canção terna, docemente saudosista, mas jovem no seu vigor, no idealismo das atitudes,

na esperança dum amor realizável que se oferece, ao mesmo tempo espontâneo e elaborado, de melodia bem contornada e, simultaneamente, um pouco rebuscada e, por vezes patente” (Faria 1980: 9).

Segundo Afonso de Sousa podemos distinguir duas características fundamentais do chamado fado de Coimbra, as quais não encontramos no fado alfacinha: a receptividade e a versatilidade. O fado de Coimbra é composto geralmente por duas quadras que não são tematicamente relacionadas consigo e falam dos assuntos desconexos. O contrário acontece com o fado lisboeta “(...) em que as estrofas se completam em perfeita ligação, isto é, uma acção movimentada em sequência, uma intenção proclamada em objectividade de relação- PRINCÍPIO, MEIO E FIM. Tal o fado de Lisboa e não assim o chamado fado de Coimbra, o qual repare-se, vive de sentimentos e não de acção. Fica pairando no ar como um fluído, como um perfume, como um apelo ao irreal, em que a linha musical sobreleva a canção de conflitos humanos, pois que, se agentes humanos se invocam (estou dentro de cantar coimbrão, claro), sê-lo-ão mais em espírito do que como pessoas físicas” (Sousa 1986:18).

O que segundo a opinião da autora vale a pena mencionar é a riqueza das suas modulações. Normalmente o fado de Coimbra não consta só da simples alternância dos dois acordes tónica e da dominante⁹. Esta variedade podemos observar num fado chamado “Fui ao Mondego lavar”; “Igreja de Santa Cruz” ou “Contos Velhinhos” onde as progressões harmónicas que é preciso fazer, surpreendem por ser tão inesperadas. Não vamos explicar exactamente a variedade musical porque isto não nos parece mais importante nesta introdução. O que achamos interessante é o facto de que estas modulações exigem muito dos acompanhadores. Observando esta variedade das modulações e do ritmo, como também a supremacia da melodia sobre a parte instrumental podemos chegar à conclusão que o fado de Coimbra não apresenta o mesmo esquema do que o fado propriamente dito, o fado de Lisboa. O fado lisboeta apresenta um ritmo de síncope¹⁰ no segundo tempo do compasso binário que podemos observar ainda nos fados de Lisboa, ao contrário do fado de Coimbra. “O ritmo é agrupado em compassos quaternários, de andamento moderado, frequentemente alongado em suspensões, de preferência nas passagens mais agudas” (Faria 1980: 9).

O chamado fado de Coimbra ou o fado-canção é uma música de ar livre, a música de estudante que ama e o seu amor exprime-se cantando com a voz de tenor baixo da janela da sua amada. Esta é também a diferença do fado lisboeta. Em Coimbra o fado foi, é e vai ser cantado pelos homens-estudantes, bem ao contrário do fado de Lisboa que cantavam e cantam não só as vozes masculinas mas também as femininas. E sei que há pessoas que acusariam a Academia por ser machista mas achamos que Hugo de Azevedo tem razão quando defende a tradição de o fado de Coimbra ser cantado pelos homens. “O fado de Coimbra quase se identifica com a serenata, e a serenata com o amor de estudante. O fado de Coimbra é feito para cantar em noite de luar à bem-amada. Ainda que o cantador chore saudades, pedras morenas de Santa Cruz ou sombras do Choupal, canta sempre os seus amores, abre o peito à sua amada, quer ver-lhe o rosto à janela. A voz do fado coimbrão é viril, mesmo no tenor mais requetado, jorrando aos jactos, sincopada, com espontaneidades de amador. A guitarra da coimbrã é forte, arrebatada, máscula também. Por que se há-de converter fado em mera canção que valha só pela melodia? E por que se há-de reduzir

9 Nota que domina o tom ou quinta nota acima da tónica. Dr. A. Bivar (coordenação) Dr. M. dos Santos Ferreira, Dr.ª M.V. Garcia dos Santos, *Dicionário Geral e Analógico da Língua Portuguesa*, Porto, 1948, pág. 1114.

10 Efeito rítmico que se produz quando se troca a acentuação que é própria aos tempos do compasso; i. É quando se dá a prolongação do tempo forte, ou parte forte do compasso, para o tempo, ou parte fraca, do compasso, ou viceversa. *Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura*, Lisboa, 1963, pág.204.

a guitarra coimbrã num instrumento anódino?” (Azevedo 1996) Aachamos que a proposta que faz logo depois explica exactamente a ideia que tem sobre esta preferencia masculina. Porque se as mulheres querem mesmo igualdade, têm de criar a resposta a canção que lhes cantam os rapazes. E como diz Hugo de Azevedo “Sairá forçosamente um outro tipo de canção” (ibdem).

Todas estas diferenças aqui apresentadas obrigam a falar sobre a própria designação *fado de Coimbra* que foi sempre muito controversa e polémica. Há quem entenda que esta designação não é correcta, para uns, dever-se-ia chamar-lhe canção de Coimbra, para outros, a designação correcta seria serenata coimbrã (Faria 1980). Há muitas opiniões acerca deste assunto. Afonso de Sousa no seu livro *O canto e a guitarra na década de ouro da Academia de Coimbra (1920-1930)* acha que o fado que existe em Coimbra tem características de mera canção e não se pode designá-lo por fado de Coimbra. “Como passamos a ver na explanação desse meu entendimento o “Fado de Coimbra”, na vocativa aceitação tradicional (sem, contudo, pretender alienar-lhe o quer que seja da sua valorização e, ao contrário até, esforçando-me por detectar-lhe características específicas que autonomizam tal composição e a purificam, em confronto com o verdadeiro Fado), o “Fado de Coimbra”, dizia, não é para mim mais do que um pretenso, um chamado Fado de Coimbra, donde resulta que, ao ver-se-me empregar aquela já corrente designação deverá entender-se que a considero significativa desta última” (Sousa 1986:10). Para Luís Goes “(...) o Fado de Coimbra nunca existiu. Existiu *sempre*, *isso sim*, *um estilo de interpretar próprio de Coimbra*” (*Diário de Lisboa*, 1969).

É de notar que Francisco Faria (1980:15) propõe outra designação para o chamado fado de Coimbra. Considera que *serenata* como género musical definida por Marc Honegger como “(...) composição vocal — acompanhada por um ou mais instrumentos — ou puramente instrumental, destinada a ser executada ao ar livre, durante a noite, sob as janelas duma pessoa que se pretende seduzir ou honrar” (Honegger 1976, por Faria 1980:11) exprime melhor o tipo de canção que existe em Coimbra. Acha que a tradição de cantar ao ar livre, ao pé de janela de mulher amada, é muito antiga e vem já dos tempos dos trovadores. E como no início era uma composição simples acompanhada por alaúde ou viola clássica, com o tempo tornou-se mais complicada. Em lugar de alaúde começou-se a usar bandolim. No passo de desenvolvimento e popularização em século XIX, sofre influências da ária de ópera. A mistura da música ligeira com a música séria, o popular com o erudito dá a serenata de hoje em dia. E é exactamente este género que define melhor (não podemos esquecer que estou sempre a referir-me a Francisco Faria) a canção coimbrã. “Trata-se dum género musical híbrido formado no decurso do século XIX. Será exactamente nele que, a nosso ver, se enquadra a serenata coimbrã, tanto pelas suas características melódicas (recordemos o aparato de algumas melodias) como pelas características harmónicas já referidas” (Faria 1980:12).

Acabamos de mostrar as diferenças fundamentais entre fado de Lisboa e o chamado fado de Coimbra que têm os seus inícios na história. Dizemos chamado fado de Coimbra, porque como também tentamos apresentar a própria designação levanta muita polémica e discussão.

E foi precisamente esta eterna discussão que reapareceu na hora de a notícia sobre a declaração do fado de Lisboa Património Imaterial da Humanidade se divulgar pelo mundo. Parece que então Coimbra “acordou” e se sentiu lastimada *que o fado de Coimbra não tenha apanhado o “comboio” e viajado no mesmo compartimento*¹¹. A eterna pergunta: é o fado ou canção de Coimbra? E assim depois de se ter instalado

11 <http://www.asbeiras.pt/2012/01/fado-de-coimbra-e-patrimonio-da-humanidade/>, (acessado 13 de Março de 2012)

um certo desconforto entre os verdadeiros cultores do fado de Coimbra eles mesmos tomaram a voz e começaram a expressar as dúvidas deles.

Sansão Coelho, o defensor e divulgador do fado de Coimbra, em “O Despertar” 2/12 afirma que o fado de Coimbra é muito menos conhecido e tem muitos menos cantores jovens do que o fado de Lisboa e exprime tristeza em relação a que o fado não tenha entrado, em simultâneo na candidatura e que o fado de Lisboa “(...) tenha esquecido o seu irmão coimbrinha (...) e que aquele não venha diabolizar o de Coimbra e retirar-lhe espaço de divulgação”¹².

Por outro lado Virgílio Caseiro nas Beiras de 29/11 formula uma serie de perguntas se calhar retóricas: “mais uma vez (...) Lisboa vai-se construindo, tirando partido se ser sede do poder político, recorrendo a este facto para liderar movimentos, benefícios, projetos, decisões (...) e infelizmente Coimbra, mais uma vez se auto exclui, movida por critérios intelectuais e éticos de diferença estilística. Será fado? Será canção de Coimbra? E, mais adiante, afirma que “musicalmente a canção de Coimbra nada fica a haver ao fado lisboeta (...) crendo ser óbvio para todos a lógica de uma candidatura globalmente envolvente e única, moldada e justificada por razões dominantes de nacionalidade portuguesa.”¹³ Então não deviam decidir-se os mesmos cultores do fado de Coimbra e ser consequentes. Como sempre éramos diferentes, vamos seguir com a nossa diferença e não cambiar da nossa opinião quando melhor convém.

Este modo de pensar apresenta Jorge Cravo – o divulgador do fado de Coimbra que diz: “Coimbra não está na candidatura. Nem tinha de estar. Não é possível afirmar-se a nossa diferença quando convém e, depois, por questões de comodismo e marketing, querer apanhar a última carruagem do fado.”¹⁴

Como podemos ver há tantas diferenças entre as duas cidades que a única maneira era apresentar uma candidatura aparte. Simplesmente o fado de Coimbra devia-se promover de forma separada. Neste momento pode surgir a pergunta por que não o fez? E o problema é que antes de Lisboa iniciar os trabalhos para a candidatura, a Coimbra tentou avançar com este projeto com o apoio de Jorge Cravo que liderou uma comissão de trabalho apresentada na reunião do executivo camarário em 15 de Março de 2004 e aprovada por unanimidade. Mas infelizmente as reuniões não tiveram os resultados desejados a pesar de que em 2002 foi criado o “Prémio Edmundo Bettencourt”, lançou-se o programa que tinha como objetivo a revitalização das “Noites do Fado de Coimbra” e vários grupos de fado receberam também muito apoio em 2003.

O mesmo lider da comissão afirmou em 2011 “Tudo está por fazer na canção de Coimbra, embora desde 2008, exista, na Reitoria da Universidade, um seu projeto de revitalização e difusão. (...) Coimbra quer recriar a sua canção, para que ela seja a marca de maior visibilidade da cidade, ou tudo não passará de mais uma oportunidade perdida?”¹⁵ E esta é a pergunta fundamental. Existe em Coimbra a força e as pessoas que possam levar o fado ao seu auge? Se calhar o novo projecto “Fado ao Centro” conseguirá estas metas porque tem como objectivo massificar a divulgação do Fado de Coimbra, através da formação e de uma Escola de Música de referência internacional, fazer as apresentações diárias do Fado da cidade do Mondego, bem como apoiar o ensino da guitarra portuguesa e apoiar edições discográficas e literárias relacionadas com o Fado de Coimbra¹⁶. É verdade que o fado de Coimbra tem sido “muito pouco

¹² Ibidem

¹³ Ibidem

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Ibidem

¹⁶ http://www.cafeportugal.net/pages/noticias_artigo.aspx?id=4235, (acessado 13 de Março de 2012)

valorizado culturalmente, não só pela falta de apoio das entidades públicas, como pela falta de iniciativa privada que tenha por base a promoção e divulgação deste estilo musical.¹⁷ Oxalá este projecto consiga quebrar este Status Quo.

Como podemos observar o fado de Coimbra nunca se identificava com o fado de Lisboa. Fado de Lisboa é “culto”, fado de Coimbra é dos estudantes, do amor inocente, dos jovens que procuram o seu caminho, que entram na jungla do universo tentando encontrar-se a si próprios. Eles adaptam esta canção como sua. Por isso concordamos com o Francisco Faria quando diz: “Mas quando aportei a esta cidade para nela estudar e depois me fixar para o resto da minha vida (serei daqueles que vieram para amar Coimbra... às vezes nem sei bem porquê) vi o fado doutra maneira: ele era nosso, mesmo quando não o cantávamos; aprendia-se ouvindo e não lendo; esta não tinha autor- só tinha cantor. Numa palavra: fora assumido por um determinado grupo humano. Daí o seu valor como testemunho duma época, dum modo de viver e sentir. Pode considerar-se como uma música típica” (1980: 14). O fado de Coimbra ou a canção coimbrã sempre procurou independizar-se e ser tratado como um género diferente. Assim não pôde candidatar junto com o fado de Lisboa a Património de Humanidade a não ser que fosse uma candidatura aparte. O fado de Coimbra sempre foi e será diferente, a questão é se os próprios cantores, divulgantes e historiadores são capazes de reunir-se e promover o fado da sua cidade linda e romântica de forma eficaz e ativa. Lamentamos igual que Mário Nunes “a demora de Coimbra e a não incorporação na iniciativa de Lisboa. Depois da aprovação do executivo municipal de criado o “Prémio Edmundo Bettencourt” em 2002, da revitalização das “Noites do fado de Coimbra” e do apoio aos grupos de fado, em 2003, e das relações ativas com a secção da Academia, foi pena. E que Coimbra “acorda”, por vezes, sobressaltada, e depois volta a “adormecer”.¹⁸”

Bibliografia

- Barreto, Mascarenhas (1992) *Fado, a canção portuguesa*. Lisboa: Grafia Boa Nova.
- Barreto, Mascarenhas (1984) *Fado, origem lírica e motivação poética*. Lisboa: Editorial Aster.
- Carvalho, Pinto de (1994) *História do fado*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
- Faria, Francisco (1989) *Fado de Coimbra ou serenata coimbrã?* Coimbra: Comissão Municipal de Turismo.
- Freitas, Federico de (1973) *O fado, canção da cidade de Lisboa. Suas origens e evolução*. Lisboa: Sociedade de Língua Portuguesa.
- Pimental, Alberto (1904) *A triste canção do sul (Subsidios para a história do fado)*. Lisboa: Livraria Central de Gomes de Carvalho.
- Ramos Tinhorão, José (1994) *Fado, dança do Brasil, Canção de Lisboa*. Lisboa: Editorial Caminho.
- Sousa Lamy, Alberto (1990) *A Academia de Coimbra 1537-1990*. Lisboa: Rei dos Livros.
- Sousa, Afonso de (1986) *O canto e a guitarra na década de ouro da Academia de Coimbra (1920-1930)*. Coimbra: Coimbra Editora.

17 http://www.cafeportugal.net/pages/iniciativa_artigo.aspx?id=3199, (acessado 14 de Março de 2012)

18 <http://www.asbeiras.pt/2012/01/fado-de-coimbra-e-patrimonio-da-humanidade/>, (acessado 13 de Março de 2012)

Enciclopédia

A Grande Enciclopédia portuguesa e brasileira (1981) Alges: Página Editora.

Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura (1963) Lisboa: Editorial Verbo.

55

Fontes eletrónicas

Azevedo, Hugo, 23 de Abril de 1996, O Fado de Coimbra, [versão electrónica] Jornal de Noticias, <http://www.cidadevirtual.pt/fadocoimbra/recort46.htm> (acessado 10 de Maio de 2001).

Clara, Ana, 22 de Fevereiro de 2011, “FadoaoCentro”- Promover o fado de Coimbra para manter legado, http://www.cafeportugal.net/pages/iniciativa_artigo.aspx?id=3199 (acessado 14 de Março de 2012).

Nunes, Mário (n.d), Fado de Coimbra e Patrimonio da Humanidade, (acessado 13 de Março de <http://www.asbeiras.pt/2012/01/fado-de-coimbra-e-patrimonio-da-humanidade/2012>).

Clara, Ana, 24.11.2011, Fado ao centro- O Fado é o nosso sentimento mais profundo, http://www.cafeportugal.net/pages/noticias_artigo.aspx?id=4235, (acessado 13 de Março de 2012).

Sem autor, (n.d), Fado: Patrimonio Imaterial da Humanidade, <http://pombal97.com/index.php?lang=pt&post=1852> (acessado 16 de Março de 2012).

Sem autor, (n.d), http://www.jn.pt/Dossies/dossie.aspx?content_id=2151770&dossier=Fado%20Patrim%F3nio%20Imaterial%20da%20Humanidade_ (acessado 16 de Março de 2012)

Sem autor, (n.d) http://www.unesco.pt/cgi-bin/cultura/temas/cul_tema.php?t=9 (acessado 16 de Março de 2012).

Sem autor, 27 de Novembro de 2011, Fado- Patrimonio Imaterial da Humanidade, http://www.cafeportugal.net/pages/dossier_artigo.aspx?id=4199 (acessado 14 de Março de 2012).

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

MICHAŁ L. KOTIN
Uniwersytet Zielonogórski

Typologia ogólna a typologia historyczna. Wybrane aspekty metodologii

Abstract

General Typology and Historical Typology. Selected Aspects of Methodology

The author of this paper seeks to explore certain mechanisms and rules that collate and shape the types of systemic organization of various languages spoken all over the world, which appear irrespective of the *degree* of genetic relationship between those languages. The discussed mechanisms are to be divided here into two main groups: the first, which use universal features and are catalogued within contemporary linguistic typology as linguistic universals (see Joseph Greenberg's linguistic universals) and the second, which use historical – typological features and are a subject of historical – comparative research that aims at discovering the correlation between language changes at different levels of language systems. Both universal features as well as historical – typological features are closely related to one another, hence general typologies may justify particular theories using various types of research methods that examine and evaluate the origins of the language in question. The author tries to prove that typology, being a universal research tool, on the one hand, enables scholars and researchers to reduce or even eliminate discrepancies between synchronic and diachronic perspectives, on the other hand, however, exceeds the limits of interpretations that rely only on the existing relatedness between the languages or their affiliation to the same language family.

Keywords: systemic organization, typology, language family, historical studies, comparative method, synchrony, diachrony

1. Typologia uniwersalna a pokrewieństwo języków w historii językoznawstwa

Powstanie językoznawstwa jako odrębnej dziedziny nauki jest związane ze znakomitym dziełem Wilhelma von Humboldta p.t. *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java* (1836), z którego powszechnie cytowany jest pierwszy tom p.t. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Tytuł ten zawiera jednoznacznie widoczny program, określający główny kierunek badań nad językami świata. Po raz pierwszy w historii filozofii języka właśnie różnice między językami świata, a nie ich wspólne cechy występują jako główny czynnik uzasadniający analizę lingwistyczną. Panujący przed tym uniwersalizm językowy, którego podstawą było podejście logiczne, oparte na przekonaniu, iż źródłem wszystkich systemów językowych, mimo ich oczywistych różnic, są ogólne reguły logiki, uniwersalizm, który osiągnął swojego szczytu w znakomitej Gramatyce *Port Royal* (*Grammaire générale et raisonnée de Port Royal*, [1662] 1848, autorstwa Antiona Arnaulda oraz Clau-da Lancelota) całkowicie zbudowanej na zasadach racjonalizmu Rene Descartesa – miał zostać zastąpiony przez relatywizm językowy. Jego podstawą była teza, iż specyfika formy zewnętrznej języka nie jest przypadkowym zjawiskiem – mówiąc w pojęciach współczesnego uniwersalizmu Chomskiego – struktury powierzchniowej, lecz pewnym zwierciadłem formy wewnętrznej (Humboldt), która prezentuje obraz świata (*Weltansicht*) narodu, posługującego się odpowiednim językiem.

Spór między uniwersalizmem a relatywizmem językowym trwa *mutatis mutandis* do dziś. Nie jest on jednak przedmiotem niniejszych rozważań. Chciałbym natomiast zwrócić uwagę na fakt, obecnie mało uwzględniany w odpowiednich pracach, dotyczących teorii i metodologii lingwistycznej. Motywując swój, w tamtych czasach nowy, pogląd w stosunku do języka, Humboldt porównuje języki europejskie z językiem kawi, należącym do zupełnie innej rodziny językowej, nie mającej pokrewieństwa z językami z rodziny indoeuropejskiej. (W nawiasie można jednak odnotować, że obok języka kawi, należącego do tzw. malajsko-polinezyjskiej grupy językowej, na wyspie Java również istniały – i do dziś istnieją – dialekty, pochodzące z sanskrytu, a co za tym idzie, należące do rodziny indoeuropejskiej. Istnieją udowodnione wpływy tychże gwarów m. in. na język kawi, ale to jest już przedmiotem odrębnych badań. W tym miejscu powołam się na pracę Franza Boppa pt. *Über die Verwandtschaft der malaiisch-polynesischen Sprachen mit dem Indogermanischen*, która ukazała się w roku 1841, a więc pięć lat po monografii Humboldta).

Podejście Humboldta oczywiście nie było przypadkowe. Mimo to, że znane były mu prace Franza Boppa i Rasmusa Raska, udowodniające pokrewieństwo języków europejskich a języków grupy indoaryjskiej, Humboldt świadomie obrał dla swoich rozważań język, znacząco odległy od tych ostatnich zarówno ze względu na słownictwo, jak i na budowę form gramatycznych. Jego zadaniem było udowodnienie faktu, iż różnice w strukturze języków odzwierciedlają odpowiednie różnice w obrazie świata, który jest jego zdaniem odmiennie spostrzegany przez różne narody, zaś język jest najpewniejszym zwierciadłem odpowiedniego światopoglądu. Powszechnie znany jest fakt, że właśnie ta teza, wysunięta przez Humboldta, sto lat później została podstawą różnorodnych teorii relatywizmu językowego – od modelu *mutter-sprachliche Zwischenwelt* Leo Weisgerbera i stworzonej przez niego i jego uczniów tzw. szkoły monasteryjskiej (Jost Trier, Walter Porzig, Helmut Gipper i inni) po teorie Edwarda Sapira i Benjamina Whorfa. Humboldt określa ten fenomen jako *Sujektivität des Volkes* bądź jako *Volksgeist*. „Subiektywność narodu” jest zjawiskiem złożonym, a nawet w pewnym stopniu sprzecznym w samym sobie. Z jednej strony wska-

zuje ono na fakt, iż subiektywizm jest pewną przeszkodą w poznaniu świata, z drugiej zaś strony jest on sensu stricto obiektywizmem w stosunku do subiektywizmu jednostki, pozwala bowiem komunikować i porozumiewać się różnym jednostkom, należącym do wspólnoty językowej, a co za tym idzie, język jest głównym narzędziem, służącym do samoidentyfikacji narodu. W systemie Humboldta subiektywizm narodu jest zatem pojęciem względnym. Z jednej bowiem strony *łagodzi* on (dokładne tłumaczenie humboldtowskiego *mildern* lub *lindern*) subiektywizm jednostki, umożliwiając jej komunikację z innymi jednostkami we wspólnej przestrzeni językowej, zaś z drugiej powinien on sam zostać złagodzony poprzez subiektywizm poprzednich i przyszłych pokoleń, mówiących tym samym językiem, a ponadto poprzez tzw. „subiektywizm całej ludzkości” (który, nawiasem mówiąc, dla Humboldta też jest tylko subiektywizmem, chociaż o największym stopniu zbliżenia się do obiektywizmu; zresztą ten ostatni nie istnieje tam, gdzie istnieją języki). W tym kontekście można lepiej zrozumieć słowa Goethego, że „człowiek jest tyle razy człowiekiem, ile języków on zna”, ale również bardziej pesymistyczne stwierdzenie rosyjskiego poety Fiodora Tiutczewa „myśl wypowiedziana to kłamstwo”. Nawiązując do innej wypowiedzi Goethego: „Kto nie zna języków obcych, nie wie nic o swoim języku ojczystym”, można wyciągnąć wniosek, iż rozwiązaniem dylematu subiektywizmu jednostki sformułowanego przez Humboldta, jest uświadomienie faktu, że nawet pełne zrozumienie „formy wewnętrznej” języka ojczystego jest w pewnym sensie uzależnione od znajomości języków (a więc obrazów świata) innych narodów. Porównanie różnych systemów językowych nie tylko rozszerza i wzbogaca kulturę osobistą jednostki, lecz również zmniejsza subiektywizm jej obrazu świata, a zwiększa jego obiektywizm, chociaż nigdy nie osiąga tego ostatniego w pełnym wymiarze, nawet gdyby znalazł się ktoś, kto doskonale znałby wszystkie języki świata.

Program badawczy, przedłożony w dziele Humboldta, został podstawą powstałej prawie tuż po ukazaniu się jego książki, metody historyczno-porównawczej, której autorami są Jacob Grimm i August Schleicher. Nawiązanie do tezy Humboldta w ich pracach było jednak w znaczącej mierze formalnym. Deklaracja ta nie została spełniona ani w klasycznych pracach Grimma i Schleichera, ani w późniejszych badaniach licznych przedstawicieli tzw. szkoły młodogramatycznej (Hermann Paul, Wilhelm Braune, Karl Brugmann, Berthold Delbrück, Friedrich Kluge, Otto Behaghel i inni). Wszyscy wymienieni autorzy skupili się bowiem na analizie języków pokrewnych, należących przede wszystkim do rodziny indoeuropejskiej. Przy tym Grimm i Schleicher swoje główne zadanie określali jako rekonstrukcję na bazie języków pokrewnych oraz tekstów, napisanych w tychże językach na wcześniejszych etapach ich rozwoju, języka praindoeuropejskiego, będącego ich zdaniem źródłem wszystkich języków tejże rodziny. Decydującymi punktami widzenia teorii były tu definicja Humboldta, określająca język jako organizm, oraz badania nad organizmami biologicznymi w ramach powstałej w tych samych czasach teorii Darwina. Rozwijając tę metodę oraz dopełniając ją poprzez podejście psychologiczne, młodogramatycy stopniowo przenoszą centrum ciężaru na analizę historii konkretnych języków i ich genezy. Aspekt porównawczy wywodzi się przy tym jednak nie tyle z postulatu Humboldta o konieczności ustalenia specyfiki obrazu świata społeczności językowej poprzez ujawnienie specyfiki „formy wewnętrznej” jej języka, ile z faktu pokrewieństwa badanych języków. W tym właśnie miejscu trzeba zwrócić uwagę na fakt, który moim zdaniem ma decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju językoznawstwa. Samo w sobie odkrycie, że języki, na tyle różniące się przy ich powierzchownym obejrzeniu, są pokrewne, a co za tym idzie, mają wspólne źródło swego pochodzenia, było niewątpliwie rewolucyjnym i w sposób naturalny uwarunkowało wyodrębnienie językoznawstwa jako samodzielnej dziedziny naukowej, sformułowało bowiem dzięki tezie o pokrewieństwie języków niezbędną podstawę do dogodnego określenia *przedmiotu* nowej dziedziny

naukowej: tym przedmiotem stały się właśnie *pokrewne* języki, których stopień i konkretne formy pokrewieństwa podlegały analizie historyczno-porównawczej. Z drugiej zaś strony, ograniczenie się do analizy porównawczej wyłącznie języków pokrewnych spowodowało nieuniknione zwężenie przedmiotu językoznawstwa. Prawdę mówiąc, nie każde zwężenie przedmiotu dyscypliny lub dziedziny naukowej jest *ipso facto* zjawiskiem negatywnym. Istnieją warunki, przy których jest ono bardzo pomocne, wręcz niezbędne, żeby stworzyć odpowiednią podstawę do wysunięcia wiarygodnych, wystarczająco uzasadnionych wniosków. Mimo to, w językoznawstwie takie podejście okazało się z biegiem czasu zbyt ubogim. Ma to bardzo poważne przyczyny, dotyczące moim zdaniem samej istoty języka, mianowicie współzależności i współdziałania w nim czynników uniwersalnych a idioetnicznych.

Żeby przybliżyć tę problematykę, a przede wszystkim właściwie określić ją z punktu widzenia ogólnej teorii języka oraz przy uwzględnieniu odpowiednich danych empirycznych, warto rozpatrzeć kilka przykładów, które mają służyć ilustracją wysuniętej wyżej tezy.

2. Typologia uniwersalna a pokrewieństwo języków z punktu widzenia ogólnej teorii języka oraz w aspekcie empirycznym

2.1. Przykład konstrukcji biernej

1. The door *was closed* when I went by, but I do not know when it *was closed* (przykład G. Curme'a 1931).
2. Дверь *была заперта*, когда я проходил мимо, но я не знаю, когда она *была заперта*.
3. Die Tür *war geschlossen*, als ich vorbeiging, aber ich weiß nicht, wann sie *geschlossen wurde*.
4. Drzwi *były zamknięte*, kiedy ja przechodziłem obok, ale ja nie wiem, kiedy one *zostały zamknięte*.

Zdanie zostało sformułowane w czterech językach, należących do rodziny indoeuropejskiej, a więc pokrewnych. Przy tym języki angielski i niemiecki należą do grupy języków germańskich, zaś języki rosyjski i polski – do grupy języków słowiańskich, a więc stopień pokrewieństwa dwóch pierwszych i dwóch ostatnich między sobą jest wyższy od stopnia pokrewieństwa języków angielskiego a rosyjskiego bądź niemieckiego a polskiego oraz *vice versa*. Mimo to, zasadnicza różnica w budowie zdania strony biernej przy użyciu czasowników posiłkowych w kombinacji z imiesłowem biernym łączy język rosyjski i angielski z jednej strony oraz polski i niemiecki z drugiej. W przykładach 1 i 2 stosowany jest czasownik „być”, bez względu na to, czy wyraz należy do dokonanej czynności lub do stanu powstałego w wyniku jej dokonania. Natomiast w przykładach 3 i 4 formy kodowania różnych typów analitycznej strony biernej są odmienne poprzez wybór odpowiedniego czasownika posiłkowego. Na marginesie trzeba odnotować, iż konstrukcje z „zostać” powstają w języku polskim w późniejszym okresie jego rozwoju, a co za tym idzie, prawdopodobnie mamy tu do czynienia z wpływem języka niemieckiego, który jednak ogranicza się do połączenia czasownika posiłkowego „zostać” z imiesłowem pochodzącym od czasowników w formie aspektu dokonanego, por. *Drzwi zostały zamknięte. Książka została wypożyczona. Artykuł został przeczytany* versus **Drzwi zostały malowane. *Książka została czytana* etc. Język niemiecki, nie posiadający kategorii gramatycznej aspektu, dopuszcza konstrukcję bierną od czasowników zarówno o semantyce „dokonanej”

jak i „niedokonanej”, tj. obok *Die Tür wurde geschlossen. Das Buch wurde ausgeliehen* prawidłowe są zdania typu *Der Artikel wird gelesen. Das Buch wurde gesucht*, itp.

2.2. Przykład konstrukcji ergatywnej

1. hind. *maim-ne kitāb parh-î* `ja przeczytałem książkę` (`ja [Ergatyw] książka [Absolutyw rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej] przeczytała [Aspekt dokonany, czas przeszły, rodzaj żeński]`)
2. gruz. *kaḡ -m(an) irem-i mo-h-kla* `człowiek zabił jelenia` (człowiek-Erg. jeliń-Abs. on zabił)
3. bask. *ehiztaria-k otsoa harrapatu du* `myśliwy złowił wilka` (Myśliwy-Erg. wilk-Abs. złowił).

Z przykładów wynika, że należący do grupy indoeuropejskiej język hindi zachowuje się w aspekcie opozycji *ergatywność*: *nominatywność* dokładnie tak samo, jak nie należący do tejże grupy językowej język gruziński (jest on językiem kartwelskim) oraz po części podobno do również nie indoeuropejskiego języka baskijskiego. Mianowicie w czasie teraźniejszym wykazuje on właściwości języków nominatywnego typu, zaś w czasie przeszłym bądź w formie, zbliżonej do aorystu, prezentuje konstrukcję ergatywną, czyli i tu i tam występuje opozycja absolutywu a ergatywu. Analiza historyczna bądź nawet rekonstrukcja wewnętrzna samego hindi nic nie daje, bowiem w sanskrycie formy ergatywne nie są typowe, a ten język zachowuje się raczej podobno do innych języków indoeuropejskich, będących językami typu nominatywnego. Natomiast zarówno nowoindyjski język hindi, jak i język gruziński są językami typu „split-ergative” (por. m. in. Verbeke/De Cuypere 2009, 368-370), które mają konstrukcje ergatywne w formach czasu przeszłego i pokrewnych z nim formach aspektu (n.p. aorystu).

2.3. Przykład kategorii określoności rzeczownika

Kategorie aspektu czasownika i rodzajnika rzeczownika, które, jak udowodniła Elisabeth Leiss (2000, 2002), są związane między sobą z punktu widzenia kategorialnej funkcji, występują w różnych językach świata, nie wskazując na jakąkolwiek zależność od pokrewieństwa języków. Natomiast istnieje jednoznaczna tendencja ku powstaniu rodzajnika w językach, tracących aspekt, jako swoistej kompensacji poniesionej „straty kategorialnej”. Licznymi badaniami udowodniono, że kategoria aspektu charakteryzuje najstarsze epoki rozwoju języka, a więc prawdopodobnie znajduje się już przy jego źródle; natomiast nie ma języków, które powstawałyby już mając gotową kategorię rodzajnika. Rodzajnik jest zatem zawsze zjawiskiem późniejszego stadium rozwoju języka. Nawet język grecki, będący klasycznym przykładem języka, dysponującego zarówno aspektem czasownika, jak i rodzajnikiem rzeczownika, w najstarszych pisemnie udowodnionych fazach swego rozwoju (tzw. rękopisy typu Linear B) nie miał rodzajnika. Powstaje on dopiero w języku Homera, ale i tam występuje nieregularnie, rozwijając się w pełni dopiero w epoce hellenistycznego koine (por. Sternemann 1995, 153). Natomiast aspekt istnieje na wszystkich etapach rozwoju języka greckiego.

W innych zaś językach powstanie rodzajnika (poprzez gramatyzację tematów zaimkowych bądź liczebnikowych) zazwyczaj blokuje dalsze istnienie kategorii aspektu, por. języki angielski, niemiecki, francuski, włoski itp. Natomiast takie języki, jak n. p. polski, rosyjski, ale również japoński, dysponując rozwiniętą kategorią aspektu, nie mają w swoich systemach gramatycznych kategorii rodzajnika. Osobno stoją takie języki, jak n.p. hebrajski lub bułgarski (podobno do greckiego dysponujące obydwojema kategoriami) lub łaciński (w którym brak jest zarówno rodzajnika jak i jednoznacznie kodowanych opozycji

o charakterze aspektualnym). Język gocki w sposób bardzo przejrzysty demonstruje właśnie etap przejściowy od aspektualnego typu (którego relikty zachowały się w tym języku bardzo wyraźnie) ku typowi języka z rodzajnikiem (por. stopniową gramatyzację zaimku wskazującego *sa, so, þata*, bardzo często występującego w funkcji zbliżonej do funkcji rodzajnika określonego).

2.4. Przykład topologii w grupie nominalnej

Języki niemiecki, rosyjski, angielski i wiele innych jako dominujący model topologiczny w grupie nominalnej mają prepozycję kongruentnych atrybutów w stosunku do odpowiedniego rzeczownika, niezależnie od ich liczby oraz od tego, przez jaką część mowy są one kodowane, por. niem. *mein bester Freund*, ang. *my best friend*, ros. *мой лучший друг*; niem. *die internationale wissenschaftliche Tagung*, ang. *the international scientific conference*, ros. *международная научная конференция*, itd. Przy tym, zgodnie z zasadą łączności atrybutów w odniesieniu do odpowiedniego rzeczownika, sformułowaną najpierw przez Otto Behaghela 1923, 5-7; 1930, 161-173, a potwierdzoną w licznych późniejszych pracach (por. m. in. Admoni 1972, 260-265), atrybuty, charakteryzujące rzeczownik w sposób bardziej ścisły i „określony”, zawsze zajmują miejsce bezpośrednio przez rzeczownikiem, zaś atrybuty, kodujące cechy wtórne, fakultatywne, przypadkowe lub nie określone, znajdują się w bardziej odległej pozycji topologicznej, por. niem. *ein hoher grüner Baum* (‘*ein grüner hoher Baum*’), ang. *a high green tree* (‘*a green high tree*’), ros. *высокое зелёное дерево* (‘*зелёное высокое дерево*’).

Natomiast w językach łacińskim, francuskim, włoskim, polskim i wielu innych atrybut może zarówno poprzedzać rzeczownik, jak i znajdować się w postpozycji do niego, por. lat. *mala herba* ‘zła roślina’ vs. *amicus meus* ‘mój przyjaciel’; fr. *mon cher ami* ‘mój drogi przyjaciel(u)’ vs. *linguistique générale* ‘językoznawstwo ogólne’; wł. *prossima fermata* ‘następna stacja’ vs. *Foro Romano* ‘Plac Rzymski’, pol. *dobry wieczór* vs. *dzień dobry*. Charakterystyczny model topologiczny tego typu języków nierzadko zawiera postpozycję atrybutu obok jego prepozycji, por. pol. *międzynarodowa konferencja naukowa* vs. *konferencja międzynarodowa*. W tych ostatnich językach w większości przypadków postpozycja atrybutu, kodowanego przez przymiotnik, jest sygnałem bardziej ścisłego związku semantycznego między rzeczownikiem a atrybutem, zaś pozycja poprzedzająca rzeczownik sygnalizuje jego względnie mniejszy (a więc mniej „określony”) związek, por. *wiejski sklep spożywczy* (‘*spożywczy sklep wiejski*’), *międzynarodowa konferencja naukowa* (**konferencja naukowa międzynarodowa*), *nowy film obyczajowy* (**obyczajowy film nowy*). Jednocześnie interpretacja niektórych przypadków, zwłaszcza przy postpozycji przymiotnika w wyrazach, zbliżonych do frazeologicznych formuł konwersacyjnych, jest wyjątkowo niełatwa, por. *dzień dobry* vs. *dobry wieczór*. W tego typu formułach językowych decydującym może być m. in. czynnik prozodyczny (ilość sylab w rzeczowniku w stosunku do odpowiedniego przymiotnika). Wydaje się tu być możliwym zastosowanie interpretacji O. Behaghela 1930, 70 (co prawda, w stosunku do języka niemieckiego, ale w tym wypadku prawdopodobnie całkowicie prawidłowej również w odniesieniu do wielu innych języków świata), który odnotował dwie tendencje: z jednej strony, dążenie do przesunięcia atrybutu w lewo, a z drugiej, unikanie przed przesunięciem zbyt obszernych (*umfangreichere*) członów w pozycję poprzedzającą człony krótsze.

W językach greckim, gockim i wielu innych z kolei dominującym typem topologii grupy nominalnej jest postpozycja kongruentnych atrybutów w odniesieniu do rzeczownika, por. gr. *το δῶρόν σου*, got. *aibr þein* ‘dar twój’; gr. *το σκοτός το ἐξώτερον*, got. *riqis þata hindumisto* ‘ciemności wewnętrzne’ etc. Tak jak i w omówionych wyżej przykładach, mamy tu do czynienia ze zjawiskiem stricte typologicznym,

łączącym lub rozróżniającym języki niezależnie od stopnia (a tak naprawdę nawet od faktu) ich pokrewieństwa. Decydują tu różnorakie czynniki, mianowicie właściwości prozodyczne, rozwój historyczny, kontakty językowe etc.

Topologiczny model w grupie nominalnej (jak zresztą i w zdaniu w całości) jest przy tym historycznie uwarunkowany, a więc zasadniczo zmienny. I tak, n.p. w języku staro- i średniowysokoniemieckim atrybut przymiotnikowy mógł zajmować zarówno pre- jak i postpozycję w odniesieniu do jądra rzeczownikowego, por. swn. *sibun geista andere* ‘siedem duchów innych’, swn. *der snelle degen guot* ‘śmiały rycerz bystry’ (por. Ebert 1978, 46, Simmler 2002, 87-96, Pilecka 2006, 134-136). Pytanie, co stało się przyczyną zmiany topologii atrybutu w grupie nominalnej w języku niemieckim (ale również w innych językach germańskich), pozostaje do tej pory bez odpowiedzi, chociaż istnieją różne interpretacje tej zasadniczej zmiany syntaktycznej. Najczęściej badacze tłumaczą ten rozwój stopniowym kształtowaniem topologii, w której podrzędne człony grupy nominalnej (czyli przymiotniki, zaimki oraz rodzajnik) poprzedzają jej nadrzędny człon (czyli rzeczownik). Behaghel (op. cit.) wysunął w związku z tym tezę, iż przesunięcie wszystkich atrybutów „w lewo” w stosunku do rzeczownika miało zapobiec ich mylnemu traktowaniu jako predykatywów. Wydaje się jednak, że tego typu błędna interpretacja mogła powstać wyłącznie w przypadkach, kiedy przymiotnik okazałby się nie tylko w pozycji postnuklearnej w stosunku do rzeczownika, ale jednocześnie w pozycji postwerbalnej (i ponadto tylko w przypadkach, kiedy odpowiedni rzeczownik występował w funkcji podmiotu), co nawet na wcześniejszych stadiach rozwoju języka niemieckiego było zjawiskiem bardzo rzadkim.

Trzeba odnotować, iż stopniowe zniesienie pozycji postnuklearnej atrybutu cechuje również niektóre języki słowiańskie, m. in. język rosyjski, gdzie wymieniona pozycja zachowała się do dziś wyłącznie w niektórych stałych wyrazach, m. in. w określeniach marki, typu lub przeznaczenia towaru na etykietkach handlowych, por. *пальто зимнее* ‘płaszcz zimowy’, *брюки мужские* ‘spodnie męskie’, *икра красная, зернистая* ‘ikra czerwona, ziarnista’, itp.

Konkluzje

Omówione powyżej przykłady świadczą o tym, że istnieją określone mechanizmy i zasady kształtowania pewnych typów systemowych różnych języków świata, które powstają niezależnie od stopnia ich pokrewieństwa lub nawet od faktu ich pokrewieństwa. Mechanizmy te można podzielić na dwie grupy: 1) cechy uniwersalne, które we współczesnej typologii lingwistycznej są inwentaryzowane jako uniwersalia lingwistyczne (por. listę uniwersaliów lingwistycznych Josepha Greenberga); 2) cechy „historyczno-topologiczne”, czyli takie, które są przedmiotem badań historyczno-porównawczych, mających na celu wykrycie współzależności między zmianami językowymi na różnych płaszczyznach systemów językowych.

Obydwa rodzaje cech typologicznych są ściśle związane między sobą, a co za tym idzie, każda typologia ogólna przewiduje uzasadnienie opisywanych przez siebie faktów i zjawisk poprzez badania nad genezą języka. W ten właśnie sposób typologia jako uniwersalna metoda badawcza z jednej strony niweluje sprzeczności między synchronią a diachronią, zaś z drugiej strony przekracza granice interpretacji, polegających wyłącznie na fakcie pokrewieństwa języków.

Literatura

- Admoni, Wladimir (1972) *Der deutsche Sprachbau*. Leningrad: Prosweščenije.
- Behaghel, Otto (1923) *Deutsche Syntax*. Heidelberg: Winter.
- Behaghel, Otto (1930) „Die Stellung des attributiven Adjektivs im Deutschen”. [W:] *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. 57; 161–173.
- Bopp, Franz (1841) *Über die Verwandtschaft der malaiisch-polynesischen Sprachen mit dem Indogermanischen*. Berlin: Dümmler.
- Curme, Georg O. (1931) *A Grammar of the English Language*. Vol. 3: Syntax. Boston: D.C. Heath.
- Ebert, Robert Peter (1978) *Historische Syntax des Deutschen*. Stuttgart: Metzler.
- Arnauld, Antoine and Claude Lancelot ([1662] 1848) *Grammaire générale et raisonnée, contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'unemaniere claire & naturelle, les raisons de ce qui est commun à toutes les langues, & des principales différences qui s'y rencontrent, et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise*. Paris: Chez L. Hachette.
- Humboldt von, Wilhelm ([1836] 1949) *Über die Kawisprache auf der Insel Java*. Einleitung: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Neu hg. v. H. Nette. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Leitzmann, Albert von, et al. (1968) *Wilhelm von Humboldt Gesammelte Schriften*. Berlin: Preußische Akademie der Wissenschaften.
- Leiss, Elisabeth (2000) *Artikel und Aspekt: Die grammatischen Muster von Definitheit*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Leiss, Elisabeth (2001/2002) „Der Verlust der aspektuellen Verbpaare und seine Folgen im Bereich der Nominalkategorien des Deutschen”. [W:] *Japanische Gesellschaft für Germanistik: Grammatische Kategorien aus sprachhistorischer und typologischer Perspektive*. Akten des 29. Linguisten-Seminars (Kyoto). München: Iudicium Verlag; 42–58.
- Pilecka, Edyta (2006) „Einige Aspekte der Adjektivtopologie aus diachroner Sicht”. [W:] Michail L. Kotin *et al.* (red.): *Das Deutsche als Forschungsobjekt und als Studienfach. Synchronie – Diachronie – Sprachkontrast – Glottodidaktik*. Frankfurt am Main: Peter Lang; 133–138.
- Simmmler, Franz (2002) „Zur Geschichte prä- und postnuklearer Adjektivattribute vom 9. bis 16. Jahrhundert.” [W:] Wiesinger, Peter, unter Mitarbeit von Hans Derkits (red.): *Akten des X. Internationalen Germanistenkongresses Wien 2000 „Zeitenwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert“*. Bern: Peter Lang; 87–96.
- Sternemann, Rheinhard (1995) „Gedanken zum ‘Artikel’ im Gotischen”. [W:] Brand, Gisela/Hünecke, Rainer (red.): *Wie redet der Deutsche man Jnn solchem fall?*. Studien zur deutschen Sprachgeschichte. Festschrift für Erwin Arndt zum 65. Geburtstag, Stuttgart: Heinz; 151–172.
- Verbeke, Saartje, Ludovic De Cuypere (2009) “The Rise of Ergativity in Hindi: Assessing the Role of Grammaticalization”. [W:] *Folia Linguistica Historica* 30; 367–389.

***Shall* in Present-Day English**

Abstract

The paper aims at presenting the contemporary usage of the verb *shall* in Modern English. The traditional principles governing the usage of *shall* constitute a complex paradigm in which the implications of different forms change according to the person of the subject. The statistics show that the verb *shall* experienced a dramatic fall in frequency of use between the early 1960s and 1990s. The author is aiming at presenting the evolution of the verb *shall* throughout the centuries, its reorganization and the way it has altered. The Old English *shall* expressed obligation/necessity whereas the Middle English usage indicated to the predicative element of the verb in question. Furthermore, the author explores the difference in application between *will* and *shall*. The semantic shift of *shall* appears to be a natural consequence of the competition it lost to *will*. Moreover, in *shall* seems to be retracting to the narrow niche of seldom usage. The article also indicates to the use of *shall* in present-day English both in American and British varieties. In American English, which is commonly assumed to be more advanced and open to change than British English, *shall* seems to survive in the contexts where it expresses deontic meaning.

Keywords: auxiliary, shall, predicate, Old English, deontic meaning

1. Introduction

It has become received wisdom in linguistics that the English auxiliary system is undergoing a reorganization (Bolinger 1980, Givón 1993, Krug 2000). Mair and Leech (2006) have reported a significant rise in the frequency of occurrence of the quasi-modals and a decrease in the frequency of occurrence of the modal auxiliaries. Of all modal verbs, *shall* experienced the most dramatic fall in frequency between the early 1960s and the early 1990s: 43.7% in written British English and 43.8% in written American English. According to Collins (2009:135), the frequency of *shall* is noticeably lower than that of *will*, with the

ratio of tokens 1:24.8. Such a decline in the use of *shall* is far from unnatural since closed classes typically reduce in size when one member increases in productivity and displaces other members, taking over their functions (cf. Bybee *et al.* 1994:8). This, however, raises the question of the future of *shall*. The aim of this paper is to assess *shall*'s chances of survival in the English auxiliary domain. I will examine the use of *shall* in present-day English, giving special attention to American English, to show that there are contexts in which *shall* cannot be replaced by *will* as *will* is not and has never been appropriate in these contexts. As noted by Visser (1969), the main notion originally expressed by *shall* (OE *sceal*) is that of (imposed) obligation. The construction '*sceal* + infinitive' was used for events predestined by the disposer(s) of future events. This later came to be used for predestined events, and finally for events that were bound to happen independently of one's will. No future sense was involved. '*Will* + infinitive' experienced a similar development. It originally expressed only a determination to take the action denoted by the infinitive, which was later suppressed by the notion of futurity (Visser 1969: 1581-82). Despite their similarity as future markers, *shall* and *will* are in fact semantically different. Therefore the displacement of *shall* by *will* in the context of futurity should not eliminate the use of *shall* in other contexts. This line of reasoning is supported by Bybee *et al.*, who claim that "certain more specific nuances of the source construction can be retained in certain contexts long after grammaticalisation has begun" (1994:16). The nuance of willingness is coded in *will*, whereas the nuance of obligation / promise is inherent in *shall*. Therefore it may be expected that *shall* has retained and will retain some of its original territory. *Shall* is not the dominant future marker any more, but it may survive in a specialised niche, as suggested by Bybee *et al.* (1994:16).

2. The evolution of *shall*

Shall occurs in Old English as a verb expressing obligation and necessity, prediction, and promising (Traugott 1972:198). *Shall* (*sceal*), like *will*, was originally a main verb, and it is as a main verb that it is most commonly found in Old English. As shown in (1), *sceal*, which translates Latin *debēre* 'to have to', expresses obligation, necessity or compulsion, like Modern English *must* and *ought to* (Traugott 1972:70, Visser 1969:1581).

1. Æghwīlc gylt be hys gebyrdum. Se byrdesta *sceall* gyldan fiftyne mearðes fell. 'Each pays (tribute) according-to his means. The richest has to-give fifteen martens' skins' (Traugott 1972: 70).

Traugott (1972: 70) postulates that the extension of *sceal*-of obligation to predicting may have been caused by its use in sentences like (2), where *sceal* can signal prediction as *niede* expresses obligation.

2. Ic *sceal* eac *niede* þara monegena gewinna geswigan þe on eastlondum gewurdon. 'I shall/must also of-necessity of-those many gifts be-silent that in eastlands come-to-be.'

Traugott (1972:70) notes that also other contexts may have contributed to the extension of *sceal* to predicting. For instance (3) expresses prediction of what must happen by an authoritative order.

3. Uton nu brucan þissas undernmetes swa þa *sculon* þe hiora æfengifl on helle gefeccean *sculon*. 'Let-us now enjoy of-this breakfast as they shall/must who their supper in hell get must.'

As shown above, obligation and necessity are the first/basic use of *shall* in English. The predictive use of auxiliary *sceal* is infrequent in Old English. Generally, prediction in Old English is realized by the verbs of saying or adverbs of future time, not by auxiliaries (Traugott 1972:68). Prediction, however, is an

important context since first, *sceal* is an auxiliary when used predictively, second, it is the context where *sceal* “meets” *willan*, its competitor to be. If an auxiliary is used to express prediction in Old English, it is either *willan* or *sceal*, with any person (Traugott 1972:68). The third context in which *sceal* starts occurring is promising. In sentences as that in (4), the expectation is very strong, it is more than prediction or reporting, as Traugott (1972:71) notes. In general, promising includes a sense of necessity that evolves from the actions performed by the speaker, God in this case (Traugott 1972:71).

4. Ðu scealt deaðe sweltan ‘Thou shalt death die’ (Genesis 2.17)

Predicting and promising come to be regularly realized by *shall* in Middle English. At this time the competition between *shall* and *will* can be observed. As noted by Traugott, both *shall* and *will* are used to express prediction. There is a general preference, however, to use *shall* for all persons. The use of predictive *will* is avoided, probably due to *will*’s strong volitional quality at that time. It is Early Modern English that witnesses the more frequent use of the second and third person predictive *will*. *Shall*, however, is still used for all three persons. By the end of the 16th century the use of predictive *shall* recedes so that it is used mainly for first person, and *will* is used for second and third persons. *Shall*, however, is still more common than *will* in timeless predictive generalizations, as in (5a), and in nonperformative expressions of prediction introduced by a temporal subordinator, as in (5b). The latter context is, of course, ungrammatical in Modern English (1972:114-116).

5. a) You can play no part but Pyramus: for Pyramus is a sweet-faced man; a proper man, as one shall see in a summer’s day.

b) But when they shall see, sir, his crest up again ... they will out of their burrows, like connies (=rabbits) after rain.

In Middle English, as explained by Traugott, *will* is more commonly used to express volition, its original sense, than prediction. As for the context of promising, *will* is used, if it is used at all, only for the first, and *shall* for all persons. This is a growing tendency in Early Modern English: promissory *will* is preferred over *shall* for first person, promissory *shall* for second and third (1972:117). In Modern English the use of *shall* and *will* is regularized. The 17th- and 18th-century grammars clearly state the context for each verb, which is summarized in Table 1 (Lowth 1775:78-79, cited in Traugott 1972:169).

Table 1. *Will* and *shall* in explicative sentences (in interrogative sentences the reverse is usually observed).

VERB	CONTEXT
Will (1 st person)	Promising, threatening
Will (2 nd and 3 rd persons)	Foretelling
Shall (1 st person)	Foretelling
Shall (2 nd and 3 rd persons)	Promising, commanding, threatening

As Traugott (1972:169) states, *shall* was originally associated with external obligation, whereas *will* with one’s own volition. The original sense is reflected in Modern English uses of both verbs. When a speaker is promising to do something, they are usually willing to do that thing, so they use *will*. When a speaker is foretelling something about themselves, they usually predict something over which they have no control, thus no volition is involved. The distinction is illustrated in (6) below (Traugott 1972:169).

6. I will [promise] endeavour to say something now, and shall [prediction] hope for something in return.

As Traugott further explains, the situation is different when the speaker is not the subject of the sentence. Telling somebody else what they will do is imposing the speaker's will on them (an external obligation), hence the use of *shall*, as in (7a). When a speaker predicts about someone else's future actions, external obligation is not relevant, hence in (7b) *will* is used (1972:169).

7. a) If you will [volition] be pleased to give me a good Word in your Paper, you shall [promise] be every Night a Spectator at my show for nothing.

b) I foresee there will be but little method in my letter.

Traugott notes that generalized prediction, often expressing habits, was the construction where *will* and *shall* were used interchangeably, *shall* being very common. However, at the end of the 19th century *will* displaced *shall* almost completely. The prescriptive distinction between *shall* and *will* is based on one variety of English: Southern British English. Other varieties (Irish, Scottish or American) generally have not differentiated between the two forms in this way since the 18th century. In American English *will* is generally used for all persons, whether one is predicting or promising. *Shall* is only found in questions indicating offers or suggestions (external obligation) (1972:170). The following section, which focuses on the use of *shall* in present-day English, will partly confirm Traugott's observation. *Shall* indeed is rather infrequently used to express prediction. However, it is not found only in questions indicating offers or suggestions. Even in American English, which is commonly assumed to be more advanced and open to change than British English, *shall* seems to survive in the contexts where it expresses deontic meaning.

3. *Shall* in present-day English

In present-day English the meanings expressed by *shall* and *will* may be similar, but the proportions in which they occur are inverse. This is summarized in Table 2 (based on Collins 2009:126, 135¹).

Table 2. Meanings of *shall* and *will*

meaning*	shall		will	
Epistemic (predictability, (future) prediction)	46 (21)	10.8%	6,913 (5603)	59.2%
Dynamic (intension, volition)	179 (146)	42.1%	3,522 (2296)	30.4%
Deontic (permission, obligation)	196 (171)	46.1%	203 (162)	1.7%
Indeterminate	5 (5)	1.2%	612 (444)	5.2%
Total	425 (343)		11,679 (8,505)	

1 In his study of the meanings of the modal auxiliaries, Collins (2009) uses the British and Australian components of the *International Corpus of English* and a specially assembled corpus of American English. All the texts used to gather the material for the study date from 1990-1994 inclusive. Table 2 gives the total results (the sum of the British, Australian and American English results), where tokens per one million words are unbracketed, and raw frequencies are bracketed. For details see Collins (2009).

* Collins (2009) adopts a tripartite scheme of modal meanings. Epistemic modality is concerned with the speaker's belief or judgement about the validity of the proposition, located along a scale ranging from weak possibility, as in *It may be the case*, to strong necessity, as in *It must be the case*. Deontic modality expresses permission and obligation. The speaker gives permission, threatens or makes a promise, expresses a wish or places someone under an obligation. Dynamic modality classifies those uses of modality which express ability, volition, and non-deontic circumstantial meanings (Collins 2009:21-23).

Modality is defined into different domains by various researchers, and the distinctions are often not only terminological. In general, the basic distinction is between what is referred to as agent-oriented, deontic, root, objective, or pragmatic modality on the one hand, and epistemic, hypothetical or subjective modality on the other. For various definitions of modality domain see, for instance, Coates (1983), Bybee and Fleischman (1995), or Palmer (2001).

Table 2 clearly shows that deontic modality is the principal meaning of *shall*, and minor for *will*, whereas epistemic modality/futurity is principal for *will*, but minor for *shall*. As Collins reports, *shall* has three deontic uses. The most common is a "regulative" one, characteristic of legal documents, as in (8a). In the second use, illustrated in (8b), the speaker undertakes an obligation or guarantees to do something. The third deontic use of *shall* is found in direct questions (8c), also including tag questions (8d), usually with a 1st person subject. *Shall* is also found in interrogative tags attached to a 1st person imperative (8e). Finally, as (8f) illustrates, *shall* is found in the formulaic expression *shall we say*, which is used when the speaker expects the addressee to accept (2009:137-8).

8. a) Once an issue has been considered and appropriately addressed by council, relevant papers shall no longer be considered "Council-in-Confidence" material.
- b) We shall see.
- c) Shall I do something civilized, like clear the table?
- d) I'll go out and get it, shall I?
- e) Let's stop for the moment, shall we?
- f) He did all sorts of things and he became a shall we say suburban Australian archaeological hero.

In contrast, *will* is rarely used deontically, always with a 2nd person subject, and the speaker as the authority that requires an action on the part of the subject. This is illustrated in (9) (Collins 2009:134).

9. a) I'll withdraw that above your right eye. You'll say he headbutted you.
- b) You'll clear the table.

As Collins (2009:126-131) shows, *will* is mainly used epistemically, in contexts where it expresses predictability (10a), or (future) prediction (10b). In contrast, epistemic modality/futurity is the minor meaning for *shall*. It can be found in the sentences as that in (10c), reports Collins (2009:136).

10. a) In other words, referring to a particular instance of the total idea, a home truth or a particular type of truth then it will have those properties.
- b) It'll be Christmas soon.
- c) I shall probably look in at the College once or twice during the autumn, and hope to see you then.

Finally, dynamic volitionality is the second most common meaning of both *shall* and *will*. As Collins (2009:131-134) notes, dynamic *will* expresses volition, intention, or willingness, as in (11a, b), and habitual behaviour, as illustrated in (11c).

11. a) We have submitted Purchasers Requisitions to the Vendor. We will undertake the usual searches as soon as we receive your advices that finance has been approved.

- b) Will you please explain to me the meaning of the phrase ‘Currently, NRMA’s profits are “locked up”’ used in answer to L.G. Norman’s letter?
- c) Remember too that heavy rain will raise creek and stream levels and may render them impassable.

As for dynamic *shall*, it takes 1st person subject, and expresses intentionality, and rather infrequently also willingness. This is shown in (12a) and (12b) respectively (Collins 2009:137).

12. a) Everything in Turkey is very cheap – which reminds me Cath, I shall send you some Turkish money.
- b) Well I shan’t see her.

Although dynamic uses of *shall* constitute 42.1% of all uses, it does not seem probable that *shall* will withstand the direct competition of *will* in this context. It is most likely that *shall* will survive as an expression of deontic modality (permission, obligation). This is its original territory which it is able to hold, and which has not been invaded by *will*.

4. *Shall* in present-day American English

Since American English is seen as a main driving force of change (Krug 2000, Collins 2009), an analysis of the occurrence of *shall* in this variety can be used to predict the future use of *shall* in general. As the data gathered from TIME Magazine Corpus and the Corpus of Contemporary American English (COCA)² show, the use of *shall* has decreased drastically in American English. As shown in Table 3³, the Time Corpus records 8358 occurrences of *shall*: 1769 occurrences in the 1920s, and 65 occurrences in the 2000s, which equals a fall in the frequency of occurrence by approximately 96%.

Table 3. *Shall* in the Time Corpus (Davies 2007)

	1920s	1930s	1940s	1950s	1960s	1970s	1980s	1990s	2000s
FREQ	1769	1650	1646	1304	891	530	332	171	65
PER MIL	231,69	130,36	106,51	77,67	55,41	38,99	29,19	17,56	10,11

In the Time articles published this century, *shall* is mostly deontic. Among deontic uses, obligation, threatening and promising, as illustrated in (13), outnumber the use of *shall* in questions and in the formulaic expression *shall we say*. This is shown in Table 4.

13. a) Q: Will we know on Dec. 18 how the electors voted? A: Probably. The Constitution says they shall submit their voted “sealed” to the president of the Senate.
- b) Ray planted the seeds for an accord at his swearing-in as Starr’s successor, in October 1999, when he said it is more important to assure that “justice shall be done” than to win cases.

2 TIME Magazine Corpus totals 100 million words of text, spanning the time between 1923 and 2006. The Corpus of Contemporary American English contains 400+ million words of text. It is equally divided among spoken, fiction, magazines, newspapers and academic texts. The corpus includes 20 million words each from 1990 to 2009 (Davies 2007, 2008).

3 FREQ = raw frequency, PER MIL = per one million words

- c) “If America continues to shield people from the truth,” says an al-Zarqawi loyalist, “we shall transport the battle to where the public can not but see it.”
- d) But as Jesus noted, the last shall be first.

Table 4. *Shall* in Time Magazine (2000–2006).

Total	65	
Epistemic	10	15%
Dynamic	2	3%
Deontic	53	82%
including:		
questions	17	
interrogative tags	1	
<i>shall we say</i>	8	
obligation/promising/threatening	27	

COCA, which is based on a variety of written and spoken texts, also reports a decline in the frequency of occurrence of *shall*, but the figures here seem more optimistic. As Table 5 shows, the frequency has fallen by 59%. As far as the distribution among the registers is concerned, *shall* is mostly used in fiction and in academic texts. This clearly shows that *shall* is disappearing from every-day language, both spoken and written. However, it seems to survive in formal written language. In fact, fiction is the only register in which *shall*, unexpectedly, has experienced a rise in the frequency of use. This is shown in Table 6, which focuses on three years: 1990, 2000 and 2009. The tendency for a general decrease is evident, with 1297 tokens in 1990, and only 402 tokens in 2009. The situation in particular registers is slightly different, though. There has been a substantial fall in speech, in magazines, newspapers and academic texts, and an increase in fiction, with 342 tokens in 1990, 212 tokens in 2000, and 270 tokens in 2009.

Table 5. *Shall* in American English, 1990–2009 (COCA)

	SPOKEN	FICTION	MAG	NEW	ACAD	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
FREQ	1874	5494	1834	1120	5220	4846	4321	3534	2856
PER MIL	22,94	69,76	22,02	14,11	65,83	46,90	41,99	34,45	30,55

Table 6. *Shall* in American English, raw frequencies, 1990, 2000 and 2009 (COCA)

	SPOKEN	FICTION	MAG	NEW	ACAD	Total (freq)
1990	96	342	111	72	676	1297
2000	142	212	101	54	227	736
2009	30	270	22	17	63	402

In the 2009 fiction, deontic modality is the main meaning of *shall*: out of 270 tokens, 35 tokens (13%) express epistemic modality, 45 tokens (17%) express dynamic modality and 190 tokens (70%) express deontic modality. The most common use of *shall* is the one illustrated in (14a), where the speaker undertakes an obligation or guarantees to do something. This use constitutes 60% of all deontic uses. The second most common use of deontic *shall*, exemplified in (14b), is found in questions, the minority of which, however, are tag questions (only 4 tokens out of 51, which is 8%). The direct questions constitute 27% of deontic uses. The remaining uses: regulative *shall* (14c) and formulaic *shall we say* (14d) constitute 11% and 2% of all deontic uses, respectively. As for other registers, the situation is the same: deontic uses form the majority of the examples found in the corpus. The data are summarised in Table 7.

14. a) I swear to serve you ... In seven ways I shall serve you. In seven ways I shall offer my life to you.
 b) Shall I send for his doctor?
 c) All offenders against this law shall suffer death by drowning.
 d) An audience member has just handed me a far more, shall we say... intriguing introduction.

Table 7. *Shall* in American English in 2009 (COCA)

	FICTION		ACADEMIC		SPOKEN		MAGAZINES		NEWSPAPERS	
	FREQ	%	FREQ	%	FREQ	%	FREQ	%	FREQ	%
Deontic	190	70%	51	81%	29	97%	17	77%	17	100%
Dynamic	45	17%	4	6%	1	3%	3	14%	0	–
Epistemic	35	13%	8	13%	0	–	2	9%	0	–
Total	270		63		30		22		17	

The data above clearly show that deontic modality is the main meaning of *shall* in present-day American English. Although *shall* does not occur frequently in the innovative, spoken data, when used, it is generally used deontically. *Shall* is more frequent in the conservative, written data, where the deontic use is by far the dominant one. Finally, *shall* is not most commonly used in tag questions or formulaic expressions, which indicates that it is not a frozen expression, but a verb with a considerable semantic potential.

Concluding Remarks

The observations presented here call for a comment on the (de)grammaticalisation of *shall*. According to Hopper and Traugott (1993), the grammaticalisation process goes from more central, lexical categories to more peripheral, functional categories. In English, and in other Germanic languages, some modal verbs have both deontic and epistemic meanings. Importantly, epistemic uses have developed out of agent-oriented (deontic, dynamic) uses⁴ (Traugott 1989, Sweetser 1990, Bybee et al. 1994, Heine 1995). In

4 Agent-oriented modality in various sources equals event modality, and they both embrace deontic and dynamic meanings.

the case of the modal verbs that have both agent-oriented and future (epistemic) meanings, for instance *will* and *shall*, the development has gone from agent-oriented to future (Palmer 2001). As shown in the present paper, *shall*, which experienced an extension from agent-oriented to epistemic/future modality in Middle English, seems to have been moving back to its older semantic meaning. Grammaticalisation is characterized as a unidirectional process, and unidirectionality is claimed to apply at all levels, including the semantic one, where the evolution proceeds from a fully referential to a bleached / grammatical meaning, and from a less subjective to a more subjective one. Since *shall* shows a reverse semantic shift, it seems to violate the principle of unidirectionality. This, however, is not the case on the assumption that only the reversal of grammaticalisation violates unidirectionality. As Haspelmath (2004:27-28) argues, only antigrammaticalisation, “a change that leads from the endpoint to the starting point of a potential grammaticalisation and also shows the same intermediate stages” is an exception to unidirectionality. A similar view is expressed in Norde (2001, 2009), who points out that counterdirectional change must result in a new structure, it is not “a mirror-image reversal” of grammaticalisation. What *shall* has experienced is rather a case of retraction (cf. Haspelmath 2004:33-34): a more grammaticalised usage has become marginalized, and *shall* continues a less grammatical function that has always been present. This kind of change is not ruled out, and is not expected to be exceptional.

In conclusion, the semantic shift that *shall* has experienced is a natural consequence of the competition it lost to *will*. As its older meaning has been maintained, *shall* does stand a chance of surviving in the English auxiliary domain. Although it is used infrequently, it has retained its original territory. *Shall* has moved to a niche (deontic modality), in which it is not likely to be endangered by *will*, its main competitor. Both verbs are inherently different, and it is in *shall*, not in *will*, that obligation is inherent.

References

- Bolinger, Dwight (1980) *Language. The Loaded Weapon*. London: Longman.
- Bybee, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca (1994) *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bybee, Joan, Suzanne Fleischman (1995) *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Coates, Jennifer (1983) *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. London, Canberra: Croom Helm.
- Collins, Peter (2009) *Modals and Quasi-Modals in English*. Amsterdam: Rodopi.
- Givón, Talmy (1993) *English Grammar: A Function-Based Introduction*. Amsterdam: Benjamins.
- Haspelmath, Martin (2004) “On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalisation.” [In:] Olga Fischer, Muriel Norde, Harry Perridon (eds.) *Up and Down the Cline – The Nature of Grammaticalisation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins; 17–44.
- Heine, Bernd (1995) “Agent-oriented vs. Epistemic Modality. Some Observations on German Modals.” [In:] Joan Bybee, Suzanne Fleischman (eds.) *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins; 17–53.
- Hopper, Paul, Elizabeth Traugott (1993) *Grammaticalisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krug, Manfred G. (2000) *Emerging English Modals. A Corpus-Based Study of Grammaticalisation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

- Lowth, Robert (1775) *A Short Introduction to English Grammar: With Critical Notes*. London.
- Mair, Christian, Geoffrey Neil Leech (2006) "Current Changes in English Syntax." [In:] Bas Aarts, April McMahon (eds.) *Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell; 318–342.
- Norde, Muriel (2001) "Deflexion as a Counterdirectional Factor in Grammatical Change." [In:] *Language Sciences* 23; 231–264.
- Norde, Muriel (2009) *Degrammaticalisation*. Oxford: Oxford University Press.
- Palmer, Frank (2001) *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweetser, Eve E. (1990) *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth (1972) *The History of English Syntax*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Traugott, Elizabeth (1989) "On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change." [In:] *Language* 65 (1), 31–55.
- Visser, Fredericus T. (1969) *An Historical Syntax of the English Language*. Leiden: Brill.

Internet sources

- Davies, Mark (2007) TIME Magazine Corpus (100 million words, 1920s-2000s). Available online at: <http://corpus.byu.edu/time>.
- Davies, Mark (2008) The Corpus of Contemporary American English (COCA): 400+ million words, 1990-present. Available online at: <http://www.americanacorporus.org>

WITOLD MAŃCZAK
Uniwersytet Jagielloński

Czy koniec zmowy milczenia wokół teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją?

Abstract

The Theory of Irregular Phonetic Development Due to Frequency – Is it the End of a Silence Treatment?

In all the languages, the form of the word depends on the three main factors: regular phonetic development, analogical development and irregular phonetic development that takes place due to frequency. There is a constant debate or even a battle between scholars over the notion of the irregular phonetic development. Some of them tend to be inclined to agree with the theory, while others reject it. Such a debate, however, sheds some light on the fact that the theory has still much to offer and cannot be rejected. This article is a response to the four articles published in *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67 which try to expound on the theory of irregular phonetic development that appears due to frequency. Two of the mentioned articles, mainly the articles written by A. Bochnakowa and Z. Szkutnik (2011) and I. Kraski-Szlenk (2011) are in favor of the theory, whereas other two, written by A. Bogusławski (2011) and A. Bańkowski (2011) neglect and completely reject the theory. This article tries to answer and expound upon the questions and issues raised in all the four publications. The author attempts to answer the questions stated in the articles and, once again, tries to present and analyze the data that in conclusion appear to support the theory.

Keywords: irregular phonetic development due to frequency, linguistics, grammar, phonetics, syllable

Z końcem lat pięćdziesiątych doszedłem do wniosku, że we wszystkich językach forma wyrazów zależy od trzech głównych czynników, nie tylko od regularnego rozwoju fonetycznego i rozwoju analogiczne-

go, lecz także od tego, co nazywam nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym frekwencją. Moim zdaniem bardzo często używane grupy wyrazowe, wyrazy i morfemy nieraz ulegają nieregularnym redukcjom fonetycznym, np. *wasza miłość* > *waść*, *podobno* > *pono* czy stpol. *(umrze)-ci* > *(umrze)-ć*. Nieregularnemu rozwojowi fonetycznemu spowodowanemu frekwencją poświęciłem trzy monografie (Mańczak 1969, 1977 i 1987) oraz mnóstwo artykułów, jednak ich efekty są bardzo skromne. Jeśli chodzi o polskie słowniki etymologiczne, A. Bańkowski w dwu dotychczas opublikowanych tomach swego słownika o nieregularnym rozwoju fonetycznym wspomina w 23 wypadkach, W. Boryś w swym słowniku w 9 wypadkach, a Długosz-Kurczabowa w swym słowniku w 15 wypadkach, gdy tymczasem tych wzmianek powinno być bez porównania więcej (Mańczak 2001, 2002, 2006 i 2009).

O doniosłości nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją świadczy fakt, że rozwój ten zachodzi we wszystkich językach świata z tym, że w jednych językach występuje on na większą skalę niż w innych. Np. rozwój ten zachodzi częściej w angielskim niż w niemieckim, częściej we francuskim niż w hiszpańskim, częściej w polskim niż w rosyjskim. Zachodzi korelacja między mniej lub bardziej zaawansowanym nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym frekwencją a regularnym rozwojem fonetycznym: w angielskim, francuskim i polskim nie tylko nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją, ale i regularny rozwój fonetyczny jest bardziej zaawansowany niż w niemieckim, hiszpańskim i rosyjskim.

Jeśli chodzi o język polski, przyjrzyjmy się początkowi *Pana Tadeusza*:

Litwo! Ojczyzna moja! Ty jesteś jak zdrowie.
 Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
 Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
 Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.
 Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy
 I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
 Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
 Jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem
 (Gdy od płaczącej matki pod Twoją opiekę
 Ofiarowany, martwą podniosłem powiekę
 I zaraz mogłem pieszo do Twych świątyń progu
 Iść za wrócone życie podziękować Bogu).

Kursywą zostały wydrukowane słowa, które doznały nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją. I tak *jak* jest zredukowaną postacią *jako*.

W *ile* < **jelě* zaszła redukcja stopnia otwarcia samogłoski (*e* > *i*), charakterystyczna dla nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją.

W *cię* zaszła nieregularna redukcja grupy nagłosowej, która się zachowała w *twój*.

W *cenić*, *iść*, *podziękować* zaszła redukcja *-ci* do *-ć*, o której już wyżej była mowa.

W *ten*, *stracił* zaszła nieregularna redukcja *pie*. *-*os* do psl. *-*ъ*, podczas gdy w *słowo*, *niebo* *pie*. *-*os* prawidłowo przeszło w *-o*.

Tylko jest zredukowaną postacią **toliko*.

Jeśli chodzi o komentarz do pozostałych form wydrukowanych kursywą, zob. Mańczak 2011.

W przeanalizowanym fragmencie *Pana Tadeusza* ponad 60% słów doznało nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, co świadczy o tym, jak ważną rolę odgrywa w języku ten rozwój.

Roman Laskowski, redaktor *Biuletynu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, dla uczczenia mych 87 urodzin zechciał zamieścić w swym czasopiśmie (zesz. 67: 299–341) cztery artykuły traktujące o nieregularnym rozwoju fonetycznym spowodowanym frekwencją. Za to jestem mu tym bardziej wdzięczny, że te cztery artykuły przełamują znowę milczenia panującą wokół mojej teorii od ponad 50 lat. Wśród owych czterech artykułów są dwa, a mianowicie A. Bochnakowej i Z. Szkutnika (2011) oraz I. Kraski-Szlenk (2011), które aprobują moją teorię. Ze względu na brak miejsca ograniczę się do poinformowania, że Z. Szkutnik, profesor matematyki stosowanej na Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, przeanalizował dane przedstawione przeze mnie w odniesieniu do: 1) występowania zdecydowanej większości wyrazów o nieregularnych redukcjach fonetycznych w pierwszym tysiącu słów notowanych na listach frekwencyjnych dla języków francuskiego i hiszpańskiego (Mańczak 2009a); 2) znanego w gramatyce łacińskiej tzw. skrócenia jambicznego (ciąg: sylaba krótka, sylaba długa > sylaba krótka, sylaba krótka), notowanego już u Plauta (Mańczak 1996: 73); 3) miejsca form wykazujących nieregularne redukcje fonetyczne na liście frekwencyjnej wyrazów umieszczonych w indeksie do wydanego w r. 1971 przez W. Kuraszkiewicza *Wizerunku Reja* (Mańczak 1977: 315–319). Na podstawie tych danych zebranych przeze mnie Z. Szkutnik sformułował następującą opinię:

Istnienie związku między frekwencją wyrazów a częstością występowania nieregularnych redukcji fonetycznych jest niewątpliwe w świetle wyników analizy odpowiednich tabel dotyczących języków francuskiego i hiszpańskiego, a także wypadków skrócenia jambicznego u Plauta i wyrazów o nieregularnym rozwoju fonetycznym, użytych w *Wizerunku Reja*. Świadczą o tym następujące wskaźniki ilościowe:

- 1) Współczynnik gamma Goodmana-Kruskala wynosi
 - dla języka francuskiego 0,91 z przedziałem ufności (0,86; 0,96);
 - dla języka hiszpańskiego 0,92 z przedziałem ufności (0,85; 0,98);
 - dla tekstu Plauta 0,81 z przedziałem ufności (0,73; 0,88);
 - dla tekstu Reja 0,85 z przedziałem ufności (0,81; 0,88).

Współczynnik gamma ma interpretację podobną do zwykłego współczynnika korelacji dla cech ilościowych, ale stosuje się go do badania siły związku cech jakościowych o wartościach uporządkowanych. Podane przedziały ufności były konstruowane na poziomie ufności 0.95.

- 2) We wszystkich przypadkach dokładny test Fishera odrzuca hipotezę o niezależności frekwencji wyrazów i częstości nieregularnych redukcji fonetycznych na każdym rozsądnym poziomie istotności (tzw. P-wartości są w obu przypadkach mniejsze od 10^{-7} , co można zinterpretować w ten sposób, że gdyby pojawianie się redukcji było niezależne od frekwencji wyrazów, to szansa otrzymania tabel takich jak analizowane byłaby mniejsza niż 1 na 10 milionów).

Wyjaśnienie natury zauważonego bardzo silnego związku może nastąpić tylko przy użyciu argumentów językoznawczych. Liczne argumenty i przykłady opisane przez prof. Mańczaka wydają się tłumaczyć zauważone zjawisko w bardzo konsekwentny sposób.

Więcej informacji o współczynniku gamma i o dokładnym teście Fishera można znaleźć np. w monografii: A. Agresti, *Categorical Data Analysis*, 2 wyd., Wiley, New York 2002.

Byłoby dobrze, gdyby ci wszyscy językoznawcy, którzy z jakichś irracjonalnych pobudek przemilczają moją teorię nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, zechcieli przyjąć

do wiadomości, że została ona zaaprobowana przez statystyka. Szansa, żeby moja teoria była błędna, jest mniejsza niż 1 na 10 milionów!

Wśród czterech artykułów przełamujących znową milczenia panującą od ponad 50 lat wokół mojej teorii są także dwa artykuły negujące moją teorię. Jednym z nich jest artykuł A. Bogusławskiego (2011). Dyskusja z nim nie jest łatwa, gdyż między jego a moim podejściem do nauki istnieje zasadnicza różnica: według warszawskiego językoznawcy celem nauki powinno być komplikowanie rzeczy prostych, natomiast mnie się wydaje, że celem nauki powinno być proste przedstawianie rzeczy skomplikowanych. A w ogóle artykuł A. Bogusławskiego jest długi, gdyż Autor omawia w nim sporo różnych spraw nie mających nic wspólnego z moją teorią. Ze względu na brak miejsca ograniczę do rozpatrzenia form, które doznały nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją. I tak w języku praindoeuropejskim istniała forma czasownikowa **esti* 'jest', która w prasłowiańskim regularnie przeszła w **estb*, które się z kolei regularnie przekształciło w stpol. *jeść* oraz dzisiejsze ros. *estb*. Ponieważ forma ta była bardzo często używana, doznała dwójakiej redukcji. Gdy nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją jest daleko zaawansowany, polega on na zaniku jednej lub kilku głosek i w ten sposób psł. **estb* zredukowało się do *je*, które znane jest ze staropolszczyzny, dzisiejszych gwar polskich oraz innych języków słowiańskich (m.in. czeskiego i ukraińskiego). Gdy jednak nieregularny rozwój fonetyczny jest w fazie początkowej, polega on na redukcji głoski, m.in. na dyspalatalizacji, i w ten sposób w staropolszczyźnie obok regularnego *jeść* pojawiło się *jest*. Spowodowana częstością użycia dyspalatalizacja miała miejsce także w *wasza miłość pan* > *waszmość pan* > *waćpan* > *wacpan* > *asan*, w śląskim *przeca* (odpowiedniku literackiego *przecie*), w *niestety* powstałym z wyrażenia, które dziś brzmi *nie stójcie*, czy w zaimku zwrotnym w formach rosyjskich typu *nazyvaetsja* czy *nazyvalsja*. Spowodowana frekwencją dyspalatalizacja zaszła również w tysiącach form scs. typu *pišetb* czy rosyjskich typu *pišet*, które się wywodzą od psł. **pišetb*. Taka jest prawda, która w językoznawstwie ma to do siebie, że zawsze jest bardzo prosta.

Ponadto postanowiłem przedstawić dane liczbowe przemawiające za moim poglądem. W słowniku pod redakcją Doroszewskiego jest 3455 wyrazów, które gdyby istniały w okresie prasłowiańskim, zakończone by były na **-stb*. Zaś w słowniku frekwencyjnym Kurcz i innych figurują następujące wyrazy, które są lub powinny być zakończone na *-ść*: *jest* zaświadczone 3293 razy, *część* 320, *sześć* 240, *ilość* 186, *działalność* 185, *możliwość* 179, *wartość* 152, *trudność* 126, *gość* 110 itd. Jest to wręcz spektakularny przykład na to, że między nieregularnymi redukcjami a frekwencją zachodzi związek. Wśród bez mała 3500 słów na *-ść*, jakie można znaleźć w słowniku Doroszewskiego, jest tylko jeden wyraz, który wykazuje nieregularną redukcję, a mianowicie stpol. *jeść*, które uległo zredukowaniu do *jest*, przy czym *jest* używane jest częściej niż wszystkie słowa zakończone na regularne *-ść*. Mało tego, *jest* zaświadczone jest 3293 razy, a najczęstszy wyraz na *-ść*, a mianowicie *część*, zaświadczony jest 320 razy, zatem z punktu widzenia frekwencji przepaść dzieli *jest* od *część* (Mańczak 1009b).

Jednak A. Bogusławski nie znosi, żeby coś było proste, i dlatego postanowił pokomplikować sprawę długim passusem, który się zaczyna na s. 308 od słów „Jednym z ulubionych *casusów*”, a kończy się na s. 309 zdaniem „Ale w stosunku do takiej bezwyjątkowości stuprocentowo wyjątkowe *jest* nie jest żadnym «wyjątkiem»”, które to zdanie jest wręcz nielogiczne. Ze względu na brak miejsca nie jestem w stanie tego passusu zacytować ani go zdanie po zdaniu przeanalizować. Ograniczę się do przytoczenia jego fragmentu:

Warto zwrócić uwagę na fakt, że istniała też słowiańska twarda końcówka *-t* interesującej tu nas formy 3 osoby, por. formy języka rosyjskiego (poza *est'*) lub bułgarskiego (w odróżnieniu od form

w języku ukraińskim i w pewnych dialektach południowo-wielkoruskich, gdzie występuje miękkość znacznika), a dalej także formy języka niemieckiego, łacińskiego i in. oraz wreszcie wspomnianą dawną formę czeską *jest* z regularną twardością wygłosu *-st* (por. np. *vlast*). Więc nie musimy tu mówić o „stwardnieniu”: bo mógł istnieć wariant z twardym *t*.

Krótko mówiąc, warszawski językoznawca sugeruje, że *jest* nie powstało z *jeść*, ale że *jest* od samego początku istniało obok *jeść*. Trzeba stanowczo zaprotestować przeciwko tej sugestii. We wszystkich językach i wszystkich okresach ich dziejów występują pary podobnych do siebie wyrażeń, ale nigdy nie jest tak, żeby oba wyrażenia powstały tego samego dnia. W rzeczywistości zawsze jedno wyrażenie jest starsze, a drugie nowsze. I tak nie ulega najmniejszej wątpliwości, że *biały stok* jest starsze od *Białystok*, że *dosyć* jest starsze od *dość*, że *waćpan* jest starsze od *wacpan*, że nom. plur. *chłopi* jest starszy od *chłopy*, że *sobie* jest starsze od *se*, że *trzeba* jest starsze od gwar. *trza*, że *niechaj* jest starsze od *niech*, że *moich* jest starsze od *mych*, że *proszę* jest starsze od *proszę* [proše] i tak dalej bez końca. Zatem sugestię, że stpol. *jeść* i *jest* powstały tego samego dnia, między bajki należy włożyć. W rzeczywistości stpol. *jeść*, które jest regularnym kontynuantem pie. **esti*, jest starsze od *jest*, które powstało na skutek nieregularnej dyspalatalizacji wygłosu.

Odrzucając moje objaśnienie, Autor proponuje własne, a mianowicie twierdzi, że *jestem* powstało z wyrażenia *jeść jeść* (Autor powinien był wyrażenie to opatrzyć gwiazdką, gdyż zaświadczone ono nie jest), w którym doszło do dysymilacji, a następnie przez analogię do *jestem* staropolska forma 3 osoby *jeść* zastąpiona została formą *jest* (tym samym Autor przeczy własnej sugestii, jakoby *jeść* i *jest* powstały tego samego dnia). Należy z całą stanowczością stwierdzić, że *jestem* nie powstało na skutek dysymilacji, jaka miała zajść w **jeść jeść* > *jestem*. W rzeczywistości formy *jestem*, *jesteś* nie są kontynuacjami **jeść jeść*, **jeść jeś*, ale są pochodzenia analogicznego, a mianowicie powstały na skutek proporcji *był* : *byłem* = *jest* : *x*, przy czym *x* to *jestem*, *jesteś* (por. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński i Urbańczyk 1955: 374). Innymi słowy, najpierw powstało *jest*, a dopiero później się pojawiły formy *jestem*, *jesteś*, *jesteśmy*, *jesteście*. We fragmencie Psalterza floriańskiego, jaki przytacza Taszycki (1951: 113–126) *jeść* zaświadczone jest 17 razy, *jest* 16 razy, *jesmy* 9 razy, a *jestem*, *jesteś*, *jesteśmy*, *jesteście* ani razu.

Jest dziwne, że A. Bogusławski nie uznał za stosowne poświęcić kilka czy kilkanaście minut na skonfrontowanie swej hipotezy dotyczącej powstania formy *jest* z tym, co można znaleźć w jakiejś gramatyce historycznej czy jakimś tekście staropolskim.

Jeśli chodzi o spójnik *a*, to brak w nim prejotacji tłumaczy się moim zdaniem nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym frekwencją. Przemawia za tym fakt, że w słowniku pod redakcją Doroszewskiego jest 418 wyrazów na *ja-*, a w słowniku frekwencyjnym Kurcz i innych figurują następujące słowa, które się zaczynają lub powinny zaczynać od *ja-* : *a* 3226, *ja* 3028, *jak* 2476, *jaki* 625, *jakiś* 500, *jako* 452, *jakby* 258, *jakoś* 88, *jasny* 80, *jakże* 54, *jakość* 51, *jakikolwiek* 41, *jajo* 32, *japoński* 26 itd. Widać więc, że wykazujący nieregularny brak prejotacji spójnik *a* jest używany częściej niż słowa na *ja-*.

Według A. Bogusławskiego brak prejotacji w spójniku *a* tłumaczy się dysymilacją, do jakiej dochodziło, gdy po tym spójniku następował zaimek *ja*. Przeciw temu objaśnieniu można przedstawić następujące argumenty:

- 1) Obliczyłem, że w *Zemście* Fredry połączenie wyrazów *a ja* występuje w mniej niż 10% wypadków. Oczywiście bez porównania częściej zjawisko zachodzące w ponad 90% wypadków wypiera zjawisko występujące w mniej niż 10% wypadków niż na odwrót.

2) Spójnik *a* wykazuje brak prejotacji we wszystkich językach słowiańskich, w tym także w bułgarskim, gdzie odpowiednikiem pol. *a* jest *az*, gdzie więc nie mogła zajść dysymilacja, jaka miała mieć miejsce w pol. **ja ja > a ja*.

3) W żadnym języku słowiańskim nie zaszła dysymilacja w wyrazie *jaja*.

A. Bogusławski twierdzi, że ludzie nie zdają sobie sprawy z tego, ile razy używają danych wyrazów lub wyrażeń, „a tylko to, co jest przedmiotem takiej świadomości, w ogóle należy do języka i tylko to może działać w języku”. Dlatego według warszawskiego językoznawcy nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją nie jest możliwy. W odpowiedzi na ten zarzut zwrócę uwagę na fakt, że regularny rozwój fonetyczny odkryto dopiero z początkiem XIX w., a i dziś wśród miliardów mieszkańców kuli ziemskiej o regularnym rozwoju fonetycznym wiedzą tylko ci, co ukończyli studia językoznawcze i którzy w najlepszym razie stanowią 1% ludności świata. Pomimo to nie ulega najmniejszej wątpliwości, że regularny rozwój fonetyczny zachodził i zachodzi we wszystkich językach.

Na koniec poruszę sprawę najważniejszą. Opinię profesora matematyki stosowanej Z. Szkutnika, że szansa, żeby moja teoria była błędna, jest mniejsza niż 1 na 10 milionów, przytoczyłem już w artykule o etymologii przyimka *dla* opublikowanym w *Pracach Filologicznych* (Mańczak 2011a), który to artykuł się ukazał faktycznie co najmniej rok wcześniej niż artykuł A. Bogusławskiego w *Biul. PTJ*. A. Bogusławski znał opinię Szkutnika z tej prostej przyczyny, że był autorem recenzji wydawniczej tomu *Prac Filologicznych*, w którym opublikowałem artykuł o etymologii przyimka *dla*. W tym stanie rzeczy jest zdumiewające, że A. Bogusławski zlekceważył opinię profesora matematyki stosowanej i nadal utrzymuje, że moja teoria nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją jest błędna. Jeśli dla warszawskiego językoznawcy nawet opinia profesora matematyki stosowanej nic nie znaczy, no to ręce po prostu opadają.

Drugim autorem negującym moją teorię jest A. Bańkowski (2011). Czytając jego artykuł, nieustannie sobie zadawałem następujące pytanie: czyżby Autor nigdy nie słyszał, że należy pisać prawdę? Przechodzę do rozpatrzenia artykułu:

1) W dwu dotychczas opublikowanych tomach swego słownika etymologicznego Autor o nieregularnym rozwoju fonetycznym spowodowanym frekwencją wspomina w 23 wypadkach, ale w artykule zamieszczonym w *Biul. PTJ* przemilcza ten fakt. Nie ujawnia także przyczyny, dla której z umiarkowanego zwolennika mojej teorii przekształcił się w jej zdecydowanego przeciwnika. Czyż nie byłoby lepiej, gdyby czytelnicy artykułu A. Bańkowskiego poznali prawdę na ten temat?

2) Autor przypisuje mi pogląd, że „generalną przyczyną każdej nieregularności formy jest sama tylko «frekwencja», czyli częstość użycia”. To nieprawda. W rzeczywistości nieustannie powtarzam, że na rozwój nieregularny składa się a) rozwój analogiczny, b) nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją, c) inny nieregularny rozwój fonetyczny: asymilacje, dysymilacje, haplogogie, metatezy, formy hiperpoprawne oraz formy ekspresywne.

3) Następnie Autor pisze o mnie, że

żadne argumenty przeciwko jego koncepcji frekwencji jako przyczyny jedynej nieregularnego rozwoju fonetycznego „w ogóle nie istnieją”. Faktycznie nie istnieją „w ogóle” tylko w jego świadomości i pamięci. Bo już w r. 1960 zostały *expressis verbis* sformułowane przez Jerzego Kuryłowicza (*Biul. PTJ*, z. XIX). I później nierzadko były przytaczane, rozwijane i pomnażane.

To nieprawda. Kuryłowicz w swym artykule zajmuje się wyłącznie zmianami analogicznymi, a o nieregularnym rozwoju fonetycznym spowodowanym frekwencją nie wspomina ani słowem. A. Bańkowski najwidoczniej liczy na to, że prawda nie wyjdzie na jaw, gdyż nikomu się nie będzie chciało zaglądać do artykułu Kuryłowicza. Artykuł Kuryłowicza liczy zaledwie 8 stron, a do jego przeczytania wystarczy parę minut. Dlatego zachęcam wszystkich do przeczytania owego artykułu, aby się przekonali, kto mówi prawdę, a kto kłamie.

Nieprawdą jest także, jakoby rzekome argumenty Kuryłowicza przeciwko mojej teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją „później nierzadko były przytaczane, rozwijane i pomnażane”. Dlaczego A. Bańkowski nie opatruje tego twierdzenia przypisami? Przecież przypisy są właśnie po to, żeby czytelnik mógł sprawdzić, czy autor zmyśla czy mówi prawdę.

4) Następnie czytamy:

Dajmy ze dwa przykłady wielu takich przemilczeń nieuczciwych. Oto polska forma *psy* jest regularna, bo zgodna z regułą zaniku jeru w jego pozycji słabej, a forma *krety* nieregularna, bo sprzeczna z tą regułą. Żeby frekwencja mogła być przyczyną tej nieregularności, trzeba by przyjąć za pewne, że Polacy używali byli słowa *kret* znacznie częściej niż słowa *pies*, ale lepiej ten wniosek przemilczeć, bo nikt rozsądny w to nie uwierzy.

Ależ forma *krety* jest analogiczna, a ja nigdzie nie napisałem, żeby ona doznała nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją. Dlaczego A. Bańkowski nie podał, gdzie ja rzekomo napisałem, jakoby forma *krety* takiego rozwoju doznała? Warto też podkreślić, że ja w swych trzech monografiach oraz mnóstwie artykułów przytaczam tysiące przykładów, w których zachodzi związek między nieregularnymi redukcjami a frekwencją. Widocznie nie jest łatwo te przykłady zakwestionować i to skłoniło A. Bańkowskiego do przypisania mi poglądu, którego ja nigdy nie wyraziłem, jakoby forma *krety* powstała w wyniku nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją.

Wreszcie trzeba się ustosunkować do tego, że Autor powiada o mnie, że

nie rozumie, że jego „frekwencja” jako wskaźnik czysto statystyczny (skrajnie relatywny) ani do faktów nie należy, ani czynnikiem sprawczym (przyczyną) być nie może.

Jeśli nauka zwana statystyką nie zajmuje się faktami, to czymże zdaniem Autora ta nauka się zajmuje? Według Autora frekwencja „czynnikiem sprawczym (przyczyną) być nie może”. Jeśli są wybory sołtysa, wójta, burmistrza, posła, prezydenta, dziekana, rektora czy laureata nagrody Nobla, co decyduje o tym, że ktoś zostanie wybrany, a kto inny nie? Ostatecznie o tym, kto zostanie wybrany, decydują nie zalety fizyczne, psychiczne, moralne czy intelektualne kandydatów, ale frekwencja głosów. Podobnie o tym, że jedne ustawy, decyzje itp. są uchwalane, a inne nie, decydują nie ich immanentne walory, ale frekwencja głosów. Podobnie żywe organizmy zbudowane są z niezliczonych składników, a ich zbyt niska lub zbyt wysoka frekwencja (np. erytrocytów czy leukocytów) może doprowadzić nawet do śmierci danego żywego organizmu. Podobnie jeśli w angielskim jest 700 derywatów na *-iness* typu *laziness* czy *happiness*, a nieregularnej redukcji fonetycznej doznał tylko wyraz *business*, to o tym zadecydowało nie jego znaczenie czy przypadek, ale wyłącznie to, że wśród derywatów na *-iness* słowo *business* jest używane najczęściej. A podobnych przykładów można znaleźć w moich pracach bez liku. Jakżeż więc można twierdzić, że frekwencja „czynnikiem sprawczym (przyczyną) być nie może”?

W życiu wygłosiłem mnóstwo odczytów o nieregularnym rozwoju fonetycznym spowodowanym frekwencją i nieraz się zdarzało, że w trakcie dyskusji ktoś publicznie oświadczał, że uważa moją teorię za

śluszną. Gdy jednak zwracałem uwagę na to, że w nauce się liczy tylko to, co się pisze, a nie to, co się mówi, i prosiłem go, żeby na temat mojej teorii coś opublikował, to on odmawiał. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy ktoś, kto nie chce dać świadectwa prawdzie, postępuje uczciwie.

W Moskwie od r. 1974 wychodzi słownik etymologiczny języków słowiańskich (dotychczas się ukazało 37 fascykułów). Wielką zaletą tego słownika jest to, że przy każdym hasle autorzy podają nie tylko etymologię danego wyrazu, ale i historię badań nad jego etymologią (co stanowi solidną podstawę dla ewentualnych dalszych poszukiwań). Autorzy dotąd przejrzeni ponad 2100 czasopism i książek, ale ile prac zacytowali w swym słowniku, trudno powiedzieć, gdyż z jednego czasopisma mogli przytoczyć kilka, kilkanaście czy nawet kilkadziesiąt artykułów. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że ilość prac zacytowanych w słowniku idzie w tysiące i że etymologie, z którymi autorzy się nie zgadzają, są bez porównania liczniejsze od etymologii, które autorzy aprobuje. Jeśli zaś chodzi o twórców etymologii, które autorzy uważają za błędne, to – o ile się orientuję – autorzy słownika bynajmniej nie dzielą ich na takich, których należy cytować, oraz takich, których cytować nie należy. Jedyny wyjątek pod tym względem stanowi moja osoba. W r. 1974, gdy się zaczął ukazywać moskiewski słownik, ktoś, kto wykazywał kompletną ignorancję w zakresie statystyki, zarządził, że w słowniku nie może się znaleźć żadna wzmianka o tym, co ja napisałem w przeszłości, ani o tym, co napiszę w przyszłości. W ciągu minionych bez mała 40 lat zespół redakcyjny ulegał zmianom, jedni odchodzili, inni przychodzili, jednak w dyskryminacji stosowanej wobec mnie nikt nie widział nic złego, wszyscy jak jeden mąż z żelazną konsekwencją przestrzegali zasady, że mnie cytować nie wolno. Na skutek tego w dotychczas opublikowanych 37 fascykułach słownika (do **otъpasti*), wydrukowanych na ponad 9000 stron, moje nazwisko nie pojawiło się ani razu.

Jeśli zajrzymy pod hasło **čelověkъ*, zobaczymy, że formy wschodniosłowiańskie są regularnymi kontynuantami formy prasłowiańskiej, natomiast formy południowsłowiańskie (np. scs. *čelověkъ*, bg. *čovek* czy słoweń. *človek*) oraz zachodniosłowiańskie (np. pol. *człowiek*, dłuż. *clówek* czy dial. *clejek*) wykazują nieregularne redukcje. Jednak pod hasłem **čelověkъ* nie znajdziemy żadnej wzmianki o tym, żeby choć jedna z wymienionych tam form była nieprawidłowa. W tym stanie rzeczy użytkownik słownika nieobeznany z fonetyką historyczną języków słowiańskich może sądzić, że wszystkie formy wywodzące się od psł. **čelověkъ* są regularne. Uważam, że słownik powinien przekazywać pełną wiedzę o omawianych wyrazach i dlatego powinien zawierać także następujące informacje:

- 1) Formy scs. *čelověkъ*, bg. *čovek* itd. są nieregularne.
- 2) Zdaniem Mańczaka formy te doznały nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją.
- 3) Pogląd Mańczaka jest błędny.
- 4) Przyczyna nieregularności, jakie się pojawiły w większości form pochodzących od psł. **čelověkъ*, jest nieznana.

Nie mam najmniejszej wątpliwości co do tego, że wzbogacanie słownika tego rodzaju informacjami podnosiłoby jego wartość, a ponadto zachęcałoby sławistów do poszukiwania przyczyn faktu, że np. w tekstach polskich ponad 60% wyrazów wykazuje nieregularny rozwój fonetyczny.

W konkluzji artykułu pragnę wyrazić zadowolenie, że cztery omówione tutaj artykuły przerwały złą milczenie wokół mojej teorii, złą, która trwała ponad 50 lat. Nasuwa się jednak pytanie, czy te cztery artykuły nie okażą się podobne do fajerwerku, który na chwilę rozświetlił ciemne niebo, ale po którym ciemności znowu zapanowały. Oczywiście życzyć by sobie należało, żeby ci wszyscy, którzy znają argumenty przemawiające przeciwko mojej teorii nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego

frekwencją, nie trzymali ich w tajemnicy, ale żeby je – dla dobra nauki – ujawnili. Ostatecznie chodzi nie o błahostkę, ale o zjawisko, które na mniejszą lub większą skalę występuje we wszystkich językach świata.

Literatura

- Bańkowski, Andrzej (2011) „Komentarz do ‘50-lecia’ W. Mańczaka”. [W:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67; 313–316.
- Bochnakowi, Anna, Zbigniew Szkutnik (2011) „O półwieczu pewnej koncepcji językoznawczej”. (W nawiązaniu do tekstu W. Mańczaka w BPTJ 2009). [W:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67; 317–319.
- Bogusławski, Andrzej (2011) „Częstość użycia wyrażen a ich dywersyfikacja”. [W:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67; 299–311.
- Klemensiewicz, Zenon, Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk (1955) *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kraska-Szlenk, Iwona (2011) „Teoria ‘nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją’ Witolda Mańczaka i jej znaczenie dla językoznawstwa”. [W:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67; 321–327.
- Mańczak, Witold (1969) *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mańczak, Witold (1977) *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mańczak, Witold (1987) *Frequenzbedingter unregelmäßiger Lautwandel in den germanischen Sprachen*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, Witold (1996) *Problemy językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, Witold (2001) „Nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją w słowniku Bańkowskiego”. *Prace Językoznawcze Uniwersytetu Śląskiego* 26; 153–158.
- Mańczak, Witold (2002) „Nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją w II tomie słownika Bańkowskiego”. *Slavia Occidentalis* 59; 51–56.
- Mańczak, Witold (2006) „W. Borysia Słownik etymologiczny języka polskiego”. [W:] *Język Polski* 86; 144–148.
- Mańczak, Witold (2009) „K. Długosz-Kurczabowej Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego”. *Poradnik Językowy* 9; 90–93.
- Mańczak, Witold (2009a) „50-lecie nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 65; 237–246.
- Mańczak, Witold (2009b) „Nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją a słownik pod redakcją Doroszewskiego” [W:] J. Wawrzyńczyk (red.) *Czterdzieści lat minęło... Nad słownikiem Doroszewskiego*. Warszawa; 51–56.
- Mańczak, Witold (2011) „Uwagi o słowiańskich słownikach etymologicznych”. *Rocznik Sławistyczny* 60; 91–100.
- Mańczak, Witold (2011a) „Etymologia przyminka dla a nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją”. *Prace Filologiczne* 60; 189–195.
- Taszycki, Witold (1951) *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

DANIELA PELKA
Universität Oppeln

Typographie und ihr Einfluss auf den Leseprozess: Mikrotypographische Fehler in den *Oberschlesischen Nachrichten*

Abstract

Typography and its Influence on the Process of Reading: Micro-typographic Mistakes in *Oberschlesische Nachrichten*

The first edition of “Wiadomości Górnosławskie” appeared on March 20, 1990 in the form of a Polish-German supplement to “Trybuna Opolska”. This was a starting point of the published up till now German minority newspaper – “Wochenblatt.pl”. Due to that, we may treat “Wiadomości Górnosławskie” as one of the oldest press publications of the German minority in Poland after 1989. When we focus on the German texts published in “WG”, we may come across many lexical and grammatical mistakes, which make it difficult for the reader to understand the text. It is not only the mistakes that disrupt the reception of the text. This article, by means of describing the relation and the influence the typography and the reading process have on one another, indicates that micro-typographic mistakes may have a negative impact on the clarity of the text. Only when the text is properly set, can the reader focus on its message. Wrongly set words, incorrect punctuation or spaces draw the reader’s attention and cause reading difficulties. They force the reader to analyze the structure of the text and therefore draw them away from focusing on the message. The article, using particular examples taken from the corpus of ten first editions of the “Wiadomości Górnosławskie”, shows that violation of the ortotypographic rules may disturb the clarity of the text. At the same time, it is being stated that typography has an important influence as far as the clarity of the text is concerned.

Keywords: typography, punctuation, text, minority, mistake, newspaper

Die „Oberschlesischen Nachrichten“ erschienen zum ersten Mal am 20.04.1990 als Beiblatt der „Trybuna Opolska.“ Damit gehören sie zu den ersten deutsch-polnischen Zeitungen, die in Oberschlesien nach

der politischen Wende 1989 herausgegeben wurden.¹ Unter dem Titel „Oberschlesische Nachrichten“ wurden 18 Ausgaben mit den Nummern 0 bis 21 auf den Markt gebracht.² Die erste Ausgabe umfasste vier Seiten, die weiteren – acht. 1991 änderte die Zeitung ihren Namen in „Oberschlesische Zeitung“, seit 1995 erschien sie unter dem Titel „Schlesisches Wochenblatt“ und seit 2011 ist sie als „Wochenblatt.pl“ erhältlich.³ Richtet man die Aufmerksamkeit auf die deutschsprachigen Texte der „Oberschlesischen Nachrichten“, so begegnet man darin zahlreichen lexikalischen und grammatischen Fehlern, die das Lesen stören. Manchmal sind sie so gravierend, dass einzelne Sätze gar unverständlich werden. Als Beispiel sei hier der erste Satz aus dem Artikel „Kapelle auf dem Stachelberg“ von Peter Frankus (FP, KadS, 7-9, S. 4)⁴ angeführt:

Begeisterung des Verfassers der „Weber“, der imposante im Ausmass „weisse steierne Stufen“ sah steht bestimmt mit dem Stachelberg in Beziehung.

Ein weiterer Satz aus demselben Text lautet:

Wir müssen jedoch zugestehen, dass die Steine als Stufen gelegt – lange steierne Quader – konnten den Wallfahrern die Hauptmann: gegenwärtig waren den Eindruck einer „Marienvorstellung“ als ein Weg der zum Himmel führt machen.

Liest man derartige Strukturen, kann von einer störungsfreien Rezeption nicht die Rede sein, doch sind nicht nur lexikalische und grammatische Fehler für die schlechte Leserlichkeit der Texte der „Oberschlesischen Nachrichten“ verantwortlich. Negativ beeinträchtigt wird ihre Leserlichkeit auch durch zahlreiche mikrotypographische Fehler.

Ziel des vorliegenden Artikels ist die Herausstellung des Einflusses der Typographie auf die Leserlichkeit geschriebener Texte mit besonderer Berücksichtigung von Zeitungen, wobei am Beispiel der „Oberschlesischen Nachrichten“ exemplarisch gezeigt wird, wie verschiedene mikrotypographische Fehler die Leserlichkeit der darin abgedruckten Texte beeinträchtigen.

Lesen und Typographie

Über den Prozess des Lesens stellt Ulrich Ernst fest:

Unter den Fachvertretern aller Fachdisziplinen, die sich mit dem Phänomen befassen, besteht weitgehend Konsens darüber, daß Lesen ein phasengegliederter Prozeß ist, der über die visuelle

-
- 1 Als einzige vor der besagten Wende längere Zeit erscheinende deutschsprachige Zeitung in Polen wäre die „Arbeiterstimme“ zu nennen, die sich primär an die deutsche Minderheit im niederschlesischen Kohlenrevier um Waldenburg und Neurode richtete. Sie erschien zwischen Juni 1951 und Juli 1955 als Wochenzeitung, danach bis April 1958 als Tageszeitung. Ihre Nachfolgerin war die Wochenschrift „Die Woche in Polen“, deren erste Nummer im Mai 1958 auf den Markt kam und die bereits im Dezember desselben Jahres wieder eingestellt wurde; vgl. Janusz, Grzegorz (1995: 180-184), Białek, Edward (2001).
 - 2 Die erste als „ON“ Nr. 0 vom 20.04.1990, die letzte als „ON“ Nr. 21 vom 15.-31.03.1991.
 - 3 Den Titel „Oberschlesische Zeitung“ trug die Zeitung seit Nr. 1(22) vom 1.-15.04.1991, „Schlesisches Wochenblatt“ seit Nr. 1(150) vom 10.-16.02.1995 und „Wochenblatt.pl“ seit Nr. 3(980) vom 14.-20.01.2011.
 - 4 Im Folgenden werden bei den Beispielen die Initialen des Autors (Nach- und Vorname; im Falle eines unbekannten Autors wird ein N.N. angegeben, im Falle von Abkürzungen beim Artikel werden diese in kleinen Buchstaben angeführt) und des Titels, die Nummer der Zeitung und die Seite angegeben.

Perzeption der grammatischen Wortgestalt, die Transferierung des Buchstabenbildes in ein inneres oder (bei lautem Lesen) äußeres Klangbild, die Entschlüsselung der lexikalischen Wortbedeutungen und das Erfassen des semantisch-syntaktischen Beziehungsgeflechtes zum Nachvollziehen der gedanklichen Gehaltssubstanz eines Textes führt.⁵

Wegen seiner hier zumindest andeutungsweise zum Ausdruck kommenden Komplexität ist das Lesen zum Untersuchungsobjekt verschiedener wissenschaftlicher Disziplinen geworden. Dazu gehört z.B. die Neurobiologie, die die Bewegungen der Augen beim Lesen untersucht, oder die Wahrnehmungspsychologie, die das Lesen als Teilvorgang der menschlichen Sinneserfahrung begreift. Aber auch weitere Fachgebiete befassen sich mit ausgewählten Aspekten des Leseprozesses und untersuchen sie aus jeweils einer anderen Perspektive, wie z.B. die Pädagogik, die sich in erster Linie mit der Problematik des Erstlesens auseinandersetzt, die Kommunikationstheorie, die das Lesen als Umkodierung der Schriftsprache in die Lautsprache versteht oder die Literaturwissenschaft, für die Lesen als Interaktion zwischen Autor und Leser gilt.⁶

Egal mit welcher Art von Schriftstücken man dabei konfrontiert wird, hat man darin mit Zeichen zu tun, die eine bestimmte Gestalt aufweisen und in einer bestimmten räumlichen Konstellation zueinander auf der zur Verfügung stehenden Fläche verteilt sind.⁷ Diese als Typographie bezeichnete visuelle Gestaltung eines Schriftstücks übt auch Einfluss auf den Leseprozess aus. Sie arbeitet in erster Linie mit Schriftzeichen, aber darüber hinaus oft auch mit Bildzeichen, Linien und Flächen. In der einschlägigen Literatur wird dabei zwischen der Makro- und Mikrotypographie unterschieden. Unter der Ersten wird das Layout verstanden, d.h. die gestalterische Anlage eines Druckwerkes im Großen und Ganzen, die den Stand der Texte, Abbildungen usw. auf der Seite bestimmt, unter der Zweiten – die Details der Satzgestaltung, also all das, was sich zwischen den Buchstaben, Wörtern und Zeilen abspielt.⁸ Dank des Einsatzes entsprechender Zeichen werden einerseits konkrete Informationen übermittelt, andererseits kann durch sie auch die Rezeption des gesamten Textes beeinflusst werden: So sind bestimmte Eigenschaften einer Drucksache, wie z.B. darin verwendete Schriftarten, Farben oder Illustrationen, imstande zu bewirken, dass ihre Leserlichkeit – verstanden als das mühelose und ungestörte Dekodieren der darin enthaltenen Informationen⁹ – als besser oder schlechter empfunden wird.

Bei der Herstellung eines Schriftstücks müssen somit mehrere Fragen überlegt werden, so z.B. vermutete Lichtverhältnisse bei der Lektüre und das Alter der Rezipienten wie auch die Papierqualität oder das Format, da all diese Faktoren Einfluss auf die Leserlichkeit haben. Eine wichtige Rolle spielt die gesamte Anlage der Drucksache, denn ein Layout, das den Leser durch unklare Anordnung seiner Bestandteile verwirrt oder durch visuelle Hervorhebung von Nebensächlichkeiten vom Wesentlichen ablenkt, erzeugt eine schlechte Leserlichkeit. Ähnlich muss auch der sprachliche Text in einer Form erscheinen, die ein reibungsloses Erkennen des Verschriftlichten ermöglicht.

5 Ernst, Ulrich (2002: 155-156).

6 Vgl. Ernst, Ulrich (2002: 155).

7 Hier sollen lediglich die heute am meisten verbreiteten Druckerzeugnisse auf dem Papier berücksichtigt werden, die visuell rezipiert werden.

8 Vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 10-11).

9 „Ein Text ist gut lesbar, wenn der Leser nicht merkt, dass er liest. Ein Text ist dann schlecht lesbar, wenn – dem Leser unbewusst – ein noch so geringer Teil der Aufmerksamkeit von der Erfassung und gedanklichen Bearbeitung des Inhaltes abgelenkt und der Entzifferung zugewandt werden muss;“ Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 74).

Nun wird aber nicht jedes Schriftstück auf die gleiche Art und Weise gelesen – ganz im Gegenteil: Je nachdem, mit welcher Art von Drucksachen man zu tun hat, kann ein unterschiedliches Leseverhalten angenommen werden. So wird ein Roman anders gelesen als ein Schulbuch und ein Wörterbuch anders als eine Zeitung – Willberg/Frossman sprechen an dieser Stelle vom linearen, selektierenden, konsultierenden und informierenden Lesen. Entsprechend anders sind die Erwartungen des Lesers bezüglich der typographischen Gestaltung des jeweiligen Printmediums, die die Autoren unter den Motti: „nicht stören,“ „so deutlich wie möglich,“ „so deutlich wie nötig“ und „so übersichtlich wie möglich“ zusammenfassen.¹⁰ Allerdings können die Textsorten, die den einzelnen Lesarten zugeordnet wurden, nur als Prototypen angesehen werden, da innerhalb eines Schriftstücks mehrere typographische Prinzipien Anwendung finden und es auch auf unterschiedliche Weisen gelesen werden kann.

Konzentriert man sich auf die Zeitung, so ist bei dem bereits erwähnten informierenden Lesen¹¹, das Willberg/Frossmann mit dem „schnelle[...][n], diagonale[...][n] Überfliegen eines Textes (einer oder mehrerer Seiten), um Überblick zu gewinnen, ob die erhoffte Information zu finden ist, und was genauer gelesen werden muss“¹², gleichsetzen, auch mit dem punktuellen, selektiven oder linearen Lesen zu rechnen.¹³ Auch wenn davon ausgegangen wird, dass in vielen Fällen „[...][n]icht mehr die Kontinuität [...] das Lese-Ziel [ist], sondern der freie Zugriff auf unterschiedliche Informationsebenen, sei es Bild oder Text“¹⁴, so werden im Endeffekt doch bestimmte längere Abschnitte und auch ganze Artikel von Anfang bis zum Ende gelesen.

Beim Lesen werden die neuen Informationen während der sog. Fixationsperioden aufgenommen, bei denen der Blick auf drei bis vier Buchstaben fällt. Dazwischen liegen ruckartige Vorwärtsbewegungen der Augen – sog. Sakkaden –, die fünf bis zehn Buchstaben umfassen¹⁵ und die einzelnen Fixationen miteinander verbinden. Während die fixierten Buchstaben in ihrer Gestalt genau erkannt werden, werden die restlichen nur undeutlich wahrgenommen. An dieser Stelle spielt der Sinnzusammenhang und die Kenntnis der syntaktischen Strukturen der Sprache die entscheidende Rolle, da sie die Erschließung der unscharf gesehenen Buchstaben und somit der ganzen Wörter ermöglichen. Können die fixierten Buchstaben nicht zu ganzen Wörtern ergänzt werden, tastet der Blick in unbewussten Rückwärtsbewegungen – den Regressionssakkaden – den Text noch einmal ab. Das Lesen ist so „ein Prozess in dem ständig Entscheidungen getroffen und Vermutungen aufgestellt werden. Es werden unablässig neue Informationen

10 Daneben wird bei bestimmten Arten von Texten von der differenzierenden (z.B. im Drama, Motto: „so eindeutig wie möglich“), der aktivierenden (z.B. im Magazin, Motto: „neugierig machen“) und der Typologie nach Sinnschritten (z.B. in der Fibel, Motto: „der Sprache folgen“) gesprochen; vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 17-65).

11 Man kann hier von einer Lesehaltung sprechen, d.h. einer Einstellung, die man beim Lesen gegenüber einem Text einnimmt. Daneben werden noch u.a. interpretierendes, kritisches, kreatives oder triviales Lesen unterschieden.

12 Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 23).

13 Werden beim diagonalen Lesen in der Regel nur ausgewählte Bereiche eines Textes gelesen, z.B. der erste Satz jedes Absatzes, hervorgehobene Stellen (Fettdruck, Überschriften) oder Aufzählungen, so werden beim punktuellen Lesen einzelne wichtige Abschnitte ausgewählt und gründlich gelesen. Unter selektivem Lesen versteht man das Lesen eines Textes unter bestimmten Gesichtspunkten, auch im Sinne von „suchendem Lesen“ – man liest also nur diejenigen Stellen, in denen man die gesuchten Informationen vermutet und beim „klassischen“ linearen Lesen wird der Reihe nach eins nach dem anderen gelesen.

14 Willberg, Hans Peter (2000: 278).

15 Die Länge der Sakkaden hängt von mehreren Faktoren ab, u.a. davon, wie geübt der Leser ist und ob das Gelesene seinen Erwartungen entspricht.

aktiviert und Hypothesen gebildet, die sich entweder bestätigen oder modifiziert werden müssen. Bereits das visuelle Abtasten findet daher als ständige Folge von vorausgreifenden Erwartungen und rückwirkenden Korrekturen statt.”¹⁶ Dabei bildet der Leser Erwartungen hinsichtlich dreier Ebenen des Textes: seines Inhaltes, der syntaktischen Struktur und der Typographie. Stimmen diese mit den im Text auftretenden Wort-Bildern überein, so kann von einer guten Leserlichkeit gesprochen werden.¹⁷ Werden nun aber nicht fixierte Fehler übersehen und aus dem Kontext heraus automatisch richtig gelesen, so bewirken fixierte Abweichungen von den erwarteten lexikalischen, grammatischen und typografischen Formen Störungen beim Lesen. Taucht in einem bestimmten Kontext ein Wort auf, das da inhaltlich nicht hineinpasst, oder steht in einer bestimmten Satzkonstruktion eine Form, die da als unkorrekt empfunden wird, so ist der Leser verwirrt und fühlt sich gezwungen, den unklaren Satz noch einmal zu lesen. Als „Lesestopper“ wirken aber auch mikrotypographische Fehler, wie falsche Zeichen oder vom restlichen Text abweichende Abstände zwischen den einzelnen Buchstaben oder Wörtern u.a., denn auch sie führen dazu, dass der Leser daran haften bleibt und in der Folge das Lesen verlangsamt wird.

Beim Überfliegen der Zeitung spielt sowohl die Makro- als auch die Mikrotypographie eine Rolle, da sich der Leser sowohl an der Gliederung des Textes in einzelne Artikel, an den Bildern und Überschriften orientiert, als auch an jeglichen Hervorhebungen im Mengentext, die sich durch eine gewisse Andersartigkeit von ihrer Umgebung unterscheiden. Beim linearen Lesen wiederum ist es die Mikrotypographie, die über die Leserlichkeit entscheidet.

Mikrotypographische Fehler in den *Oberschlesischen Nachrichten*

Wie bereits in der Einführung angesprochen, wird im Folgenden der Blick auf die „Oberschlesischen Nachrichten“ gerichtet, die unter dem Aspekt der Leserlichkeit auf der Ebene der Mikrotypographie untersucht werden sollen. Dabei wird gezeigt, dass die schlechte Leserlichkeit der hier vorzufindenden Texte nicht nur mit fehlerhaften grammatisch-lexikalischen Strukturen zu tun hat, sondern darüber hinaus in hohem Maße durch die darin auftretenden mikrotypographischen Fehler bedingt ist. Welcher Art diese Fehler sein können, wird an konkreten Beispielen dargestellt. Als Untersuchungskorpus dienen die ersten zehn Ausgaben der „Oberschlesischen Nachrichten“¹⁸, wobei wegen der schnelleren Nachvollziehbarkeit für die des Polnischen nicht Mächtigen nur Beispiele aus deutschsprachigen Texten angeführt werden.¹⁹ Berücksichtigt wird die Schreibweise der einzelnen Wörter und Sätze, wohingegen die Analyse der bei ihrer Verschriftlichung eingesetzten Schriftarten und -typen²⁰ außer Acht gelassen wird, da diese den Rahmen des vorliegenden Aufsatzes sprengen würde.

16 Gross, Sabine (1994: 15); vgl. auch Hochuli, Jost (1990: 8-9); Wendt, Dirk (1992: 271-272).

17 Vgl. Wendt, Dirk (1992: 274).

18 Von „ON“ Nr. 0 vom 20.04.1990 bis „ON“ Nr. 12 vom 1.-15.11.1990.

19 Zwar kommen auch in den polnischsprachigen Texten mikrotypographische Fehler vor, doch ist ihre Zahl geringer als in den deutschsprachigen Texten. Am häufigsten kann dabei die Trennung ohne Trennstrich konstatiert werden, andere Fehler sind seltener.

20 „Schriftart“ und „Schrifttyp“ werden heute oft synonym gesetzt, doch manchmal wird unter Schriftart (Font, type) der Satz von Buchstaben eines bestimmten Schriftschnittes verstanden, unter Schrifttyp (Schriftfamilie, typeface) – eine Reihe miteinander verwandter Schriftschnitte wie kursiv, halbfett usw.; vgl. Baines, Phil/Haslam, Andrew (2002: 6). Auch im

Während die Ursache für die grammatisch-lexikalischen (und zumindest teilweise orthographischen) Normverstöße in den mangelhaften Deutschkenntnissen der Autoren/Übersetzer bzw. Korrektoren der Texte gesehen werden kann, sind die Quellen für die Unstimmigkeiten in der Mikrotypographie vor allem in der Arbeit der Setzer zu suchen. Den Oppelner Graphischen Betrieben, in denen der Druck der Zeitung erfolgte, wurden nämlich maschinengeschriebene Texte eingeliefert, die im nächsten Schritt für den Druck auf Linotypen vorbereitet werden mussten. Einerseits spielte hier mit Sicherheit die Unkenntnis des Deutschen, vielleicht auch Hast und Unachtsamkeit der Setzer eine Rolle, andererseits wird ihnen Boshaftigkeit nachgesprochen, die dazu führen sollte, dass sie den zum Druck abgegebenen Text böswillig verunstaltet haben.²¹ Die Wirkung der Satzfehler²² auf den Leser ist jedoch letzten Endes unabhängig davon, wer, aus welchem Grund und an welcher Etappe der Zeitungsproduktion sie verschuldet hat.

Nicht selten werden in den Texten der analysierten Ausgaben der „Oberschlesischen Nachrichten“ mehrere Wörter im Satz verschoben, so dass an einer Stelle etwas fehlt, was an anderer Stelle als überflüssig auftaucht und das Verständnis erschwert. Erst nach mehrmaligem Lesen findet man den Sinn des Satzes, wie z.B. im Artikel „Das Heimatkreuz,“ wo es heißt:

Abendscheinseite lässt Wald und Flur mit Glockenklängen überfluten, die vom schlesischen Rom das Echo trägt. Weiter oben, entlang dem Oderlauf, hängen immerschwere von Oppeln (KF, DH, 0-1, S. 5)

und weiter:

Zum Eigenschutz und Fremden zum Trutz verharrte hier und bestätigte sein Grauwolken der Zementwerke Daseinsrecht das Volk der ewig Hiesigen (KF, DH, 0-1, S. 7).

Das Umstellen (a), Wegbleiben²³ (b) bzw. unnötiges Auftreten (c) von bestimmten Wörtern erleichtert nicht gerade das Verständnis in Sätzen, wie:

- (a) Sagen wir, es wird in der Schule in Deutsch unterrichtet und polnische das nicht. Eltern wollen Haben sie kein Recht, das laut zu sagen? (KN, IAg, 0-1, S. 7)
- (b) So hat sich auch hier Vieles gewandelt besonders für uns, die wir im Herbst des Lebens stehen. vom Ignatz Wanner gleich am Anfang des Dorfes und die zweite vom Meister Smykalla zwischen dem Kaufhaus Bolik und Stodko's Gasthaus gelegen – versorgten die Raschauer mit dem täglichen Brot. (MK, RR, 0-2, S. 4)
- (c) Gegenüber dem Bäcker Wan- Nicht weit tvon der Kirche entfernt (heute steht neben diesem Grundstück der Zeitungskiosk) stand einst eine seltsame Werkstatt (MK, RR, 0-2, S. 4)

Hinblick auf diese können in den „ON“ störende Auffälligkeiten konstatiert werden. Stellvertretend sei an dieser Stelle nur der uneinheitliche Einsatz verschiedener Schriftarten und Schrifttypen zur Hervorhebung von Informationen derselben Art auf einer Seite genannt.

21 Vgl. Miś, Engelbert (2000: 181), Cholewa, Krzysztof (1999: 5). Die Situation änderte sich erst mit dem Übergang von Schreibmaschinen zu Computern und dem damit verbundenen Übergang vom Linotype-Druck zum Offsetdruck, der mit Nummer 18(81) vom 01.-07.10.1993 erfolgte (vgl. Miś, Engelbert 2007: 166). Während davor fast alle hier genannten Ungenauigkeiten recht häufig waren, so beobachtet man nach dem Übergang zum Computersatz, dass sowohl die Verschiedenartigkeit als auch die Häufigkeit der Fehler augenfällig sinken.

22 Oft fälschlicherweise als Druckfehler bezeichnet.

23 Der Typograph spricht an dieser Stelle von einer Leiche; vgl. Gautier, Damien/Gautier, Claire (2009: 213).

Neben den selteneren Satzfehlern, die größere Einheiten umfassen, sind in den Texten zahlreiche typographische Fehler bzw. Unfeinheiten auszumachen, die den Einsatz einzelner Zeichen betreffen. Als häufigste wären hier die in/bei einzelnen Wörtern auftretenden falschen Buchstaben oder Wortzeichen²⁴ wie auch die unkorrekt eingesetzten Satz- und Leerzeichen zu erwähnen. Entweder werden dadurch Rechtschreib- bzw. Interpunktionsregeln missachtet, oder es werden Prinzipien der Orthotypographie verletzt. Ähnlich wie bei der Orthographie legt nämlich die Orthotypographie fest, was aus typographischer Sicht richtig und was falsch ist.²⁵ Insgesamt ergibt sich aber ein typographisch unschönes Bild, das das Lesen stört.

Manchmal wird ein Buchstabe durch einen anderen ersetzt (a), manchmal werden die Buchstaben umgestellt (b), einmal fehlt ein oder mehrere Buchstaben (c), ein anderes Mal wird dem Wort einer oder mehrere Buchstaben zu viel hinzugefügt (d):

- (a) Wewitter (KA, WuB, 0-1, S. 5), Kulturdenkmalpfega (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), line halbe Hufe (MK, RR, 0-1, S. 4), Hochzeiten gemeiert (MK, RR, 0-2, S. 4), gewähnen (KN, IAg, 0-1, S. 1), anbrinfen (MK, RR, 0-2, S. 4), Obehschlesien (KN, EiL, 05-06, S. 3), Sitten und ßräuchen (KN, EiL, 05-06, S. 3), Schrieben einen Autrag auf Registrierung (KN, JFig, 05-06, S. 6), frotzdem (KN, JFig, 05-06, S. 6), Uuterschriften (KN, JFig, 05-06, S. 6), sachbemäßen (MJ, RidS, 05-06, S. 7), Cchon bald (RJ, MVabS, 7-9, S. 3), Äre Napoleons (FH-D, VdezzdE, 11, S. 3)

Besonders verwirrend wird es, wenn der Tippfehler zur Entstehung eines neuen Lexems führt, wie im folgenden Beispiel:

Herr Knesel probiert das Mikrophon mit: „Es war im Böhmerwald, wo meine Ziege stand“ (KN, EiL, 05-06, S. 1)

- (b) tuaschen (nk, ZWiD, 0-1, S. 2), nuterhalten (MK, RR, 0-1, S. 4), Getriede (MK, RR, 0-2, S. 4), des XXI Jahrhunderst (MK, RR, 0-2, S. 4)
- (c) Schwiegerohn (MK, RR, 0-1, S. 4), Weizäcker (vWR, FdG, 0-1, S. 6), hetigen (nk, ZWiD, 0-2, S. 2), währen der Hitler-Regierung (KN, DnB, 0-3, S. 3), das ahr 1997 (MK, RR, 0-2, S. 4), Währugs- und Sozialunion (nk, ZWiD, 0-1, S. 2), Bestimmheiten (MJ, RidS, 05-06, S. 7), Reminszenz (FP, KadS, 7-9, S. 4)
- (d) Korndl (KN, DiDS, 0-2, S. 1), Silbergrogroschen, (MK, RR, 0-1, S. 4), Glaubež (10, S. 7), Welutkrieg (MK, RR, 0-2, S. 4), Kunstdüngeralager (MK, RR, 0-2, S. 4), Ruhenstätte (MK, RR, 0-2, S. 4), Aufsstampfend (KA, DSvW, 05-06, S. 8), gestalltete (KF, NdeS, 7-9, S. 7), zerstrückelt (FH-D, VdezzdE, 11, S. 3)

Nicht seltener sind Satzfehler, die als Rechtschreibfehler im engeren Sinne bezeichnet werden können. Zwar muss ihre Ursache nicht unbedingt in der Unkenntnis der richtigen Schreibweise liegen²⁶, doch werden hier schon konkrete Regeln der deutschen Orthographie verletzt. Die meisten Abweichungen von der deutschen Rechtschreibung betreffen die Groß- und Kleinschreibung (a), die Getrennt- und Zusammenschreibung (b), die Einzel- bzw. Doppelschreibung der Buchstaben (c), die Laut-Buchstaben-Zuordnung (d) wie auch den Einsatz bzw. Nicht-Einsatz des Bindestriches (e) und des Apostrophs (f):

24 Zeichen, die das einzelne Wort betreffen, z.B. Apostroph, Bindestrich, Trennungsstrich.

25 Vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 82-82, 219).

26 Die Fehler können auch durch Hast, Unachtsamkeit, Boshaftigkeit o.a. bedingt sein.

- (a) ersten Weltkrieg (MK, RR, 0-2, S. 4), Im beruflichen, Sozialen und auch Politischen Bereiche (MJ, RdS, 05-06, S. 7), vor Allem hier (SH, HK, 7-9, S. 2), der Pseudomauretanische stil (FP, R, 10, S. 4)
- (b) Schmuckstück (UJ, UHdA, 0-1, S. 5), um zuwandeln (17, S. 2), Im Halb dunkel (KN, DIdS, 0-2, S. 1), Sechsund fünfzig (MK, RR, 0-2, S. 4), aufdass (KN, DIdS, 0-2, S. 1)
- (c) erhieltt (MK, RR, 0-1, S. 4) kammen (Dialog, DEGmegmP, 0-2, S. 1), seitt (MK, RR, 0-2, S. 4), offiziell (N.N., VTD, 0-3, S. 2), Erbhern (MK, RR, 0-1, S. 4), Sefel (MK, RR, 0-2, S. 4), Johan (FP, KadS, 7-9, S. 4), vielleicht (FP, KadS, 7-9, S. 4)
- (d) Sovietunion (nk, ZWiD, 0-1, S. 2), Massengrap (MK, RR, 0-2, S. 4), nähsten (KA, RzT, 0-2, S. 2), Sinnsprühe (N.N., SuS, 0-1 S. 5)
- (e) Volksund Heimatlieder (KA, RzT, 0-2, S. 2), Eichendorff Konversatorium (KF, NdeS, 7-9, S. 7), den Piasten Denkmälern geweiht (KF, NdeS, 7-9, S. 7), im 30 jährigen Krieg (FH-D, VdezzdE, 11, S. 3), Karl Marx-Stadt (nk, ZWiD, 0-1, S. 2), Zweiplus-Vier Gespräche (KK, DWzE, 10, S. 3), Quarantane und Bezirks- Arzt (MK, DOEP, 12, S. 5), Kirchenakten (MK, RR, 0-1, S. 4), SchulErlasse (MK, RR, 0-1, S. 4)
- (f) Stodko 's Gasthaus (MK, RR, 0-2, S. 4), gibts (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), aus der Sammlung Andrzej Krybus (KA, Hs, 0-2, S. 5), soviel, wies sein muss (KF, NdeS, 7-9, S. 7)

Zuweilen kann es auch hier passieren, dass der Rechtschreibfehler zu einem lexikalischen Fehler führt:

Das sie nicht nur einer uneigennütigen Sympathie für die Deutschen entspringt, liegt auf der Hand. (RJ, MVabS, 7-9, S. 3)

Europa, und dieser Begriff umfasst auch die USA und Kanada, möchte, das Deutschland sich als Konsequenz der Vereinigung nicht aus einem Gefühl der Entfremdung und der Isolation heraus von seinen Partner entfernt, sondern es sich noch enger mit ihnen verbindet. (RJ, MVabS, 7-9, S. 3)

Sein charakteristisches Element, daß heißt litanaische Wiederholung des Engelsgrusses (FP, R, 10, S. 4)

Die reibungslose Lektüre der Artikel erschweren zahlreiche Wörter, die am Zeilenende falsch getrennt werden (a), bzw. ohne Trennstrich am Ende der Zeile erscheinen (b). Da die einzelnen Spalten nicht breit sind, begegnet man sehr vielen Fällen davon²⁷:

- (a) Zusammen- /narbeit, de- /utsche, stec- /ken (KN, IAg, 0-1, S. 1), deuts- /cher (KN, IAg, 0-1, S. 7), Ve- /rein, Mi- /tarbeit (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), bestim- /mt, Ja- /hren (MK, RR, 0-1, S. 4), ste- /inzeitliche, Bedburg-König- /shoven (dpa, SiR, 0-1, S. 5), übe- /rzeugt (KF, DH, 0-1, S. 5), Vergange- /nheit, bi- /sher (KN, DIdS, 0-2, S. 1), kapitalwirts- /chaftlichen, Agrarhau- /shalt, Investition- /serfolg (Dialog, DEGmegmP, 0-2, S. 1), Arbeit- /slosen (KN, DnB, 0-3, S. 3), Bla- /sorchester (KN, EiL, 05-06, S. 3)
- (b) Tauzie /hen (KN, IAg, 0-1, S. 1), Man /che, könn /te, Hil /fe, Gemein /de (KN, IAg, 0-1, S. 7), Stadtrund /gang (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), ver /nichteten (MK, RR, 0-1, S. 4), steilgewun /dene, weite /res (KN, DIdS, 0-2, S. 1), heu /tige (nk, ZWiD, 0-2, S. 2), Tra /ditionen (KN, DnB, 0-3, S. 3), Geschich /te (KN, EiL, 05-06, S. 3), Mit /gliedsbewerber (KF, NdeS, 7-9, S. 7), Tref /fen (KF, NdeS, 7-9, S. 7), ober /schlesische (KN, EiL, 05-06, S. 3), Initia /toren (KN, JFig, 05-06, S. 1), unmissver /ständig, Deut /schen (RJ, MVabS, 7-9, S. 3)

27 Der Schrägstrich markiert hier den Beginn der nächsten Zeile.

Bei Trennungen geht es „immer um Sprache und mühelose Verständlichkeit, aber auch um das geschlossene, lesefreundliche Satzbild.“²⁸ Besonders störend wirkt es auf die Rezeption, wenn die ersten Teile der ohne Trennungszeichen geteilten Wörter selbständige Lexeme bilden und beim Lesen eine andere Bedeutung implizieren. Negativ beeinträchtigen den Leseprozess solch sinnentstellende Trennungen z.B. in:

- In Kreisau haben sich der deutsche Bundeskanzler Kohl und der polnische Minister /präsident Mazowiecki den Bruderkuss gegeben. (KN, EiL, 05-06, S. 3)
- Sein Vater war Schreiner, Blasius ging in die Lehre zum Tisch /lermeister Paul Lamaczek (KN, JFig, 05-06, S. 1)
- Zum Semesterabschluss gab es einen Ausflug, den Herr Korc vor /bereitet. (KF, NdeS, 7-9, S. 7)
- und so kam man langsam zum Franzis /kaner Kloster in Neustadt (KF, NdeS, 7-9, S. 7)
- Ein Teil des Altholzes ist verkrüppelt, ein an /derer Teil wurde abgeholzt oder vernichtet (FP, R, 10, S. 4)
- Viel/leicht auch will der Mensch die Gaben, die ihn umgeben, gar nicht wahrnehmen? (FP, WrdBWŚ, 11, S. 1)

Häufig kommt es in den Texten zur falschen Verwendung des Divis' und des Gedankenstriches. Das Divis ist ein kurzer Strich, der sowohl als Trennungsstrich zur Silbentrennung als auch als Bindestrich bei Koppelwörtern eingesetzt wird. Der Gedankenstrich wiederum dient zur Kennzeichnung einer Denkpause oder zur Abgrenzung von Einschüben sowie als Minus- oder Auslassungszeichen bei Zahlen. Er kann auch als Streckenstrich eingesetzt werden, dann wird er allerdings ohne Wortzwischenräume, aber ein wenig spationiert gesetzt.²⁹

In den folgenden Beispielen wird statt eines Bindestriches ein Gedankenstrich eingesetzt (a, b, c), der Streckenstrich wird zu eng bzw. zu breit gesetzt oder durch das Divis ersetzt (d, e):

- (a) Sprach – und Kulturpflege (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), Völker aus Mittel – und Osteuropa (KN/vHO, PigE, S. 7)
- (b) deutsch – polnischer Verhältnisse (KF, KJFvE, 0-1, S. 2), Franziskaner – Basilika (GGJ, N-WaBzN, 0-3, S. 1), Dietrich – Bonhoffer – Haus (KK, DWzE, 10, S. 1), Make – up (N.N., DgV, 12, S. 8)
- (c) Hitler–Stalin-Pakt (BK, DsWzN, 0-3, S. 7),
- (d) Brest–Litowsk (BK, DsWzN, 0-3, S. 7), in Velbert – Neviges (GGJ, N-WaBzN, 0-3, S. 1), September – Oktober 1989 (SH, HK, 7-9, S. 2)
- (e) 1300-400 vor Christus (KN, DIdS, 0-2, S. 1)

Verwirrend wirkt es beim Lesen auch, wenn an einer Stelle Anführungszeichen auftreten, aber die Abführungszeichen fehlen (a) oder umgekehrt (b):

²⁸ Vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 226), Hervorhebungen aufgehoben.

²⁹ Vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 224).

- (a) Der heilige Bernhard von Clairvaux sagt: „Das ist ein vollkommener Mensch, der diese drei Dinge zu vereinen weiss: über sich selber seufzen, sich in Gott erfreuen und dem Nächsten dienen.“ (N.N., DGs, 7-9, S. 5)

(b) zu Ehren der Polen, die an dem Völkerfrühling teilgenommen haben. (FP, KadS, 7-9, S. 4)
Eine ähnliche Wirkung hat es, wenn durch ein falsch gesetztes Leerzeichen das Abführungszeichen zum Anführungszeichen des folgenden Wortes wird:

- „Zeig er es her!“ herrschte ihn der Graf an. (KA, DSvW, 05-06, S. 8)

Weniger störend, dennoch aus orthotypographischer Sicht falsch, ist in den untersuchten Texten der Einsatz der Abführungszeichen, die hier durchgängig als „99“ gesetzt werden. Da die deutschen An- und Abführungszeichen immer als „99/66“ – neunundneunzig unten und sechsundsechzig oben³⁰ – gesetzt werden, kommt es hier zur steten Verletzung der entsprechenden Norm:

- „Was ist das für ein Ding?“ (KA, DSvW, 05-06, S. 8), „klein aber fein“, „Schlesien“ (KF, KJvE, 0-1, S. 2), „Über die Berge schallt“ (KA, RzT, 0-2, S. 2)

Die gute Leserlichkeit der Texte wird beeinträchtigt, wenn Interpunktionszeichen an der richtigen Stelle fehlen (a), an falscher Stelle stehen (b) oder die falschen Zeichen eingesetzt werden (c):

(a) *Punkt*:

- Über hundert Menschen kamen. Ein Chor sang deutsche Lieder (KN, JFig, 05-06, S. 6)
- Der Maurer schwieg und sagte auch nach dem Tode des Grafen kein Wort. Erst auf dem Sterbebette löste ihm das Todesfieber die Zunge und er phantasierte von einem Goldschatz in den Kellermauern des Schlosses (KA, DvSvA, 7-9, S. 2) *Komma*:
- Dem Pfarrer diene dieses bespannte Fahrzeug, wenn es galt jemanden schnell mit den Sterbesakramenten zu versehen (MK, DB, 05-06, S. 4)
- Der Schmied selber ein Hüne von Gestalt spuckte in die Hände vor Zorn, liess sich aber nichts merken und schmiedete ein drittes. (KA, DSvW, 05-06, S. 8)
- bestellte er den Dorfmaurer und liess ihn schwören, dass er alles, was er jetzt im Schlosse tun würde, niemals weiter erzähle (KA, DvSvA, 7-9, S. 2)
- Das Verlangen nach jahrelangen, abenteuerlichen Reisen im Orient, seine Mutter, seine Geschwister und seine oberschlesische Heimat wiederzusehen, hatte ihn im Jahre 1873 zu einem kurzen Besuch in seine Heimat zurückgebracht. (MK, DOEP, 12, S. 5)

- (b) Kaum kommt man her, fängt man an, zu träumen. (KN, EiL, 05-06, S. 1), Gott, ist es, der uns von Anfang an liebt und unser Leben trägt. (N.N., DGs, 7-9, S. 5)

- (c) Die Kirche der Mutter Gottes befindet sich in einem kläglichen Zustande, Ein jeder kann hier hinein und hinaus gehen, ohne jegliches Hindernis. (PF, KadS, 7-9, S. 4)

Neben dem Punkt und dem Komma stößt man bei der Lektüre der Texte ab und zu auf die falsche Verwendung auch anderer Satzzeichen:

- (a) Ich frage den Bürgermeister weiter, wie er sich die neue Arbeit vorstellt? (KN, DnB, 0-3, S. 1)
- (b) das Land, in dem nicht nur Menschen aus Oberschlesien eine Wahlheimat gefunden haben, sondern auch jenes, in denen die meisten polnischen Menschen leben (GGJ, N-WaBzN, 0-3, S. 1)

³⁰ Vgl. Willberg, Hans Peter/Forssman, Friedrich (1997: 225).

Die gute Leserlichkeit stört zuweilen auch der Einsatz zu vieler Leerzeichen nacheinander, der zur Entstehung von Löchern im Text führt. Sie ziehen den Blick auf sich und bewirken, dass der Leser seine Aufmerksamkeit vom Inhalt des Geschriebenen auf seine Form verlagert:

- politisch war das_vielleicht nicht (KN, EiL, 05-06, S. 3)
- wo meine ersten_Kompositionen uraufgeführt wurden (GJG, N31J, 05-06, S. 5)
- Einem jungen_Herrn, der sich sehr für den Aufbau einer gewissen Gesellschaft einsetzt (KF, NdeS, 7-9, S. 7)
- Das wurde mit einer Besichtigung der Kirche_verbunden. (KF, NdeS, 7-9, S. 7)

Genauso ablenkend wirkt es, wenn zu wenige Leerzeichen gesetzt werden, so dass die Wörter aneinanderkleben:

- Gott ist es, der uns ruft,ihm und den Menschen zu dienen. (N.N., DGs, 7-9, S. 5)
- Lehrherr,der (L-GH, HadP, Nr. 0, S. 4)
- Jagd-oder Wohnplatzes (dpa, SiR, 0-1, S. 5)
- Wetter_und Bauernregeln (KA, WuB, 0-1, S. 5),

oder wenn die Leerzeichen an falscher Stelle eingesetzt werden:

- Und dazu verhalf ihne_nihr Schneidermeister Hyazinth Glinka (MK, RR, 0-2, S. 4)
- Wir besitzen noch keinen eigenen Raum_denn das kostet heutzutage viel (KF, KJvE, 0-1, S. 2)
- einmal beim Pflügen_ließ er mich (L-GH, HadP, Nr. 0, S. 4)
- Dann kamen Briefmarken,_Bücher, Bilder, Funde (KN, DIdS, 0-2, S. 3)

Resümierend: Die Sprache der deutschsprachigen Artikel der untersuchten Ausgaben der „Oberschlesischen Nachrichten“ ist durch eine Vielzahl lexikalischer und grammatischer Fehler gekennzeichnet, die das Lesen erschweren und an manchen Stellen das Verständnis des Geschriebenen sogar unmöglich machen. Einen negativen Einfluss auf die Leserlichkeit der Texte haben aber auch zahlreiche mikrotypographische Fehler, die selbst in Texten zu finden sind, die von deutschen Nachrichtenagenturen oder aus deutschsprachigen (literarischen) Werken übernommen wurden.³¹ Nicht selten kommen Fehler auch in Überschriften vor, so dass sie bereits beim diagonalen Lesen der Zeitung stören.³² Neben falsch eingesetzten Buchstaben, die Wortbilder ergeben, die den im Kopf gespeicherten einzelnen Wörter-Schablonen nicht entsprechen, stellen auch falsch verwendete Interpunktions- und Leerzeichen „Stolpersteine“ beim Lesen dar. Auch sie ziehen beim Lesevorgang die Aufmerksamkeit auf sich, bewegen den Leser dazu, sie zu analysieren und lenken auf diese Weise vom eigentlichen Inhalt des Textes ab. Die korrekte Typographie leistet somit einen wichtigen Beitrag zur Leserlichkeit eines Schriftstückes, oder umgekehrt: die Nichtbefolgung der orthotypographischen Regeln kann erhebliche Störungen der Leserlichkeit verursachen.

31 Z.B.: Aussenhaut (dpa, GddF, 0-1, S. 2) oder: preussische, grosse (L-GH, HadP, 0-1, S. 4).

32 Z.B.: „Ist abnegation geraten?“ (KN, IAg, 0-1, S. 7), „Sprichwörter und Sinnsprühe“ (N.N., SuS, 0-1 S. 5), „Wetter_und Bauernregeln“ (KA, WuB, 0-1, S. 5), „Rückkehr zur traditionen“ (KA, RzT, 0-2, S. 2), „Friedrich der Grosse“ (vWR, FdG, 0-1, S.6), „Europa jenseits Oder und Neisse“ (KH, EjOuN, 0-4, S. 2).

Artikel der *Oberschlesischen Nachrichten*, denen die Beispiele entnommen wurden:

-
- „Dialog“: Die EG meint es gut mit Polen – Die Frage ist nur: Wie gut?, Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 1.
 Bachmann, Klaus: Der steiniger [sic!] Weg zur Normalisation, Nr. 0-3, 15.06-1.07.1990, S. 7.
 DPA: Gang durch die Flammen, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 2.
 DPA: Schamanentum im Rheinland, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 5.
 Frankus, Peter: Kapelle auf dem Stachelberg, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 4.
 Frankus, Peter: Rosenkranzanhöhe, Nr. 10, 1.10.-15.10.1990, S. 4.
 Frankus, Peter: Wer rettet den Berg Wszystkich Świętych, Nr. 11, 16.10.-31.10.1990, S. 1 und 3.
 Füser, Hans-Dieter: Von der ersten zur zweiten deutschen Einigung, Nr. 12, 1.11.-15.11.1990, S. 1 und 3.
 Görlich, Joachim G.: Nach 31 Jahren, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 5.
 Koschyk, Hartmut: Europa jenseits Oder und Neisse, Nr. 0-4, 1.07-15.07.1990, S. 2.
 Koss, Krzysztof: Der Weg zur Einheit, Nr. 10, 1.10.-15.10.1990, S. 1 und 3.
 Kracherowa, Nina/von Habsburg, Otto: Paneuropa ist ganz Europa, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 7.
 Kracherowa, Nina: „Jede Familie ist geteilt“, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 1 und 6.
 Kracherowa, Nina: Der neue Bürgermeister, Nr. 0-3, 15.06-1.07.1990, S. 1 und 3.
 Kracherowa, Nina: Die Insel des Seligen, Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 1 und 3.
 Kracherowa, Nina: Europa in Lubowitz, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 1 und 3.
 Kracherowa, Nina: Ist Abnegation geraten?, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 1 und 7.
 Kremser, Fryderyk: Das Heimatkreuz, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 5 und 7.
 Kremser, Fryderyk: Konversatorium Joseph Frh. V. Eichendorff, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 2.
 Kremser, Fryderyk: Nach dem ersten Semester, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 7.
 Krybus, A.: Der Schmied von Wyssoka, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 8.
 Krybus, Andrzej: Der verborgene Schatz von Zyrowa, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 2.
 Krybus, Andrzej: Humor śląski, Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 5.
 Krybus, Andrzej: Rückkehr zur traditionen [sic!], Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 2.
 Krybus, Andrzej: Wetter-und [sic!] Bauernregeln, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 5.
 Lipinsky-Gottersdorf, Hans: Heimat an der Prosna, Nr. 0, 20.04.1990, S. 4.
 Lipinsky-Gottersdorf, Hans: Heimat an der Prosna, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 4.
 Maliszewski, Julian: Religionsunterricht in der Schule, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 7.
 Mientus, K.: Die „Bryczka“, Nr. 05-06, 15.07-15.08.1990, S. 4.
 Mientus, Konrad: Der Oberschlesier Emin Pascha, Nr. 12, 1.11.-15.11.1990, S. 5.
 Mientus, Konrad: Raszowa. Raschau, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 4.
 Mientus, Konrad: Raszowa. Raschau. Die geschichtliche Vergangenheit des Dorfes, Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 4.
 N.N. Sprichwörter und Sinnsprüche [sic!], Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 5.
 N.N.: Die Grenzen spüren, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 5.
 N.N.: Die guten Vorsätze, Nr. 12, 1.11.-15.11.1990, S. 8.
 N.N.: Vierzehn Tage Deutschland, Nr. 0-3, 15.06-1.07.1990, S. 2.
 nk: Zwei Wochen in Deutschland, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 2.
 nk: Zwei Wochen in Deutschland, Nr. 0-2, 1.06-15.06.1990, S. 2.
 Reiter, Janusz: Mehr Vertrauen auf beiden Seiten, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 1 und 3.
 Stieglitz, Hanna: Heimatstadt – Königshütte, Nr. 7-9, 18.08.-30.09.1990, S. 2.

Uczniok, Józef: Unser Hobby: das Aquarium, Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 5.
von Weizäcker [sic!], Richard: Friedrich der Grosse [sic!]. (Auszüge), Nr. 0-1, 15.05.-30.05.1990, S. 6.

Bibliography

- Baines, Phil, Andrew Haslam (2002) *Lust auf Schrift. Basiswissen Typografie*. Mainz.
- Bialek, Edward (2001) „Arbeiterstimme.” [In:] Jan Harasimowicz (Hrsg.) *Encyklopedia Wrocławia*. Wrocław; 35.
- Cholewa, Krzysztof (1999) „Wir wollen Ihre Zeitung sein.” [In:] *Schlesisches Wochenblatt* Nr. 48 (400) vom 3–9.12.1999; 1 und 5.
- Ernst, Ulrich (2002) „Lesen als Rezeptionsakt. Textpräsentation und Textverständnis in der manieristischen Barocklyrik.” [In:] Ernst Ulrich (Hrsg.) *Intermedialität im europäischen Kulturzusammenhang: Beiträge zur Theorie und Geschichte der visuellen Lyrik*. Berlin; 155–179.
- Gautier, Damien, Claire Gautier (2009) *Gestaltung, Typografie etc. Ein Handbuch*. Zürich.
- Gross, Sabine (1994) *Lese-Zeichen. Kognition, Medium und Materialität im Lese-prozeß*. Darmstadt.
- Hochuli, Jost (1990) *Das Detail in der Typografie: Buchstabe, Buchstabenabstand, Wort, Wortabstand, Zeile, Zeilenabstand, Kolumne*. München.
- Janusz, Grzegorz (1995) „Działalność oświatowo-kulturalna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach pięćdziesiątych.” [In:] *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*, IV, 1(6); 171–185.
- Miś, Engelbert (2000) „Tygodnik *Schlesisches Wochenblatt*.” [In:] Maria Kalczyńska, Maria (Hrsg.) *Instytucje literacko-wydawnicze w kontaktach polsko-niemieckich. Stan i perspektywy badawcze. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej w dniach 16-17 grudnia 1999 w Kamieniu Śląskim*. Opole; 179–189.
- Miś, Engelbert (2007) „*Schlesisches Wochenblatt*.” [In:] Monika Wittek (Hrsg.) *Verband der deutschen sozial-kulturellen Gesellschaften in Polen 1991– 1997*. Opole; 165–167.
- Wendt, Dirk (1992) „Lesbarkeit von Druckschriften.” [In:] Peter Karow (Hrsg.) *Schrifttechnologie. Methoden und Werkzeuge*. Berlin u.a.; 271–306.
- Willberg, Hans Peter (2000) „Schrift und Typographie im 20. Jahrhundert.” [In:] *Gutenberg-Jahrbuch*; 257–287.
- Willberg, Hans Peter, Friedrich Forssman (1997) *Lesetypographie*. Mainz.

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

STANISŁAW PRĘDOTA

Wrocław University, Opole University

On the Morphology of Proverbs in Afrikaans and Dutch

Abstract

Afrikaans, being very closely related to Dutch, inherited from Dutch not only almost all its vocabulary, but also numerous phraseologisms and proverbs. Then, due to the process of deflection, its morphological system was radically simplified. The very paper, applying a morphology-oriented research perspective, discusses the way in which Afrikaans proverbs differ from Dutch proverbs. The research material of the study is based upon Anton F. Prinsloo's *Spreekwoorde en waar hulle vandaan kom* (Kaapstad 2005). This dictionary was chosen to conduct the study because of the fact that it contains a representative collection of proverbs and phraseologisms of the contemporary Afrikaans language. The research under discussion is limited to Afrikaans adages that derive from Dutch. The method of the analysis is a comparative one. Afrikaans proverbs are compared with their Dutch equivalents.

Keywords: Afrikaans proverbs, Dutch proverbs, morphology, deflection, Anton F. Prinsloo

1.

Afrikaans – which is very closely related to Dutch – inherited from Dutch not only almost all its vocabulary, but also numerous phraseologisms and proverbs. Then, as a result of the process of deflection, its morphological system was very much simplified. The present paper discusses how Afrikaans proverbs differ, morphologically speaking, from their Dutch equivalents from which they derive. The text corpus upon which the analysis is based has been taken from Anton F. Prinsloo's *Spreekwoorde en waar hulle vandaan kom* (Kaapstad, 2005)¹. The reason for selecting this particular dictionary was the

1 A.F. Prinsloo, *Spreekwoorde en waar hulle vandaan kom*, Kaapstad 2005.

fact of its containing a representative collection of about 8000 contemporary Afrikaans proverbs and phraseologisms. The analysis concerns only these Afrikaans adagia which derive from Dutch. The applied method is based on the eight-language-proverb dictionary (*Van Dale Spreekwoordenboek*) compiled by H. L. Cox² and regards comparing Afrikaans proverbs with their Dutch equivalents. Morphological differences between Dutch proverbs and deriving from them Afrikaans adagia concern all inflected parts of speech which one can find in the adagia under scrutiny. For the sake of the transparency of the paper it is going to refer only to the differences between articles, nouns and verbs.

2. Differences between Afrikaans and Dutch proverbs regarding the articles

2.1.

While comparing the Afrikaans proverb, e.g.: *Die hemp is nader as die rok*, deriving from Dutch: *Het hemd is nader dan de rok* [“The smock is nearer than the petticoat.”], one can easily notice that both Dutch definite articles *de* and *het* are substituted in Afrikaans by the definite article *die*. The contemporary Dutch language has two definite articles in the singular number: *de* for the common gender, and *het* for the neuter gender; in the plural number Dutch has only one definite article *de*, which is taken by all nouns regardless of their gender. One has to add that this substitution of articles *de* and *het* and the article *die* regards all Afrikaans proverbs:

Die appel val niet ver van die boom.

De appel valt niet ver van de boom.

[The apple never falls far from the tree].

Die gees is gewillig, maar die vleis is swak.

De geest is gewillig, maar het vlees is zwak.

[The spirit is willing but the flesh is weak].

The difference is particularly visible when one considers Afrikaans nouns the equivalents of which take the definite article *het* in Dutch, e.g.:

Uit die oog, uit die hart.

Uit het oog, uit het hart.

[Far from the eye, far from the heart].

Die doel heilig die middele.

Het doel heiligt de middelen.

[The end justifies the means].

The above-presented substitution of the definite articles *de* and *het* by the article *die* can be regarded as a simplification of Afrikaans.

2 H.L. Cox, *Van Dale Spreekwoordenboek: Nederlands, Fries, Afrikaans, Engels, Duits, Frans, Spaans, Latijn*, Utrecht, Antwerpen 2000.

2.2.

In the contemporary Dutch there is quite a number of archaic forms of the definite article, like, e.g.: *der*, *des*, *den* and *'s*³. These forms can still be found in Dutch proverbs and phraseologisms. It is going to be presented what has happened to them in their Afrikaans equivalents:

101

2.2.1.

die tand(e) van die tijd,
de tand des tijds,
 [tooth of time; the ravages of time]

die dag van die Here,
de dag des Heren
 [the day of the Lord]

Kinders is 'n seen van die Here, maar hulle hou die mot(ten) uit die kleren.

Kinderen zijn een zegen des Heren, maar ze houden de noppen van de kleren.

[Children are Lord's blessings but they are wearing their clothes out].

[Wife and children are bills of charges].

Des is an archaic Dutch form of the genitive of the definite article of the masculine gender. In its Afrikaans proverb equivalent forms the above form was substituted by the following construct: the preposition *van* and the definite article *die*.

2.2.2.

'n Mens se wil is 'n mens se lewe.

's Menschen zin is 's mensen leven.

[All happiness is in the mind].

's is the remnant form of the archaic Dutch genitive form of the definite article of the masculine gender. In its Afrikaans equivalent form it was substituted by the construction of the type *Jan se boek*. However in the research material under investigation there is only one case of such a construction.

2.2.3.

Lands wys, lands eer.

's Lands wijs, 's lands eer.

[So many countries, so many customs].

In the above case *'s* is a remnant of an archaic Dutch form of the definite article of the neuter gender. This *'s* is omitted in its Afrikaans proverb equivalent; nevertheless the archaic genitive ending *-s* of the noun is retained.

2.2.4.

Versichtigheid is die moeder van die wysheid.

Voorzichtigheid is de moeder der wijsheid.

3 W. Haeseryn et al., *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, deel 1, Groningen, Deurne 1997, p. 187.

[± Discretion is the better part of valour.]

Die vrese van die Here is die beginsel van die wijsheid.

De vrese des Heren is het beginsel der wijsheid.

[The fear of the Lord is the beginning of wisdom.]

In the above examples *der* is the archaic Dutch genitive form of the definite article in the feminine gender for the singular number which in its Afrikaans proverb equivalents was substituted by the construction *van die*.

2.2.5.

In die land van die blindes is eenoog koning.

In 't land der blinden is éénoog koning.

[In the country of the blind, the one-eyed man is king.]

Baie honden is 'n haas se dood.

Vele honden zijn der hazen dood.

[Many dogs may easily worry one hare.]

In the above examples *der* is the archaic Dutch genitive form of the plural number which in its Afrikaans proverb equivalents was substituted by the construction *Jan se boek* or *van die*.

2.3.

The contemporary Dutch language has one indefinite article *een* which in its Afrikaans phraseologisms and proverb equivalents is substituted by the indefinite article *'n*, for instance:

Al dra 'n aap 'n goue ring, hy is en bly 'n lelijke ding.

Al draagt een aap een gouden ring, het is en blijft een lelijk ding.

[An ape 's an ape, a varlet 's a varlet, though they be clad in silk and scarlet].

'n Vrou dra meer uit met 'n lepel as wat 'n man inbring met 'n skepel.

De vrouw draagt meer uit met een lepel dan een man inbrengt met een schepel.

[A thriftless wife is a husband's undoing.]

It needs to be underlined that the indefinite article *'n* in Afrikaans and the Dutch indefinite article *een* are pronounced in the same way, so in this case we face just the difference in spelling.

3. Differences between Afrikaans and Dutch proverbs as regards nouns

At the beginning we discuss differences regarding noun allomorphs, and then differences we concern the way in which the plural number of nouns is created.

3.1. Differences regarding noun allomorphs

3.1.1.

Eendrag maak mag.

Eendracht maakt macht, tweedracht breekt kracht.

[United we stand, divided we fall].

Aan die vrug word die boom geken.

Aan de vruchten kent men de boom.

[A tree is known by its fruit].

In the above examples Dutch nouns: *eendracht* “unity,” *macht* “strength,” *vrucht* “fruit” retain [t] in the final position in the singular number. In Afrikaans nouns such as: *eendrag* “unity,” *mag* “strength,” *vrug* “fruit” one can observe the apocope of [t] in the singular number. However, in the plural number [t] can be observed again in such words as, e.g.: *magte*, *vrugte*. Therefore those nouns have two allomorphs: with the apocope [t], and without the apocope [t]. There is no plural number of the noun *eendrag* in Afrikaans.

3.1.2.

Ná reën kom sonskyn.

Na regen komt zonneschijn.

[There’s always sunshine after rain].

Een voël in die hand is beter as tien in die lug.

Eén vogel in de hand is beter dan tien in de lucht.

[± A bird in the hand is worth two in the bush].

In the above cases in the Dutch nouns *regen* “rain,” *vogel* “bird” there is no syncope of the intervocalic [ɣ]. In the corresponding Afrikaans nouns *reën* “rain,” *voël* “bird,” one can observe the syncope of the intervocalic [x]. Therefore one can note that Afrikaans nouns *reën* “rain,” *voël* “bird,” have shorter allomorphs than their Dutch nouns *regen*, *vogel*.

3.1.3.

Iemand uit die saal lig.

Iemand uit het zadel lichten.

[To knock somebody off their perch].

Iemand oor die skouer aan kyk.

Iemand over die schouder aanzien.

[Give someone the cold shoulder].

In the above Dutch examples in the nouns *zadel* “saddle,” *schouder* “shoulder,” there is no syncope of the intervocalic [d]. In the corresponding Afrikaans nouns *saal* “saddle,” *skouer* “shoulder,” one can observe the syncope of the intervocalic [d]. Therefore Afrikaans nouns *saal* “saddle,” and *skouer* “shoulder” have shorter allomorphs than their corresponding Dutch nouns *zadel* and *schouder*.

3.2. Differences regarding the formation of the plural number

On the basis of the research material one can conclude that there are the following differences regarding the formation of the plural number:

3.2.1.

Nuwe here, nuwe wette.

Nieuwe heeren, nieuwe wetten

[New masters, new laws.]

Soveel hoofde, soveel sinne.
 Zoveel hoofden, zoveel zinnen
 [So many men, so many opinions.]

In the abovementioned examples, Dutch nouns *heer* “master,” *wet* “law,” *hoofd* “head,” *zin* “sense,” “mind”, form the plural number with the use of the ending *-en*, and their Afrikaans equivalents by the use of the ending *-e*. To be exact, one has to mention that the ending *-en* is usually pronounced in Dutch as [ə]. Therefore also in this case the only difference we have is the difference in spelling.

3.2.2.

Ander tye, ander sedes.
 Andere tijden, andere zeden.
 [Other times, other manners.]
 Nie alle verandering is verbeterings nie.
 Alle verandering is geen verbetering
 [All changes are not for the better.]

In the abovementioned examples, such Dutch nouns as: *zede* “custom,” *verandering* “change,” *verbetering* “improvement” for the formation of the plural number use the ending *-en*, and their Afrikaans equivalents use the ending *-s*. Therefore the difference between Afrikaans and Dutch concerns a different way of joining lexical and grammatical morphemes: *-en* and *-s*.

3.2.3.

Die henne wat die meeste kerkel, lê nie die meeste eiers nie.
 De hennen die het meeste kakelen, leggen de meeste eieren niet.
 [The greatest talkers are always the least doers].
 Kinders is ‘n seën van die Here, maar hulle hou die mot(ten) uit die klere.
 Kinderen zijn een zegen des Heren, maar ze houden de noppen van de kleren.
 [Children are Lord’s blessing but they are wearing their clothes out].
 [± Wife and children are bills of charges].

In the abovementioned examples, such Dutch nouns as: *ei* “egg,” *kind* “child,” take *-eren* for the formation of the plural number, and their Afrikaans equivalents take the ending *-ers*. The difference between the two languages regards the fact that Afrikaans uses the grammatical lexem *-ers* which is unknown in Dutch.

4. Differences between Afrikaans and Dutch proverbs as regards verbs

4.1.

Soos boom val, bly hy lê.
 Zoals de boom valt, blijft hij liggen.
 [As a tree falls, so it shall lie.]
 Die mens wik, maar God beskik.
 De mens wikt, maar God beschikt.
 [Man proposes, God disposes.]

In the above examples Afrikaans verbs *val* “fall,” *bly* “remain,” *wik* “weigh” and *beskik* “dispose of” have no inflectional endings. The difference between Afrikaans and Dutch regards the deflection of the former one.

4.2.

Aan wie het, sal gegee word.
 Die heeft, dien zal gegeven worden.
 [Unto him who has shall be given].
 Waar gekap word, waai spaanders.
 Waar gehakt word, vallen spaanders.
 [From chipping come chips].

In the abovementioned examples *participia perfecti* of Afrikaans verbs: *gee* “give,” and *kap* “chop,” are created in a regular way. A) There is no change in the root vowel. B) There is no additional participial ending *-t* or *-d*. The differences between Afrikaans and Dutch regards the changes as shown in A) and B); it is particularly explicit as concerns Afrikaans verbs the equivalents of which belong in Dutch to strong verbs (irregular), *gee* “give,” *meet* “measure”, e.g.:

Eens gegee, bly gegee.
 Eens gegeven, blijft gegeven.
 [A gift remains a gift.]
 Met die maat waarmee jy meet, sal sy gemeet word.
 Met de maat waarmee je meet, zul je gemeten worden.
 [Measure for measure.]

It needs to be added that in a few cases Afrikaans participles retain Dutch root vowels, e.g.:

begin ‘begin’, *wen* ‘win’, *baar* ‘bear’:
 Goed begonne is half gewonne.
 Goed begonnen is half gewonnen.
 [Well began, half done].
 As jy vir die galg gebore is, sal jy nie deur ‘n koeël sterf nie.
 Die geboren is voor de galg, verzuipt niet.
 [He that is born to be hanged, shall never be drowned].

4.3.

Als jy die dogter wil hê, moet jy eers na die moeder vry.
 Wie de dochter trouwen wil, moet de moeder vrijen.
 [He that would the daughter win, must with the mother first begin.]
 Elkeen moet sy eie pakkie dra.
 Iedereen moet zijn eigen pak naar de markt dragen.
 [Everyone must bear their own burden.]

In the abovementioned examples Afrikaans infinitives such as: *hê* “have,” *vry* “neck,” *dra* “bear” are shortened to just one syllable. Their equivalent Dutch infinitives: *hebben*, *vrijen*, *dragen* are two-syllable words. The reduction of infinitives can be treated as a mode of simplification of Afrikaans.

5. Conclusions

106

On the basis of the conducted analysis one can note that there are smaller or more significant differences between all Afrikaans and their equivalent Dutch proverbs and phraseologisms. The differences regard all inflected parts of speech. In the conducted analysis we have taken into consideration only the differences which concerned articles, nouns and verbs. It needs to be stressed that in the vast majority of the analyzed examples the differences are of a regular nature, therefore they are predictable.

References

- Conradie, Charl Jacobus (1986) *Taalgeskiedenis*. Kaapstad: Pretoria.
- Cox, Heinrich Leonard (2000) *Van Dale Spreekwoordenboek: Nederlands, Fries, Afrikaans, Engels, Duits, Frans, Spaans, Latijn*. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Donaldson, Bruce C. (1981) *Dutch Reference Grammar*. Gravenhage: Nijhoff.
- Haeseryn, Walter, G. Geerts, J. de Rooij, M. van der Toorn (1997) *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Deurne.
- Harrebomée, Pieter Jacob (1990) *Spreekwoordenboek der Nederlandse taal*. Hoevelaken: Ruitenberg Boek.
- Nys, Rolf (1998) "Syllabusontwikkeling: Afrikaans voor Nederlandstaligen." [In:] *Antwerp Papers in Linguistics* 93. Anwerpen: Universiteit Anwerpen.
- Ponelis, Friedrich Albert (1990) *Historiese klankleer van Afrikaans*. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch Annale 1990/1.
- Prędota, Stanisław (2011) "On the Morphology of Dutch and Afrikaans." [In:] Piotr P. Chruszczewski, Zdzisław Wąsik (eds.) (2011) *Languages in Contact*. Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu; 143–152.
- Prinsloo, Anton F. (2005) *Spreekwoorde en waar hulle vandaan kom*. Kaapstad. Pharos.
- Raidt, Edith (1983) *Einführung in die Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt.
- Van Schoor, J. L. (1994) *Die grammatica van Standaard-Afrikaans*, Kaapstad: Lex Patria.

DENNIS SCHELLER-BOLTZ
Universität Innsbruck

**Kulturgebundener Sprachgebrauch und Lexikografie.
Zur Relevanz einer stärkeren Kulturbezogenheit
in zweisprachigen Wörterbüchern für Übersetzer**

Abstract

**The Bond between Language and Culture in the Light of Lexicography.
The Role of the Stronger Bond with Culture in Bilingual Dictionaries for
Translators**

Bilingual dictionaries are used for various reasons. One of the reasons is to find out what the particular word means using its equivalent in the target language. What is of great importance here, is that sometimes the meaning itself – expressed lexicographically – provides not enough information that is necessary to fully understand the particular word. Although it appears that the isolated meaning of the word is clear and understandable, its constitutional and contextual meaning in specific linguistic environment becomes unclear, confusing or misunderstood. This can be observed especially when the word and its meaning are unique and characteristic for the particular culture. This article focuses on the use of the language which is specific for the given cultural group. The phenomena of both the bond existing between culture and language as well as the use of the language within the culture are expounded upon and explored on the example of the words *welcome* and *goodnight*. The article investigates whether and to what extent bilingual dictionaries include in their microstructure the information concerning the cultural aspects of the use of the linguistic entity. The short characteristic of bilingual dictionaries and the assessment of the culture-specific phenomena serve as the theoretical background for the subject under investigation.

Keywords: dictionary, bilingualism, lexicography, language and culture, translation, interpretation

1. Einleitung

Übersetzer¹ stellen die folgenden zwei Erwartungen an ein zweisprachiges Wörterbuch:

- a) Übersetzer wollen gezielt von einem ausgangssprachlichen Lexem zu einer zielsprachlichen Entsprechung gelangen. Das zu diesem Zwecke konsultierte Wörterbuch kann eine derartige Erwartung mitunter durchaus erfüllen, so dass ein Zieläquivalent gefunden werden kann, welches für die vorliegende Übersetzung alle Anforderungen erfüllt und alle einzuhaltenden Äquivalenzebenen abdeckt.
- b) Ein zweisprachiges Wörterbuch soll dem Übersetzer zunächst einmal eine erste Orientierung geben, der daraufhin eine weitere, eingehendere Recherche folgt. Die angegebenen zielsprachlichen Äquivalente dienen in diesem Falle ausschließlich der Semantisierung des nachgeschlagenen Lexems. Der Übersetzer verlangt hier nicht nach einem sofort einsetzbaren Zieläquivalent (Worbs 2002: 37f). Im Anschluss daran entscheidet er selbst, mit Hilfe welcher lexikalischen Einheiten die ausgangssprachliche Sinneinheit unter Berücksichtigung translationsmaßgeblicher Faktoren in der Zielsprache wiederzugeben ist, oder er stellt weitere Recherchen an, wobei sich ihm die hierfür heranzuziehenden Hilfsmittel aus den Angaben im konsultierten Wörterbuch ergeben.

Doch wann liegt dem Wörterbuchbenutzer eigentlich ein treffendes Zieläquivalent vor? Und in welcher Form kann oder sollte ein zweisprachiges Wörterbuch seinem Benutzer eine erste Orientierung geben?

Zweisprachige Wörterbücher sind Äquivalenzwörterbücher. Diese Tatsache verweist unmittelbar auf ihre primäre Aufgabe: Sie liefern zielsprachliche Äquivalente zu den im Wörterbuch verzeichneten Lemmata. Es lässt sich allerdings beobachten, dass spezifische – insbesondere kulturspezifische – Verwendungsweisen lexikalischer Einheiten und damit einhergehend kontextuell und situativ herbeigeführte Bedeutungen in zweisprachigen Wörterbüchern nicht hinreichend Berücksichtigung finden. Werden zwei Kulturen miteinander verglichen, so lassen sich auf diese Weise auch kulturbedingte Abweichungen im Sprachgebrauch und in Sprachgebrauchsnormen feststellen. Da zweisprachige Wörterbücher zwei kulturelle Systeme unmittelbar in Bezug zueinander setzen (Worbs 1997: 504), sollten in ihnen also auch beobachtete Divergenzen in Sprachgebrauch und Sprachgebrauchsnormen dokumentiert werden. Ein zweisprachiges Wörterbuch gibt mitnichten nur eine mehr oder weniger große Auswahl aus dem existenten Vokabular zweier Sprachen wieder; es bildet unweigerlich auch zwei Kulturkreise mit ihren jeweils eigenen Spezifika ab. Dies schließt kulturbedingten Sprachgebrauch aber eigentlich mit ein. Dem Wörterbuchbenutzer ist dadurch zu illustrieren, dass lexikalische Einheiten einer intentionalen Verwendung unterliegen und in bestimmten Kontexten und Sprechsituationen eine gänzlich andere Bedeutung realisieren können, als es die im zweisprachigen Wörterbuch angegebenen zielsprachlichen Äquivalente nahelegen. Insbesondere gilt es aber zu bedenken, dass lexikalische Einheiten oftmals perlokutiv zum Erzielen einer bestimmten Wirkung gebraucht werden, was zweisprachige Wörterbücher dokumentieren sollten. Zielsprachliche Äquivalente, die in solchen Fällen lediglich die lexikalische, kontextlose Bedeutung eines ausgangssprachlichen Lexems wiedergeben, sind weder hilfreich noch zweckdienlich und können zudem

1 Zur Gewährleistung der Übersichtlichkeit und einer besseren Lesbarkeit wird in dem vorliegenden Beitrag für Personenbezeichnungen in den meisten Fällen auf das generische Maskulinum zurückgegriffen, welches stets auch die weibliche Form einschließt.

Irritationen hervorrufen (Worbs 2002: 37). Eine stärkere Kulturbezogenheit und damit zusammenhängend die Einbindung kulturgebundener sprachlicher Phänomene ist nicht zuletzt eine Erwartung, die Übersetzer an ein zweisprachiges Wörterbuch stellen.

Im vorliegenden Beitrag soll aufbauend auf Worbs (2002, 1997) die Kulturbezogenheit in zweisprachigen Wörterbüchern diskutiert, jedoch weitergefasst werden. Die lexikografische Erfassung kulturgebundener Phänomene darf sich m.E. nicht nur auf Objekte, Sachverhalte, Institutionen usw. beschränken, auch sind Rituale, Praktiken und zudem Sprachgebrauch lexikografisch zu berücksichtigen. Der kulturgebundene Sprachgebrauch wird hier exemplarisch anhand der polnischen Beispiele *Zapraszam! / Zapraszamy!* und *Dobranoc!* verdeutlicht. Es wird aufgezeigt, wie innerhalb der polnischen Kultur festgelegte Normen den Sprachgebrauch determinieren, wie sich Kontext und Situation sowohl auf semantischer als auch auf pragmatischer Ebene auswirken und welche Folgen sich daraus für die Übersetzung (hier: ins Deutsche) ergeben. Die beobachteten Phänomene werden in den derzeit gängigen zweisprachigen Wörterbüchern nachgeschlagen, um festzustellen, ob bzw. inwiefern in diesen der kulturgebundene Sprachgebrauch bei der Angabe von Zieläquivalenten Berücksichtigung findet. Ziel des Beitrags ist es, auf die Notwendigkeit aufmerksam zu machen, den kulturgebundenen Sprachgebrauch in zweisprachigen Wörterbüchern stärker zu erfassen und dem Wörterbuchbenutzer transparent zu machen.

2. Zur Kulturbezogenheit in zweisprachigen Wörterbüchern

Verschiedene Benutzergruppen sind auf zweisprachige Wörterbücher angewiesen, wobei sie aufgrund unterschiedlicher Intentionen und Aufgaben jeweils unterschiedliche Erwartungen stellen. Für Übersetzer zählen zweisprachige Wörterbücher zwecks Ausübung ihrer Tätigkeit zur Standardausrüstung, weshalb ihre Erwartungshaltung gegenüber diesen Nachschlagewerken erheblich höher ist als bei anderen Benutzern. Allerdings stellen Übersetzer keine homogene Gruppe dar. Je nach Muttersprache und Übersetzungsrichtung benötigen sie aufgrund unterschiedlicher Bedürfnisse unterschiedliche Wörterbuchtypen (aktive vs. passive Wörterbücher). Übersetzer, welche in die Fremdsprache übersetzen, benötigen ein aktives Wörterbuch. Sie erwarten sich primär Unterstützung bei der Textproduktion, wohingegen das Verstehen des in ihrer Muttersprache abgefassten Textes in der Regel keine oder zumindest erheblich seltener Probleme verursacht (z.B. bei Termini, veraltetem Wortgut, Jargon). Sie benötigen daher eine umfassende Mikrostruktur. Sie sind angewiesen auf zielsprachliche Äquivalente, welche darüber hinaus mit zusätzlichen Angaben zu versehen sind (z.B. zu Orthographie, Phonetik, Morphologie, Grammatik, wortbildnerischem Verhalten). Von Relevanz sind für diese Übersetzergruppe auch Anmerkungen zu Stilistik, Kontext und Situation, da Fremdsprachler diesbezüglich oft Unsicherheiten aufweisen oder ihnen Verwendungsweisen nicht bekannt sind.

Für das Übersetzen in die Muttersprache werden passive Wörterbücher benötigt. Hier sind Zieläquivalente nicht der ausschlaggebende Faktor, stattdessen steht die Bedeutungsvermittlung im Vordergrund. Aufgrund ihrer muttersprachlichen Kompetenz und sprachlichen Intuition sind Übersetzer in der Lage, selbst zu entscheiden, welches Äquivalent sie zur Wiedergabe in ihrer Muttersprache einsetzen

können bzw. auf welche Weise ein Sachverhalt sprachlich wiederzugeben ist. Zieläquivalente können in diesem Falle jedoch bei der Äquivalentfindung durchaus behilflich sein.²

Nun gilt es jedoch zu bedenken, dass Übersetzen zwar mit Sprache zu tun hat und dass Sprache ohne jeden Zweifel das Hauptinstrumentarium des Übersetzers ist, dass Übersetzen dadurch aber bei Weitem nicht zu einem reinen Sprachtransfer wird. Übersetzen aus Sprache A in Sprache B bedeutet die Übertragung eines Textes aus Kulturkreis A in Kulturkreis B. Übersetzen wird damit zum Sprach- und Kulturtransfer. Der Kulturaspekt spielt für den Übersetzer eine außerordentlich wichtige Rolle. Zweisprachige Wörterbücher sollten daher kulturbezogen konzipiert sein. Kulturbezogenheit bezieht sich dabei nicht nur auf die lexikografische Erfassung von kulturspezifischen Objekten, Sachverhalten u.a. (z.B. poln: *liceum, województwo, pesel*)³, sondern umfasst ferner kulturspezifische Verwendungsweisen lexikalischer Einheiten. Hierunter verstehe ich den ganz spezifischen, kulturell konventionalisierten Einsatz lexikalischer Einheiten in bestimmten Kontexten und Situationen. Die Schwierigkeit beim Transfer solcher kulturgebundenen Gebrauchsweisen liegt auf der Ebene der Textproduktion in der Fremdsprache und stellt demgemäß vorwiegend ein Problem für Übersetzer dar, die in die Fremdsprache übersetzen. Sind Fremdsprachler mit Konventionen und Sprachgebrauchsnormen nicht oder nicht hinreichend vertraut, sehen sie sich auch nicht in der Lage, in der Fremdsprache ein geeignetes Äquivalent zu finden. Übersetzer, die einen Text in ihre Muttersprache übertragen, können dagegen wohl häufig anhand der vorliegenden Situation und des gegebenen Kontextes die Bedeutung erschließen. Sie erkennen eine kulturell bedingte Abweichung im Sprachgebrauch, verstehen unter Hinzuziehung von Kontext und Situation die Sprechabsicht und mithin die Aussage des Sprechers und können daraufhin aufgrund ihrer muttersprachlichen Kompetenz in ihrer Muttersprache nach passenden Entsprechungen suchen.

Zieht man die heute gängigen und die Übersetzern primär zur Verfügung stehenden zweisprachigen Wörterbücher heran, so werden Unzulänglichkeiten in der Darstellung und der Beschreibung kultureller Phänomene evident. Ohne jegliche Anmerkungen und Erklärungen wird für ein kulturgebundenes Element einer Ausgangssprache blindlings ein zielsprachliches Äquivalent angeführt, welches dabei entweder jedweder Logik entbehrt oder auf die falsche Fährte führt und in der Konsequenz weder eine korrekte Bedeutungsdecodierung noch eine korrekte Übersetzung ermöglicht.⁴ Die meisten zweisprachigen Wörterbücher zeichnen sich demnach nicht durch eine Kulturbezogenheit aus. Kulturgebundenen Wortgut wird zwar in den meisten Wörterbüchern aufgenommen, eine Erläuterung und eine vergleichende Gegenüberstellung mit der Zielsprache werden hinwieder nicht vorgenommen. Dabei liegt hierin die eigentliche Domäne des zweisprachigen Wörterbuches, wie es Worbs (1997: 504) zu Recht feststellt. Positiv hervorzuheben ist in diesem Zusammenhang *Pons – Duży słownik polsko-niemiecki*⁵. Zu landeskonventionellen Elementen, eingeleitet mit dem Hinweis *Land und Leute*, werden hier Anmerkungen und Erklärungen gegeben, die dem Übersetzer des jeweils anderen Kulturkreises zum einen darauf aufmerksam machen, dass hier ein kulturgebundenes Spezifikum vorliegt, und die ihm zum anderen dazu verhelfen,

2 Ausführlich zu aktiven und passiven Wörterbüchern mit anschaulichen Beispielen aus dem Polnischen s. Worbs 2002 und 1997.

3 Worbs (2002: 43, 1997: 505) fordert in diesem Zusammenhang auch die Aufnahme von z.B. Anthroponymen, Toponymen, Hydronymen sowie phraseologisierten Titeln aus Literatur, Musik und Film.

4 Für Beispiele aus dem Bereich Realienbezeichnungen s. Worbs 2002 und 1997.

5 Auch in *Pons – Wielki słownik polsko-niemiecki* werden landeskonventionelle Elemente berücksichtigt und mit Erläuterungen versehen.

entsprechende Übersetzungsstrategien und Lösungen zu finden, um die kulturgebundene Sinneinheit für die Empfänger seines Kulturkreises verständlich zu übertragen.⁶ Anzumerken ist allerdings, dass sich diese Vorgehensweise fast ausschließlich auf Realia i.e.S. bezieht, ergo auf konkrete kultur- und landesspezifische Elemente (z.B. *mazur*, *mazurek*, *oscypek*, *ślędzik*, *śmigus-dyngus*, *województwo*). Der kulturgebundene Sprachgebrauch und Sprachgebrauchsnormen bleiben auch hier größtenteils unberücksichtigt.

3. Kulturgebundener Sprachgebrauch – Beobachtungen aus Übersetzungsübungen

Dass der Gebrauch von lexikalischen Einheiten, Wendungen oder Aussagen in konkreten Kontexten und Situationen häufig kulturgebunden ist, steht außer Frage. Die bis dato unzureichende bzw. in vielen Fällen fehlende Darstellung und Beschreibung des kulturgebundenen Sprachgebrauchs in zweisprachigen Wörterbüchern machen diese für eine Übersetzertätigkeit zum Teil gänzlich unbrauchbar, und zwar dann, wenn es beim Übersetzen um das Verstehen oder um die Wiedergabe kulturgebundener Phänomene geht. Übersetzer erwarten sich die Aufdeckung kultureller Unterschiede – die einen bei der Textrezeption (Verstehen in der Fremdsprache), die anderen bei der Textproduktion (Wiedergabe in der Fremdsprache).

Im Folgenden wird sich der Textproduktion in der Fremdsprache zugewandt. Die Schwierigkeit liegt hierbei nicht im Erkennen und Verstehen eines kulturell konventionalisierten Sprachgebrauchs, denn Sprachträger sind mit diesem in ihrer Muttersprache vertraut, so dass der Semantisierungsprozess und die Erfassung einer intendierten Sprechabsicht aufgrund ihrer muttersprachlichen Kompetenz intuitiv oder besser gesagt unbewusst erfolgt. Schwierigkeiten und vor allem Unsicherheiten ergeben sich bei der Wiedergabe eines Kulturphänomens in ihrer Fremdsprache. Dabei muss zunächst einmal sichergestellt werden, dass das in der Muttersprache unbewusst verstandene Phänomen überhaupt als eine kulturgebundene Erscheinung und mithin als kulturdifferent wahrgenommen wird. Bleibt diese Phase der Bewusstmachung aus, so wird der Übersetzer bei der Wiedergabe eines Sachverhaltes in der Zielsprache automatisch auf die gleiche Weise verfahren. Er erkennt und versteht das Gesagte zwar in seiner Muttersprache, ist sich jedoch der kulturellen Einbettung nicht bewusst und produziert folglich einen Übersetzungsfehler oder zumindest eine dem Empfänger seltsam anmutende Variante. Die andere Schwierigkeit besteht in Bezug auf die Äquivalentfindung. Hat der Übersetzer ein kulturgebundenes Phänomen erkannt und als kulturdifferent identifiziert, so besagt das noch nicht, dass er auch in der Lage ist, ein entsprechendes Äquivalent in der Zielsprache zu finden (Worbs 2002: 38). Sind ihm Konventionen in der Zielkultur nicht oder nicht hinreichend vertraut, können ihm in der Übersetzung ebenso Fehler unterlaufen. In diesem Falle würde der Übersetzer jedoch zu einem zweisprachigen – für ihn idealerweise aktiven – Wörterbuch greifen, um dort nachzuschlagen, wie denn die zielsprachliche Entsprechung lautet. Inwieweit Wörterbücher hierüber Aufschluss geben, wird im Folgenden dargelegt.

6 Allerdings lassen sich hier vereinzelt noch Unzulänglichkeiten und Unstimmigkeiten erkennen. So ist z.B. die Erläuterung zu *województwo* fragwürdig und bedarf m.E. einer Optimierung, nicht zuletzt aus dem Grunde, da die einzeln aufgezählten Woiwodschaften keine deutschen Äquivalente sind und selbst *Woiwodschaft* als deutsche Entsprechung nicht genannt wird. Eine treffendere Vorgehensweise findet sich in *Pons – Wielki słownik polsko-niemiecki*.

In Übersetzungsübungen wurde die Aufgabe gestellt, situativ und kontextuell eingebettete Aussagen ins Deutsche zu übersetzen. Dabei wurde den Studierenden mit Muttersprache Polnisch zuallererst der Kontext dargelegt und die Situation detailliert beschrieben. Im Anschluss an die Beschreibung folgte dann eine Aussage, die in ebendieser beschriebenen Situation von einem polnischen Sprecher produziert wird und welche es ins Deutsche zu übersetzen galt. Für diese Übung wurde die Konsultation zweisprachiger Wörterbücher empfohlen, um im Anschluss an die Übungen Unzulänglichkeiten in ihnen zu diskutieren. Für den vorliegenden Beitrag werden die gemachten Beobachtungen anhand der Lexeme *zapraszać* und *dobranoc* präsentiert.

3.1. Zur kulturgebundenen Verwendung von *zapraszać*/*zaprościć*

Auf die in Übersetzungsübungen gestellte Frage, was denn das Verb *zapraszać* bedeute, antworten die Studierenden stets einstimmig: *einladen*. Dies ist zweifelsohne die „erste“ Bedeutung oder die in Kontexten bei Verwendung dieses Verbes am häufigsten realisierte Bedeutung. Weitere Bedeutungen werden jedoch nicht genannt. Schlagen wir das Verbpaar *zapraszać*/*zaprościć* nun in einem zweisprachigen Wörterbuch nach, so finden wir folgende Angaben⁷:

zapraszać <perf *zaprościć*> vt einladen; ~ **kogoś na urodziny/wesele/obiad** jdn zum Geburtstag/zur Hochzeit/zum Mittagessen einladen; ~ **kogoś do stołu** jdn zu Tisch bitten; **zaprościć kogoś do restauracji** jdn ins Restaurant einladen; **zaprościć kogoś do tańca** jdn zum Tanz auffordern (PONS – Wielki słownik polsko-niemiecki 2008)

zapr|osić dk – zapr|aszać ndk pch einladen*; ~ **osić kogoś do środka** jmdn hereinbitten; ~ **osić kogoś do udziału w konkursie** jmdn zur Teilnahme am Wettbewerb einladen; ~ **osić kogoś na obiad** jmdn zum Mittagessen einladen; ~ **osił mnie, żeby do nich wpaść** a. **żeby do nich wpaść** er hat mich eingeladen, bei ihnen vorbeizukommen (Wielki słownik polsko-niemiecki 2008)

zapraszać <perf *zaprościć*> vt einladen; ~ **kogoś na urodziny/wesele/obiad** jdn zum Geburtstag/zur Hochzeit/zum Mittagessen einladen; ~ **kogoś do stołu** jdn zu Tisch bitten; **zaprościć kogoś do restauracji** jdn ins Restaurant einladen (PONS – Duży słownik polsko--niemiecki 2006)

zapr|aszać impf ~osić pf vt einladen (**na obiad** zum Essen, **na koncert** ins Konzert, **do teatru** ins Theater); (*prościć*) bitten (**do siebie** zu sich); ~ **aszać do tańca** zum Tanz auffordern (Bzdęga et al. 2001)

zapraszać <perf *zaprościć*> vt einladen; ~ **kogoś na urodziny/wesele/obiad** jdn zum Geburtstag/zur Hochzeit/zum Mittagessen einladen; ~ **kogoś do stołu** jdn zu Tisch bitten; **zaprościć kogoś do restauracji** jdn ins Restaurant einladen (PONS – Kompaktwörterbuch 2007)

zapraszać <perf *zaprościć*> vt einladen; ~ **kogoś na urodziny** jdn zum Geburtstag einladen; ~ **kogoś do stołu** jdn zu Tisch bitten; **zaprościć kogoś do restauracji** jdn ins Restaurant einladen (PONS – Standardwörterbuch 2001)

Werden ergänzend dazu einsprachige Wörterbücher herangezogen, so erhält der Wörterbuchbenutzer die folgenden Bedeutungserklärungen:

7 Für den vorliegenden Beitrag sind nur die Bedeutungsangaben von Relevanz, so dass andere Angaben, z.B. zu Aussprache, Rektion oder Orthografie, aus Platzgründen nicht abgebildet werden.

zaprosić – zapraszać 1. «zwrócić się (zwracać się) do kogoś z zaproszeniem, zaproponować (proponować) komuś, aby przybył w odwiedziny lub wziął udział w czymś»: Przygotowano tyle nakryć, ilu było zaproszonych gości. Afisz zaprasza dzieci i młodzież na cykl imprez sportowych. ○ Zaprosić kogoś na brydża, na lody, na urodziny, do restauracji. Zaprosić kogoś na wieś, na wakacje, w gościnę. Zaprosić kogoś do udziału w dyskusji, w konferencji, w konkursie. ◇ *fraz. pot.* Zaprosić kogoś w gości, w goście «zaproponować komuś, żeby nas odwiedził, przyszedł do nas do domu w odwiedziny». ◇ *posp.* Zaprosić kogoś na chatę. **2.** «zachęcić (zachęcać) kogoś słowem lub gestem do zrobienia czegoś lub skorzystania z czegoś». ○ Zaprosić kogoś do pokoju gestem, uśmiechem. Zaprosić kogoś do tańca, do zabawy, do stołu. Zapraszać usilnie do jedzenia. (Dubisz 2003)

za-pro-sić – za-pra-szać 1 Jeśli **zaprosiliśmy** kogoś w jakieś miejsce lub na jakąś uroczystość, obiad, spacer itp., to zaproponowaliśmy mu przyjście tam i udział w tym. Jeśli **zaprosiliśmy** kogoś, aby do nas przyszedł, to gościnnie poprosiliśmy go o to. *To dziwne, często do mnie przychodził, a mnie do siebie nigdy nie zapraszał... Jurek zaprosił mnie do kina, a potem na spacer i na lody... Zapraszamy do stołu... Spotkała mnie na przystanku i zapraszała, żeby do niej wpaść.*

2 Jeśli **zaprosiliśmy** kogoś do robienia czegoś, to poprosiliśmy go, aby robił to razem z nami. *Do dyskusji zaprosiliśmy nauczycieli warszawskich szkół... Organizatorzy zapraszają młodzież do udziału w konkursie.* (Bańko 2000)

Es wird ersichtlich, dass im Deutschen einige Substantive nicht mit dem Verb *einladen* kombiniert werden (können) (**ich lade dich zu Tisch ein*, **ich lade dich zum Tanz ein*), sondern stattdessen mit den Verben *bitten* (z.B. *zu Tisch bitten*) oder *auffordern* (*zum Tanz auffordern*) gebraucht werden (müssen). Hier liegt zwar ein kollokationsbedingtes Phänomen vor, so dass ein Sachverhalt logisch-semantisch nur durch eine bestimmte Wortverbindung ausgedrückt werden kann, doch lässt sich dies darüber hinaus dadurch begründen, dass im Deutschen die Konzepte *Einladung*, *Bitte* oder *Aufforderung* trotz einer gemeinsamen semantischen Schnittmenge divergieren. So impliziert die Aktion des Aufforderns in erster Linie eine gewisse Dringlichkeit und Nachdrücklichkeit:

Ich fordere dich zum Essen auf.

Ich fordere dich auf, zu meinem Geburtstag zu kommen.

Ich fordere dich zu einem Geständnis auf.

Eine Bitte enthält einen – zumeist höflich – geäußerten Wunsch, mit dem in einigen Fällen auch eine gewisse Dringlichkeit/ein Flehen zum Ausdruck gebracht werden kann:

Ich bitte dich zu essen.

Ich bitte dich, zu meinem Geburtstag zu kommen.

Ich bitte dich um ein Geständnis.

Eine Einladung wird dagegen ausgesprochen, um eine Person bei sich oder in einer öffentlich zugänglichen Einrichtung (z.B. Café, Restaurant, Kino etc.) als Gast zu empfangen, wobei damit in der Regel eine kostenlose Verpflegung und/oder Unterbringung verbunden ist:

Ich lade dich zum Essen ein.

Ich lade dich zu meinem Geburtstag ein.

aber: *Ich lade dich zu einem Geständnis ein.

Im Polnischen kann dahingegen mit Hilfe des Verbes *zapraszać* sowohl eine Einladung als auch eine Bitte oder eine Aufforderung ausgedrückt werden, wobei für letztere selbstverständlich noch weitere Verben zur Verfügung stehen (z.B. *prosić*, *zachęcać*). Hier liegt also ein sprachliches Phänomen vor.

Das Verb *zapraszać* kann aber durchaus in ganz anderen Situationen vorkommen. Hierfür seien folgende Beispiele angeführt:

Zapraszam! (Aufforderung eines Verkäufers an der Kasse)

Zapraszam! (Wunsch/Aufforderung auf einer Online-Auktionsplattform zum Bieten)

Zapraszamy! (Abschiedsformel eines Kellners beim Verlassen eines Restaurants)

Zapraszam do Pana miejsca! (Hinweis eines Kellners, eine Person zu ihrem Platz zu begleiten)

Zapraszamy na niezapomnianego sylwestra do Krakowa! (Werbeanzeige eines Hotels in Krakau)

Zapraszamy do najbliższego okienka! (Werbeanzeige von PKP Intercity für den Kauf von Fahrkarten im Internet)

Zapraszamy na obiady rodzinne w weekendy i nie tylko ... od 12.00 do 18.00. Zapraszamy na pyszny lunch. (Werbeanzeige eines Restaurants)

Zapraszamy do udziału! (Werbeanzeige eines Veranstalters für die Teilnahme an einer Stadtrallye durch Opole)

Diese Beispiele – unzählige weitere ließen sich an dieser Stelle anführen – illustrieren prototypische Situationen, in denen das Verb *zapraszać* im Polnischen gebraucht wird. Interessant ist dabei nicht so sehr der semantische Aspekt, als vielmehr die pragmatische Dimension (Intention bei der Verwendung des Verbes) und damit einhergehend die kontextuell-situativen Faktoren (Verwendungsumgebung/-anlass). Das Verb *zapraszać* – häufig im Dienstleistungssektor (z.B. Restaurant, Hotel, Geschäft, Bank) zwischen Bedienung und Gast/Kunde, aber auch in anderen Bereichen (z.B. Verwaltung) – drückt eine Einladung, eine Bitte oder eine Aufforderung aus. Dabei kann das Verb in den Formen *Zapraszam!* resp. *Zapraszamy!* allein stehen oder durch eine Ergänzung, die den Gegenstand der Einladung, der Bitte oder der Aufforderung enthält, konkretisiert werden (z.B. *Zapraszamy do lektury!*, *Zapraszam na: <http://www.facebook.com/>!*). Die obigen Beispiele zeigen, dass das Verb *zapraszać* mit einer bestimmten Absicht geäußert wird. Dabei zeigen die Aussagen zwei Funktionen: eine illokutive und eine perlokutive. Die illokutive Funktion besteht in der Einladung, der Bitte, der Aufforderung, welche von einem Sprecher geäußert wird. Die perlokutive Funktion besteht in der vom Sprecher intendierten Wirkung, die beim Hörer erzielt werden soll. Wird mit *zapraszać* eine Einladung, Bitte oder Aufforderung geäußert, so wird dadurch die Absicht verfolgt, das anzunehmen bzw. dem nachzukommen, was kontextuell-situativ vom Sprecher ausgedrückt wird. Der Hörer wird also zu einer Aktion ermuntert oder motiviert und soll auf die produzierte Äußerung entsprechend reagieren.

Was bedeuten diese Ausführungen nun für die Übersetzung? Für den Übersetzer ist es von Bedeutung, Zieläquivalente zu finden, die im deutschen Kulturkreis die gleiche Funktion erfüllen und damit das gleiche kommunikative Ziel verfolgen. Die in zweisprachigen Wörterbüchern zu *zapraszać* aufgeführten deutschen Äquivalente sind hierfür aber nicht unbedingt hilfreich. Sie vermitteln zwar die Grundbedeutung des Verbes und implizieren zudem die bei Verwendung des Verbes intendierte Sprechabsicht, welche im Polnischen und Deutschen durchaus identisch ist, sie verweisen aber weder explizit noch implizit – z.B. durch veranschaulichende Beispiele oder Erläuterungen – auf den (kultur)spezifischen Gebrauch des Verbes in Gesprächssituationen. Dadurch erschließt sich dem Übersetzer keine Differenz auf interkultureller Ebene und er geht davon aus, dass er in der Zielsprache zum Erreichen des kommunikativen Ziels den wiederzugebenden Sachverhalt in gleicher Form ausdrücken kann.⁸ Ebendieses Phänomen ließ

8 Die Erläuterungen in den zitierten einsprachigen Wörterbüchern legen zwar die Bedeutung von *Zapraszam! / Zapraszamy!* offen und verweisen zudem implizit auf die bei ihrer Äußerung verfolgte Absicht, sie beziehen sich jedoch logischerweise nur

sich unter den Studierenden beobachten. Dabei ließen sich die Studierenden grob in zwei Gruppen unterteilen: Während die eine Gruppe dem Wörterbuch vollkommen vertraute und unreflektiert eines der angegebenen Zieläquivalente in die deutschen Sätze einbaute (primär die Verben *einladen* und *bitten*), war sich die andere Gruppe des Problems durchaus bewusst. Dass sie das Übersetzungsproblem erkannten, zeigten Fragen wie „Was sagen Deutsche in dieser Situation?“ oder „Im Deutschen klingt *einladen* hier komisch!“.

Von Relevanz für die Übersetzung ist kontextuell-situatives und kulturelles Wissen, welches zur Frage aufruft: Wie äußert sich ein deutscher Sprecher in dieser Situation? Ein Sprachvergleich macht deutlich, dass es im Deutschen zu *Zapraszam!* resp. *Zapraszamy!* keine allgemeingültige Entsprechung gibt. Die kontextuell-situativ erzeugte Äußerung hängt stets von den beteiligten Sprechern, der vorliegenden Situation, dem gegebenen Kontext und der Sprechintention ab. Dabei kann in den meisten Fällen von vornherein ausgeschlossen werden, dass die Verben *einladen*, *bitten* oder *auffordern* verwandt werden, wobei die Aktion des Einladens, des Bittens und des Aufforderns durchaus in der Äußerung enthalten ist.

Eine Verkäuferin, die einen Kunden zu sich an die Kasse bittet, sagt im Deutschen *Der nächste!* oder *Der nächste, bitte!*, und nicht **Ich bitte!*, **Ich bitte Sie!* oder **Ich bitte den nächsten!*. Auch *lädt* sie ihren Kunden nicht *ein*. Ein Kellner, der in einem Restaurant seinen Gast empfängt und den Satz *Zapraszam do Pana miejsca!* äußert, würde im Deutschen in dieser Situation sagen *Ich begleite Sie zu Ihrem Platz!*, *Bitte folgen Sie mir!*, *Kommen Sie mit!*. Bei der Verabschiedung würde dem geäußerten *Zapraszam!* resp. *Zapraszamy!* wohl eher die Aussage *Bis zum nächsten Mal!* entsprechen. Oftmals liegt hier im Deutschen allerdings eine Nullstelle vor, da Kellner einem *Auf Wiedersehen!* keine besonderen Äußerungen hinzufügen. Einem *Zapraszam!* auf einer Online-Auktionsplattform kommt im Deutschen am ehesten ein *Viel Spaß beim Bieten!* nahe. Und ein Hotel, das in Polen mit den Worten *Zapraszamy na niezapomnianego sylwestra do Krakowa!* für eine von ihm veranstaltete Silvesterfeier wirbt, würde in Deutschland z.B. zurückgreifen auf *Freuen Sie sich auf einen unvergesslichen Silvesterabend in Krakau!*.

Ein nächstes Beispiel sei angeführt: Eine angehende Studentin möchte im Sekretariat ihrer gewählten Fakultät ihre Unterlagen zur Einschreibung abgeben. Sie hat jedoch ein Dokument vergessen, worauf sie die Sekretärin aufmerksam macht. Die Studentin entschuldigt sich und sagt, dass sie das fehlende Dokument am nächsten Tag vorbeibringe. Die Sekretärin sagt daraufhin: *Zapraszam!*. Was würde dem nun im Deutschen entsprechen? Die Sekretärin würde daraufhin wohl antworten: *Okay!*, *Alles klar!*, *In Ordnung!* oder *Gut!*. Sie würde vielleicht noch hinzufügen *Gut, machen Sie das!*. Sowohl im Polnischen als auch im Deutschen ist die Aussage funktionskonstant. Das, wozu die Studentin aufgefordert wird, wird in beiden Sprachen nicht expliziert, geht es doch aus der Situation hervor. Während allerdings im Polnischen eine explizite Aufforderung in Form von *Zapraszam!* geäußert wird, drückt ein deutscher Sprecher vielmehr aus, dass er die Aussage bzw. das Vorhaben des Sprechers zur Kenntnis nimmt.

Als letztes Beispiel soll die Stadtrallye in Opole diskutiert werden. Es geht um die Teilnahme an einer Stadtrallye zur Erkundung der Stadt. Kinder und Jugendliche werden zur Teilnahme ermuntert, um ihre Stadt besser kennenzulernen. Dies geschieht mit den Worten *Zapraszamy do udziału!*. Die Übersetzung wird hier von folgenden Faktoren geleitet: Eingeladen sind Kinder und Jugendliche – sie sind die Textrezipienten/Empfänger und sollen angesprochen werden. Der Textproduzent ist der Veranstalter.

auf die polnische Verwendungsweise, so dass ein Wörterbuchbenutzer bei der Suche nach einem Übersetzungsäquivalent keine hilfreichen Informationen erhält. Einsprachige Wörterbücher gehen in der Regel nicht kulturvergleichend vor. S. hierzu Worbs 1997: 504.

Die Intention der Aussage ist, die jungen Empfänger zu motivieren, „einzuladen“, an der Stadtrallye teilzunehmen. All dies lässt Aussagen wie *Wir laden zur Teilnahme ein!* oder *Wir laden Dich ein teilzunehmen!* unwahrscheinlich erscheinen, obschon eine solche im *Wielki słownik polsko-niemiecki* (2008) verzeichnet ist. Sie sind aber in der vorliegenden Situation nicht adressatenspezifisch und wirken wenig motivierend. Kinder und Jugendliche würden sich durch eine derart emotionslos wirkende Äußerung wohl wenig angesprochen fühlen. Funktionsgleich wäre hier vielmehr die Aufforderung *Mach mit!*.

Es zeigt sich also, dass die deutschen Entsprechungen für *Zapraszam! / Zapraszamy!* stark an die Sprecheteilnehmer und die Sprechsituation gebunden sind und demnach ausschließlich durch kontextuell-situative Faktoren geleitet werden. Es existiert keine allgemeingültige, konventionalisierte Form wie im Polnischen, wo *Zapraszam!* resp. *Zapraszamy!* polyfunktional ist und in verschiedenen Situationen und Kontexten unabhängig von Sprecher und Hörer verwendet werden kann. Es lässt sich zudem feststellen, dass durch *Zapraszam! / Zapraszamy!* im Polnischen implizit das Gemeinte ausgedrückt werden kann. Aus den kontextuell-situativen Gegebenheiten entnimmt der polnische Empfänger der Aussage nicht nur eine Aufforderung, Bitte oder Einladung, sondern kann diese in einen Zusammenhang bringen und somit die Bedeutung der Äußerung erschließen. Im Deutschen ist dies nur eingeschränkt möglich, da hier in der Regel das Gemeinte oder Intendierte expliziert wird. Möchte ein Kunde, der sich ein Angebot über einen Kredit bei seiner Bank eingeholt hat, das geplante Vorhaben noch einmal überdenken, so kann der polnische Bankangestellte in dieser Situation die Äußerung *Zapraszam!* produzieren. Im Deutschen wäre allerdings das Äquivalent dann z.B. *Ich würde mich freuen, von Ihnen zu hören!*. Diese Aussage impliziert die freundliche Aufforderung, expliziert jedoch das eigentlich Gemeinte, nämlich dass der Kunde wiederkommt.

3.2. Zur kulturgebundenen Verwendung von *dobranoc*

Die Entsprechung von *Dobranoc!* sei im Deutschen eindeutig *Gute Nacht!*, so meine Studierenden. *Schlaf gut!*, *Schlaf schön!* bzw. *Schlafen Sie gut!*, *Schlafen Sie schön!* seien aber auch möglich. Nun sollten die Studierenden die folgende Aussage übersetzen:

Beispiel:

Ein Kunde kauft am frühen Abend in einem Geschäft ein. Verkäufer und Käufer verabschieden sich an der Kasse auf folgende Weise:

Käufer: *Dobranoc!*

Verkäufer: *Dobranoc!*

Auch hier liegt eine prototypische Situation des Abschieds vor. Bedeutsam ist zu wissen, dass die Aussage *Dobranoc!* nicht immer erst dann von einem polnischen Sprecher erzeugt wird, wenn dieser annimmt oder annehmen darf, dass sein Gesprächspartner auch wirklich die Absicht verfolgt, ins Bett zu gehen. Dies verdeutlicht bereits die Verwendung von *Dobranoc!* am frühen Abend. Die Äußerung ist ein kulturelles Phänomen und für den polnischen Kulturkreis typisch. Im Deutschen ist die Verabschiedung mit *Gute Nacht!* eher unüblich, dies sowohl am frühen als auch am späten Abend oder gar in der Nacht. In der oben geschilderten Situation würden zwei deutsche Sprecher sich eher mit den Worten *Einen schönen Abend noch!* oder höflicher *Ich wünsche Ihnen noch einen schönen Abend!* verabschieden. Doch auch die Aussagen *Auf Wiedersehen!* oder *Tschüs!* wären denkbar. Der einheitliche Übersetzungsvorschlag der Studierenden, nämlich *Gute Nacht!*, liefert in dieser Situation keine angemessene Entsprechung.

In zweisprachigen Wörterbüchern wird zum kulturbedingten Gebrauch von *Dobranoc!* kein Hinweis gegeben. Dies wäre jedoch für polnische Übersetzer, die einen Text ins Deutsche übertragen, sicherlich angebracht. Deutsche Muttersprachler verstehen die polnische Aussage und ihre Intention. Es handelt sich um eine Abschiedsformel, welche ab dem frühen Abend geäußert werden kann. Diese drückt eine Höflichkeit aus, kann jedoch auch aufgrund ihrer Konventionalisierung als allgemeine Standardfloskel bei einer Verabschiedung geäußert werden.⁹ Daraufhin betten sie die Aussage in die Situation ein und würden mithin ein *Gute Nacht!* umgehen. Sind polnischen Sprechern aber Abschiedskonventionen im Deutschen nicht vertraut, so ist ihnen die Wiedergabe von *Dobranoc!* im Deutschen nicht möglich.

4. Schlussfolgerung

Die im vorliegenden Beitrag behandelten Beispiele *Zapraszam! / Zapraszamy!* und *Dobranoc!* stellen im polnischen Kulturkreis konventionalisierte Äußerungen in der mündlichen Kommunikation dar und dienen der Beendigung eines Gesprächs oder eines Gesprächsabschnitts. Bei ihrer Übersetzung ins Deutsche bedarf es für die Herstellung einer Funktionsgleichheit kulturellen Wissens, da im deutschen Kulturkreis andere Gesprächskonventionen gelten. Eine konventionalisierte Entsprechung wie im Polnischen existiert nicht, da alle denkbaren Äquivalente von kontextuell-situativen Faktoren abhängen und je nach Kontext, Situation und Gesprächspartnern variieren. Zweisprachige Wörterbücher schenken diesem Aspekt keine Aufmerksamkeit. Es fehlt an Zieläquivalenten, insbesondere jedoch an Beispielen sowie an Bedeutungs- und Erklärungshinweisen. Erwartet man sich von einem zweisprachigen Wörterbuch, dass die in ihm aufgeführten zielsprachlichen Äquivalente dem Wörterbuchbenutzer „Ausgangsangebote“ vorlegen, „die seine Kreativität bei der Suche nach der passenden Übersetzungslösung anregen können“ (Worbs 2002: 38), so ist in Bezug auf den kulturgebundenen Sprachgebrauch zu konstatieren, dass hier noch Nachholbedarf besteht.

Es ist nun aber gänzlich unrealistisch, die Abbildung sämtlicher kulturgebundener Phänomene einschließlich des kulturspezifischen Sprachgebrauchs in zweisprachigen Wörterbüchern zu fordern. Wörterbücher sind in ihrem Umfang stets begrenzt, so dass weder die gesamte Lexik noch alle produzierbaren Äußerungen und existierenden Sprachgebrauchsnormen lexikografisch erfasst werden können. In der Konsequenz dürfen Wörterbuchbenutzer nicht in jedem Falle ein sofort einsetzbares Zieläquivalent erwarten. Es lässt sich jedoch nicht bestreiten, dass kurze Erläuterungen und Hinweise zu kulturell eingebetteten Sprachkonventionen durchaus hilfreich wären und mithin in ausgewählter Form vorzunehmen sind.¹⁰ Die Vorgehensweise in *Pons – Duży słownik polsko-niemiecki* – zwar optimierungs- und ausbauwürdig – könnte hierfür als Muster herangezogen werden. Dem Wörterbuchbenutzer werden auf diese Weise kulturelle Differenzen im Sprachgebrauch vorgeführt sowie durch ausgewählte Beispiele mögliche

9 Derartige Äußerungen sind deutschen Sprechern aus ihrem eigenen Kulturkreis vertraut, z.B. *Ihnen ein schönes Wochenende!, Einen schönen Tag noch!*

10 So ist es m.E. ein wenig verwunderlich, dass in *Pons – Wielki słownik polsko-niemiecki* explizit auf Falsche Freunde verwiesen wird, z.B. bei den Lemmata *mapa, papa* oder *racja*. Dass es sich hier um Falsche Freunde handelt, geht eindeutig aus den angeführten zielsprachlichen Äquivalenten hervor und bedarf daher in meinen Augen keiner expliziten Erläuterung. Kulturgebundener Sprachgebrauch wird dagegen nicht verdeutlicht, wobei hier ausgewählte Zieläquivalente, insbesondere jedoch Erläuterungen vorteilhaft wären.

Übersetzungsvorschläge vermittelt und Lösungswege suggeriert, um somit kulturellen Interferenzen vorzubeugen. Zudem wird er zu einer weiteren Recherche angeregt, um gezielt ermitteln zu können, welche Übersetzungsvariante zur Wiedergabe eines ausgangssprachlichen Sachverhalts in Abhängigkeit der kontextuell-situativen Faktoren geeignet ist. Folglich ist Worbs (2002) nur zuzustimmen, wenn sie schreibt:

[A]us wörterbuchtheoretischer Sicht sollte ein bilinguales Wörterbuch für die Zwecke der Translation in jedem Fall eine Kombination aus Äquivalent- und Bedeutungs- oder Definitionswörterbuch sein. Und: Es sollte kulturvergleichend vorgehen (Worbs 2002: 42f).

In Bezug auf die hier diskutierten Beispiele lässt sich abschließend sagen, dass sie in der polnischen Gesprächskultur gängige und alltägliche Äußerungen darstellen und daher Wörterbuchbenutzern zukünftig durch Beispiele und Erläuterungen transparent gemacht werden sollten.

Bibliografie

- Bańko, Mirosław (red.) (2000) *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Bzdęga, Andrzej, Jan Chodera, Stefan Kubica (2001): *Podręczny słownik polsko-niemiecki [Handwörterbuch Polnisch-Deutsch]*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Dubisz, Stanisław (red.) (2003) *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Pons – Duży słownik polsko-niemiecki* (2006) Poznań: LektorKlett.
- Pons – Kompaktwörterbuch Polnisch-Deutsch / Deutsch-Polnisch* (2007) Stuttgart: Klett.
- Pons – Standardwörterbuch Deutsch-Polnisch / Polnisch-Deutsch* (2001) Stuttgart: Klett.
- Pons – Wielki słownik polsko-niemiecki* (2008) Poznań: LektorKlett.
- Wiktorowicz, Józef, Frączek, Agnieszka (red.) *Wielki słownik polsko-niemiecki / Großwörterbuch Polnisch-Deutsch* (2008) Warszawa: PWN.
- Worbs, Erika (2002) Wörterbücher als Hilfsmittel beim Übersetzen. In: Kunzmann-Müller, Barbara, Monika Zielinski, (Hrsg.) *Sprachwandel und Lexikographie. Beispiele aus slavischen Sprachen, dem Ungarischen und Albanischen*. (Berliner Slawistische Arbeiten 18). Frankfurt a.M.: Lang. S., 36–46.
- Worbs, Erika (1997) Plädoyer für das zweisprachige Wörterbuch als Hilfsmittel des Translators. In: Drescher, Horst W. (Hrsg.) *Transfer. Übersetzen – Dolmetschen – Interkulturalität. 50 Jahre Fachbereich Angewandte Sprach- und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Gernersheim*. (Publikationen des Fachbereichs Angewandte Sprach- und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Gernersheim, Reihe A, Bd. 23). Frankfurt a.M.: Lang. S., 497–510.

Die polnische Wortbildungsterminologie im Vergleich mit der deutschen

Abstract

Descriptive Model of German and Polish Derivatives Based on the Structure of Argumentative Predicates

The article discusses the model classifying German motivated words that takes its origin in the work of Fillmore entitled *The Case for Case* (1968) and is used by Hans Wellmann in his description of German word formation processes in 1984-1998 (*Duden. Die Grammatik*, Band 4). The model stands in agreement with the rule of assigning the semantic roles to individual parts of the sentence, which was formulated in German language by Wolfgang Motsch (2004). Renata Grzegorzczkova and Jadwiga Puzynina used the same rule in Polish word formation in their „*Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*.” (1999). Each time, the model classifies the derivative words with reference to their semantic role and the motivating part of the explicatory paraphrase. Such derivatives may be, at the same time, classified according to their suffixes. In the case of compounds and case government structures that are motivated by the functioning in the particular language verbal phrase, the motivational aspect comes from the particular verbal phrase (used as an explicating paraphrase) – its motivational argument and reference argument. The latter one belongs to the verb case government present in the explicating phrase and is added to the compound on its left side. The model described in the article is also used in order to describe the Danish derivatives which appear as equivalents of German words in the literary translations.

Keywords: predicate-argument structure, derivative, compound, suffix, descriptive models

Anhand von einigen in der Literaturliste angegebenen Werken soll nun auf Differenzen zwischen der polnischen (pl.) und der deutschen (dt.) Wortbildungsbeschreibung (WB-Beschreibung) hingewiesen werden, die dt. von einem anderen Blickwinkel anzuschauen, bzw. Voraussetzungen dazu zu schaffen, dass bestimmte Verfahren oder Termini aus der pl. in die dt. WB-Beschreibung übernommen werden können oder umgekehrt.

Was die Derivation anbelangt, so wird sie in deutschsprachigen Werken völlig anders beschrieben, als in pl. Die prinzipielle Dichotomie 'temat słowotwórczy i formant' oder 'podstawa słowotwórcza i formant' (in der dt. WB-Beschreibung selten als 'Basis und Formans' anzutreffen, z. B. bei Wellmann 1975) und eine danach vorgenommene strukturell-funktionelle Einteilung entspricht nicht unbedingt derjenigen in 'Präfix + Basis' oder in 'Basis + Suffix'. Als Formans kann nämlich auch eine Alternation im Bereich der Basis (vokalische oder konsonantische), ebenso gut wie die Kürzung der Zieleinheit (in der dt. WB-Beschreibung als 'Konversion' oder 'implizite Derivation' bekannt) verstanden werden, d. h. nicht nur eine durch Hinzufügung von Substanz verbundene semantische Änderung. Der Dichotomie 'podstawa słowotwórcza i formacja słowotwórcza' entspricht etwa die Einteilung in 'Ausgangseinheit und Zieleinheit', oder 'Ausgangseinheit und Wortbildungsprodukt'. Dem polnischen Terminus 'wyraz motywowany' oder 'słowo motywowane' entspricht in der deutschen WB-Beschreibung also 'Wortbildungsprodukt' oder 'komplexes Wort'. Der letztgenannte Terminus wurde in der Zusammenstellung der Wortbildungstermini von Berdychowska (1996) nicht erfasst. Als 'formant' wird ein Element verstanden, welches das Verhältnis des bezeichnenden Zeichens zum Bezeichneten wiedergibt und das als Affix oder als das so genannte 'formant paradygmatyczny' vorkommt. Das "paradigmatische Formans", welches 'derywacja paradygmatyczna' einführt, wird in der dt. WB-Beschreibung als 'syntaktische Konversion' erfasst, vgl. Barz (2005: 675). Darunter wird eine bloße Änderung des Flexionsparadigmas eines Wortes verstanden, ohne sonstige formale Hinzufügungen. Der dazu gebrauchte Terminus 'formant paradygmatyczny' soll die funktionale Änderung anzeigen. Diese Änderung kann auch mit Alternationen im Stammbereich einhergehen.

Sehr interessant ist in der *Gramatyka współczesnego języka polskiego* (Grzegorzczkowska u. a (Red.) 1999) die modellhafte hierarchische formal-semantische Erfassung der WB-Produkte bei ihrer Beschreibung: Als höchste Stufe in dieser Hierarchie werden semantisch invariante 'Wortbildungsgruppen' (Fleischer & Barz 1995, bzw. Wortbildungstypen - Wellmann (1995), pl. 'kategorie słowotwórcze'), wie Nomina actionis, acti, agentis, usw. angesehen, denen entsprechende 'Wortbildungstypen' (oder bei synthetischer Betrachtung -modelle, (vgl. Fleischer & Barz 1995), bzw. Wortbildungsmuster (z. B. Wellmann 1975), pl. 'typy słowotwórcze', vgl. weiter unten) angehören, welche o. g. 'kategorie' in Untergruppen mit je einem bestimmten Affix gliedern. So lässt sich die derart aufgestellte Hierarchie der WB-Produkte als eine Menge semantische Oberbegriffe und die ihnen angehörenden formal-semantischen Unterbegriffe darstellen. In weiterer Folge nehmen die Autoren der *Gramatyka* (Grzegorzczkowska u. a (Red.) 1999) die Wortart der Zieleinheit als oberstes Kriterium für die Anordnung der beschriebenen Wortbildungsprodukte in Erwägung, danach die Einteilung in Derivate und Zusammensetzungen, anschließend die Wortart der Ausgangseinheit und in weiterer Folge einzelne Bezeichnungsgruppen. Das moderne Herangehen fußt auf der Prädikatenlogik und ordnet die Derivate nach der WB-Bedeutung und nach dem Verhältnis der Zieleinheit zu der sie motivierenden Prädikat-Argumentstruktur.

In der dt. WB-Beschreibung kommt eine ähnliche hierarchische Anordnung der WB-Termini, welche jeweils der anschließenden Behandlung des Belegmaterials dient. Als Bezeichnung der onomasiologi-

schen Kategorien als Oberbegriffen tritt als Entsprechung der pl. 'kategoria słowotwórcza' bei Fleischer & Barz (1995) die Wortbildungsgruppe auf, welche Barz ab 2005 im Wortbildungskapitel in Band 4 der Dudengrammatik in 'Wortbildungen mit wortbildungssemantischer Invariante' umgedeutet hat. Als 'typ słowotwórczy' der polnischen WB-Beschreibung tritt bei Barz (2005), ähnlich wie bei Fleischer & Barz 1995, der Doppelterminus 'Wortbildungstyp', der bei der analytischen Anschauung von Wortbildungen vorgeschlagen wird, sowie 'Wortbildungsmodell', der bei der synthetischen Sehweise gebraucht werden soll. Prinzipiell werden in beiden Fällen jedoch fast gleiche Kriterien für die Aufstellung eines Wortbildungstyps oder -modells gebraucht, so dass sich eine derart Doppelbenennung nicht konsequent gebrauchen lässt und eine unnötige terminologische Aufwendung darstellt. Sonstige Werke der deutschen WB-Beschreibung gebrauchen auf dieser Verallgemeinerungsstufe nur einen Terminus, und zwar 'Wortbildungstyp' oder 'Wortbildungsmuster' (z. B. bei Wellmann 1975, Motsch 2004, Erben 2006).

Vergleicht man die Werke von Grzegorzczkowska u. a. (Red., 1999) mit Fleischer & Barz (1995), so fällt außer der o. g. stärkeren strukturellen Ausrichtung des letzteren Werks v. a. auch die unterschiedliche Vorgehensweise bei der Behandlung des Materials auf. Fleischer & Barz (1995) gehen von der Wortart der Zieleinheit aus, innerhalb der Wortart ordnen sie die WB-Produkte nach der WB-Art, und folglich untersuchen sie – im Bereich der Derivation – einzelne Suffixe in alphabetischer Reihenfolge. Bei Besprechung eines Suffixes wird zuerst die Wortart der Ausgangseinheit berücksichtigt und im Folgenden dann die dazu gehörigen WB-Bedeutungen.

Neben den den dt. parallelen pl. Kategorien und Termini finden sich auch einige für das Polnische spezifische Sehweisen, die sich größtenteils auch am dt. Material anwenden ließen. Dazu gehört z. B. der pl. Terminus 'absorpcja morfologiczna', der die substantielle Erweiterung eines Suffixes bei günstigen Motivationsverhältnissen umfasst (Grzegorzczkowska u. a. 1999: 366), z. B. in (*drukarz* > *drukarstwo*, (Formans -*stwo*), *druk* > *drukarstwo* (Formans -*arstwo*)). Aufmerksamkeit des Lesers verdienen auch 'słowa wzajemnie motywujące się' – (Grzegorzczkowska u. a. 1999: 386¹) – ein Terminus, der gebraucht wird, wenn die Motivationsrichtung unklar ist, z. B. pl. *optymizm* – *optymista*. Das Phänomen der "gegenseitigen Motivation", bei welcher keines der beiden Derivate strukturell deutlich mehr ausgebaut als das andere ist, wird in sprachwissenschaftlichen Arbeiten häufig bei der Belegaufnahme ausgenutzt, besonders wenn die Ausgangseinheit für ein gegebenes Derivat gefunden werden soll. Weil man in solchen Fällen nicht weiß, welches Element als Ausgangseinheit für die Modellbeschreibung angenommen werden soll, nimmt man einfach die beiden Derivate auf, welche füreinander dann als Ausgangseinheiten gelten können. Dies gilt insbesondere für synchrone Kontraste, wo für einen wichtigen Zweck, wie z. B. Erstellung von Unterrichtsprogrammen oder Translation, Belegmaterial gesammelt wird, wobei in Anbetracht des Gesamtmodells die etymologische Korrektheit jedes einzelnen Belegs in den Hintergrund tritt. Bei einer derartigen Materialsammlung heiligt der Zweck also die Mittel.

Die miteinander "verbundenen Basen" können auch als Terminus für einen deutschsprachigen Sprachwissenschaftler interessant sein. In der dt. WB-Beschreibung existiert nämlich, ähnlich wie weiter oben, kein eigener Terminus für pl. 'podstawy związane', vgl. *zamknąć, wymknąć się, domknąć* aber **mknąć*, das in dieser Bedeutung nicht vorkommt (Grzegorzczkowska u. a. (red.) 1999: 365). Ähnlich wie im obigen Falle wird hier das Problem der Motivationsrichtung angesprochen. In der Ausgabe der *Gramatyka współczesnego języka polskiego* aus dem Jahre 1999 wird für einen Teil der Derivate eine Motivationsrichtung mit Nomen actionis/acti als Ausgangseinheit und Nomen agentis als Zieleinheit angenom-

1 Mit dem Verweis auf die erste Ausgabe des Werkes.

men, in der früheren umgekehrt. Die Motivationsrichtung wird hier also semantisch definiert. Hier ergibt sich ebenfalls ein Unterschied zur deutschen WB-Beschreibung, bei der zumeist das formale Kriterium bei der Bestimmung der Motivationsrichtung eine Rolle spielt.

Als nächster der Termini, die in der polnischen WB-Beschreibung vorhanden sind, und in der dt. WB-Beschreibung fehlen, ist 'derywat asocjacyjny' – (Grzegorzczkowska u. a. 1999: 362) (in der Opposition zu pl. 'derywat właściwy'), also ein solches, das "nur assoziativ mit seiner Basis zusammenhängt", zu nennen. Dieser Terminus wird für die Belegpaare von jeweils unübersichtlich motivierendem und motiviertem Wort, wie *kielbasa* – (*po*)*kielbasić*, *deptać* – *deptak* usw., gebraucht, wo das semantische Merkmal der Basis, das in das Derivat übergeht, unwesentlich oder nebensächlich ist, dafür aber etwas gut Sichtbares darstellt. In der deutschen Wortbildungsbeschreibung wird dies lediglich mit dem Terminus 'Idiomatisierung', bzw. 'Lexikalisierung', erfasst, welche jedoch als Termini einen viel größeren Deckungsbereich haben, so dass dieses Phänomen bei ihrem Gebrauch nur nebensächlich und unpräzise zum Vorschein kommt. Der in *Gramatyka współczesnego języka polskiego* gebrauchte Terminus 'derywat asocjacyjny (onomazjologiczny)', wie z. B. *żyłtłowiec*, *cytrynek* nimmt zur Motivation der komplexen Wörter terminologisch Stellung. In der Definition von *żyłtłowiec*, *głuszc* usw. steht nämlich keine Information, die durch Basis mitgeteilt würde, das Zielerivat **erinnert** lediglich an den durch sie mitgeteilten lexikalischen Inhalt, hier an das Gebilde einer 'Rasierklinge' oder an das einer 'Zitrone', an das 'Taubsein' usw. (Grzegorzczkowska u. a. 1999: 362), welcher nicht in die Bedeutung des Zielerivats eingeht, er macht hier auf jeden Fall kein definierendes Bedeutungsmerkmal aus. Dies ist zu unterscheiden von Derivaten wie z. B. *oskarżyciel* oder *karierowicz*, wo die Zieleinheit, wie es bei vollmotivierten Derivaten der Fall ist, deutlich durch das lexikalische Material der Basis motiviert ist (das Kriterium macht hier die Tatsache aus, ob die Wortform der Basis in der das Zielerivat wiedergebenden Paraphrase wiedererscheint).

Formal kategorisiert wird auch die Paraphrase als Explikation der Bedeutungsbeziehung zwischen den unmittelbaren Konstituenten und – in spezifisch pl. Auffassung – auch als Mittel zur Unterscheidung zwischen pl. 'derywat właściwy' und 'derywat asocjacyjny'. Als Unterscheidungskriterium werden dazu die pl. Termini 'motywacja bezpośrednia' und 'motywacja pośrednia' benutzt. Die "unmittelbare Motivation" wird eine Paraphrase mit einem formal am nächsten liegenden Element genannt, z. B. wie *klasówka* – *klasowy*, *słomianka* – *słomiany*, im Unterschied zur "mittelbaren Motivation", wo auch formal weiter entfernte Elemente vorhanden sind, z. B. z. B. *filmowiec* – *pracownik filmu* und nicht *pracownik filmowy*; *handlowiec* – *pracownik handlu*, und nicht *pracownik handlowy*. Als Paraphrase im Wörterbuch erweist sich demnach zumeist die der "unmittelbaren Motivation" zugrunde liegende vorgeschrieben zu werden. Dieser terminologische Schritt löst jedoch das Problem der möglichen Vielmotiviertheit und der dabei möglichen Willkürlichkeit nicht.

Das pl. Beschreibungsmodell von Grzegorzczkowska u. a. (red., 1999) weicht von der dt. Wortbildungsbeschreibung auch insofern ab, als der pl. Terminus 'derywacja' als Oberbegriff für jegliche WB-Produkte angesehen wird und sich somit mit dem Umfang des Terminus 'komplexes Wort' bzw. 'Wortbildungsprodukt' im Deutschen deckt. Unabhängig davon wird der polnische Terminus 'derywacja' auch parallel zu der dt. WB-Beschreibung gebraucht, und zwar als *derywacja sufiksalna*, 'derywacja paradygmatyczna' usw. Von dem erweiterten Umfang des pl. Terminus 'derywacja' zeugen auch Formulierungen von Bogusław Kreja (1996) wie 'derywatywność typu słowotwórczego', wodurch die Fähigkeit eines Wortbildungsmusters dazu erfasst wird, als Ausgangseinheit für die Bildung von weiteren Mustern zu dienen. In der deutschen Wortbildungsbeschreibung wird dies entweder mit Hilfe der Termini

‘Aktivität’, ‘Produktivität’ eines Wortbildungsmusters’ wiedergegeben, oder mit dem von Eisenberg (2004) vorgeschlagenen Modell zur Erstellung der möglichen Suffixsequenzen des Deutschen. In beiden Fällen ist die Tatsache deutlich sichtbar, dass das polnische Beschreibungsmodell stärker im Bereich der Derivation spezialisiert ist.

Die im Handbuch von Grzegorzczkowska u. a. (red., 1999) beschriebenen Termini der pl. Wortbildung unterscheiden sich von denen der deutschen Ansätze auch insofern, als dort die Termini ‘Wortbildungskonstruktion’ und ‘Wortbildungsart’ nicht bekannt sind. Während der Terminus ‘Wortbildungsart’ im Polnischen ganz selten noch als ‘rodzaj procesu słowotwórczego’ wiedergegeben wird, fehlt unter den sich in der pl. WB-Beschreibung befindenden Termini jegliche Entsprechung vom dt. überaus praktischen und treffenden Terminus ‘Wortbildungskonstruktion’, der als Oberbegriff die Komposition und die Derivation zusammenfasst. Der Terminus ‘rodzaj procesu słowotwórczego’ hat außerdem bei weitem keine so große Tragweite wie ‘die Wortbildungsart’ im Deutschen, er ist auch nicht in dem Maße lexikalisiert wie seine deutsche Entsprechung und wird häufiger im Plural als ‘rodzaje procesów słowotwórczych’ gebraucht. Dies kann daraus resultieren, dass, während die Derivation und die Komposition des Deutschen relativ gut entwickelt sind, die Komposition unter den WB-Arten des Polnischen deutlich schwächer repräsentiert ist, so dass eine Unterscheidung zwischen diesen beiden WB-Arten minder wichtig ist. Die ‘Wortbildungsart’ dient im Deutschen somit als Unterscheidungskriterium für die Komposition, die Derivation und die Konversion voneinander, wo als Unterbegriffe v. a. die unmittelbaren Konstituenten, ihr Vorhandensein und ihre Selbstständigkeit, fungieren. Der o. g. Terminus ‘Wortbildungskonstruktion’, stellt eine Beschreibungseinheit dar, die die Wortbildungsprodukte erfasst, welche die Unmittelbare-Konstituenten-Struktur aufweisen. Dabei tritt der wesentliche Unterschied in der Natur der beiden Termini in Erscheinung, und zwar dass die ‘Wortbildungsart’ als Kriterium für die Klassifizierung von Wortbildungsprodukten darstellt, und die ‘Wortbildungskonstruktion’ selbst ein Wortbildungsprodukt ausmacht.

Die Leerstelle, welche in der pl. WB-Beschreibung an Stelle des fehlenden Terminus ‘Wortbildungskonstruktion’ und des selten gebrauchten ‘Wortbildungsart’ entsteht, kann durch die oben erwähnte Erweiterung des Terminus ‘derywacja’ ausgefüllt werden. Außerdem können dabei als pl. Äquivalente das die Motivationsrichtung berücksichtigende o. g. Terminuspaar ‘podstawa słowotwórcza’ und ‘formant’ dienen. An Stelle der deutschen Termini ‘Wortbildungsart’ und ‘Wortbildungskonstruktion’ tritt im Polnischen auch der o. g. Terminuspaar ‘podstawa słowotwórcza’ und ‘formacja słowotwórcza’ auf. Der letztere Terminus umfasst, außer der Wiedergabe der dt. Bezeichnung ‘Wortbildungsart’, auch das gebildete Zielerivat.

Die Unterschiede zwischen dem pl. und dem dt. terminologischen System für den Bereich der Wortbildung können auch weiter gefasst werden. In der pl. WB-Beschreibung liegt der Schwerpunkt eher auf der Derivation, die hier weitaus häufiger und weiter verbreitet ist. Im Polnischen gibt es zwar Bildungen, die ‘złożenia’ (‘Zusammensetzungen’) genannt werden, welche nach der deutschen Auffassung aber als Zusammenbildungen bezeichnet werden müssten, weil sie zum einen ein für das Polnische typisches, als Infix oder Affix vorkommendes Formans enthalten, zum anderen in der Regel zu einer frei in der Sprache funktionierenden Phrase parallel sind (vgl. Stopyra 2006: 143ff).

In der *Gramatyka współczesnego języka polskiego* findet sich auch die Einteilung in ‘transpozycja’, ‘modyfikacja’, ‘mutacja’, die den dt. Termini ‘Transposition’, ‘Modifikation’ und ‘Mutation’ entsprechen, auch wenn die ‘Mutation’ in der dt. WB-Beschreibung seltener gebraucht wird. In der dt. WB-Beschreibung

schreibung ist die Dychotomie 'Modifikation und Transposition' häufiger. Allerdings werden hier Ähnlichkeiten mit dem dt. WB-System sichtbar, besonders mit der Sehweise von Donalies (2005). 'Mutacja' bezeichnen Grzegorzcykowa u. a. (red., 1999) im Allgemeinen als einen Nominationsakt, im Gegensatz zur 'transpozycja', die eine nur syntaktische Umformulierung ohne Änderung der lexikalischen Bedeutung ist, sowie zur Modifikation, die lediglich eine Modifizierung, Präzisierung, Spezifizierung der Bedeutung der Ausgangseinheit darstellt. Die 'Transposition' verändert trotz möglicher Wortartänderung die Bedeutung der Ausgangseinheit nicht, die 'Modifikation' modifiziert diese nur, und erst die 'Mutation' ergibt (meistens) einen Wortartwechsel, der mit semantischem Wechsel einhergeht (wie bei *palacz*, *kwiaciarnia*). Bei der 'Mutation' ist das (hier meist suffixale) Formans Determinatum, bei der Transposition und der Modifikation meistens Determinans. Dies entspricht genau der Sehweise von Donalies (2005), selbst wenn sie den Terminus 'Mutation' nicht gebraucht (vgl. Kap. 4.2). Die 'Mutation' ergibt außerdem eine sichtbare Distanz des Zielerivats zur Ausgangseinheit.

Was weitere Parallelen zwischen dem Werk von Donalies (2005) und Grzegorzcykowa u. a. (red., 1999) anbetrifft, so weisen beide Werke auf den nur kleinen Unterschied zwischen der Zusammensetzung und Derivation hin (bei Donalies wird auch die Konversion als eine Abart der Derivation angesehen, vgl. z. B. 2005: 93). Vor allem ist aber die Interpretation von Teilen verschiedener WB-Produkte als Kopf, d. h. als Determinatum, bei Grzegorzcykowa u. a. (red., 1999) und Donalies (2005) weitgehend gleich. Das Handbuch von Grzegorzcykowa u. a. (red., 1999) liefert somit zum Einen etliche Termini, die in der dt. WB-Beschreibung fehlen, zum Anderen fallen einige Parallelen mit dem dt. WB-System auf. Sehr praktisch sind auch pl. Termini wie 'znaczenie inwariantne formantu', 'znaczenie kontekstowo-inwariantne formantu', sowie 'znaczenie fakultatywne występujące seryjnie' (vgl. 1999: 373f), welche keine lexikalisierten Äquivalenten in der dt. WB-Beschreibung haben. Die „invariante Bedeutung eines Formans“ ist mit seinem Auftreten nur in Derivaten eines bestimmten WB-Typs (Wortbildungsgruppe im Sinne von Fleischer & Barz 1995) verbunden, d. h. in Derivaten mit derselben kategorialen Bedeutung, während fakultative Formantia mehrere Bedeutungen haben können, z. B. *żołnierka*, *narcziarka* – als weibliche Personenbezeichnungen vs. als Kollektiva. Kontextgebundene Bedeutung der Formantia hängt mit der kontextuellen Umgebung der betreffenden WB-Produkte zusammen, z. B. *żabka*, *szafka* (als diminutive Bezeichnungen für Lebewesen bzw. für Sachen).

Während sich die Motivationsrichtung auf der Wortarten-Ebene sowohl auf deutsch als auch auf polnisch präzise ausdrücken lässt (z. B. pl. 'odczasownikowy', 'odrzeczownikowy', dt. 'deverbal', 'desubstantivisch' usw.), lässt sie sich auf der Satzebene nur auf polnisch geschickt formulieren, z. B. 'odpredykatowy, odobiektowy', dt. 'vom Prädikat bzw. von Objekt gebildet/motiviert'. Dies kann bei dem Beschreibungsmodell Anwendung finden, das Wortbildungsprodukte nach der ihnen zugrunde liegenden Prädikat-Argument-Struktur klassifiziert (vgl. Stopyra 2008). Auch dank den Werken der slawischen Wortbildung kann die deutsche WB-Beschreibung terminologisch bereichert werden. Dies wird im vorliegenden Beitrag anhand von den ins polnische übersetzten Werken von Miloš Dokulil (1979) und Jurij Apresjan ([1974] 1980) verfolgt. Miloš Dokulil berührt in seinem Werk die Hauptprobleme der WB. Im ersten Kapitel erfasst er die Schlüsselfragen der WB in engerem Sinne, die er als mit Änderungen im Morphembereich einhergehende kategoriale Änderungen versteht (vgl. 1979: 12f, so auch Donalies 2005: 17), die auch im vorliegenden Beitrag als Hauptgegenstand der WB aufgefasst werden. Er erwähnt (1979: 24) aber auch neben dieser – wie er sagt – morphologischen WB eine syntaktisch-morphologische, die die Komposition und die Zusammenrückung erfasst, sowie die Möglichkeit einer breiteren Auffassung

wie *‘derywacja semantyczna’*² von Apresjan (vgl. weiter unten), die auch z. B. die Synonymie erfasst. Dokulil geht auf die Berührungspunkte der Wortbildung und Flexion ein und befasst sich auch mit der Frage der Motivation – als Hauptfrage der Wortbildung. Die als *‘gniazda i szeregi’* (dt. *‘Neste’* und *‘Reihen’*) zu ordnenden WB-Produkte samt ihren Ausgangswörtern versteht er als keinen eigentlichen Gegenstand der Wortbildung, welche er nämlich dynamisch auffasst (vgl. 1979, 16f).

Dokulil geht auf alle wesentlichen und grundlegenden Fragen der Wortbildung, u. a. die Fragen des WB-Typs (der WB-Gruppe im Sinne von Fleischer & Barz – der onomasiologischen Kategorie), der Wortart der motivierenden Einheit und der Zieleinheit, der WB-Art, des Formans, der Motivation, der Produktivität samt der hierarchischen Struktur der Elemente der zu betreibenden WB-Beschreibung, ein. Einer der für die dt. Wortbildungsbeschreibung neuen Termini von Dokulil ist die *‘kompozycja właściwa’*. Dieser Terminus wäre mit deutschsprachigen Termini entweder – nach Rajnik 1983 – als *‘unfeste Zusammenbildung’*, oder als *‘Zusammenrückung’* wiederzugeben. Die Zusammensetzung wie die des Deutschen scheint im Polnischen selten als verdunkelte Zusammensetzung (vgl. pl. *zegarmistrz*) und sonst als die nach der politischen Wende im Jahre 1989 immer breiter in der Sprache der Massenmedien und des Marketings präsente Sprachsitte, vorläufig als Trend, als Mode aufzufassen (vgl. Stopyra 2006: 143ff). Ansonsten ist in der slawischen WB von keiner Komposition (d. h. Zusammensetzung) im Sinne der dt. WB-Beschreibung zu sprechen. Dokulil geht auf die zu untersuchenden Prinzipien haargenau ein und erfasst dabei Probleme, die z. B. in deutschsprachigen Büchern zur WB häufig nur stillschweigend vorausgesetzt werden.

Ein weiterer Terminus von denjenigen, die in der deutschsprachigen WB überhaupt nicht erscheinen, ist *‘forma słowotwórcza’* (Dokulil 1979: 172), die die Zieleinheit in ihrem Verhältnis zur Ausgangseinheit erfasst. Dokulil verfährt in seinem Werk auf solche Weise, dass er das tschechische WB-System untersucht und die grundlegenden WB-Muster aufstellt, geordnet nach den Schwerpunkten der slawischen Wortbildung, mit besonderem Ausbau der Derivation. In der deutschsprachigen WB-Beschreibung fehlt auch der von Dokulil (1979: 225ff) am tschechischen Material besprochene *‘gramatyczny sufiks tematyczny’*, an seiner Stelle stehen die Paradigmen der Flexion. Der Ansatz von Dokulil wird übrigens streng onomasiologisch gehalten, was die Einteilung des Wortes in seinen bestimmten Teil (pl. *‘część określana’*, *‘baza onomazjologiczna’* – “onomasiologische Basis”) und in den bestimmenden Teil (pl. *‘cecha onomazjologiczna’*) bestätigt. Sie entspricht der elementaren Auffassung eines motivierten Wortes als einer textlichen Einheit von *genus proximum* und *differentia specifica*, d. h. von Determinatum und Determinans.

Bei der von Chomsky (1970) eingeführten Dichotomie zwischen transformationalistischer vs. lexikalistischer Hypothese im Bereich der generativen Grammatik schließt sich Apresjan in seinem Werk *Semantyka leksykalna* ([1974] 1980) der lexikalistischen Strömung an. Beschrieben werden die elementaren Prädikate von russischen und pl. Verben, Substantiven, Adjektiven u. a. Wortarten, um ihre Paraphrasierung, d. h. Umschreibung mit jeweils anderen einfacheren Mitteln regelhaft vorzunehmen. Dies ist um so leichter, je weniger *‘markiert’* (im Sinne von pl. *‘nacechowany’*) das Paraphrasierungsmittel sowie der Kontext des paraphrasierten Elements ist (1980: 438). Das Wesen des Sprechens besteht danach darin, denselben Sachverhalt mehrfach und auf verschiedene Art und Weise auszudrücken, v. a. einfacher, und dies wird formalisiert in Anlehnung an ein Basic-Wörterbuch von semantischen Mitteln. Die

2 Die Termini in Werken von Dokulil und Apresjan erschienen in den gebrauchten Ausgaben in polnischer Übersetzung. So werden sie auch in vorliegendem Beitrag angeführt.

Regelmäßigkeiten und Merkmale, die sich nicht formulieren lassen, sollen in dem Wörterbuch jeweils bei einem gegebenen Stichwort vermerkt werden. Sonst sind allgemeine Regeln für das Funktionieren des Lexikons jeweils an ihren eigenen Stellen im Wörterbuch anzugeben. Die semantische, lexikalische und morphosyntaktische Verbindbarkeit der Lexeme ergibt in Kombination mit verschiedenen (pl.) 'zakazy' ("Verboten") einige Typen von Wortschatzfiltern. Im Buch von Apresjan werden mehrere Lexeme der Hauptwortarten paraphrasiert. Es werden damit Bedingungen der Synonymie angegeben, die neben der Polysemie als 'derywacja semantyczna', also als ein Extremfall der Derivation, aufgefasst wird. Davon ist wie gesagt die Derivation in dem im vorliegenden Beitrag definierten Sinne abzugrenzen, hier wird sie enger aufgefasst, d. h. in Anlehnung an eine bestimmte Basis, so wie auch in allen sonstigen hier zitierten Werken zur WB (die Abgrenzung zwischen WB und einer bloßen semantischen Änderung formuliert ausdrücklich Donalies 2005: 17). Trotz der lexikalistischen Ausrichtung des Buches ist eine seiner Schlussfolgerungen, dass die die tiefe Struktur betreffenden Transformationen nicht nur syntaktischen Phrasen, sondern auch den von der Wortbildung untersuchten Wörtern zugrunde liegen, eine Meinung, die auch Motsch (1977: 181) teilt.

Ein weiteres Problem bildet die Polysemie, die natürlicherweise auch unter den WB-Termini anzutreffen ist, z. B. 'Wortbildung' als Nomen actionis und als Nomen acti. Dies lässt sich in der WB-Terminologie, die im Rahmen der natürlichen Sprachen funktioniert, ohne einen zusätzlichen terminologischen Aufwand, welcher die wissenschaftliche Beschreibung unökonomisch machen würde, nicht vermeiden und im vorliegenden Beitrag wird darauf nicht näher eingegangen. Es wird nur der Missbrauch der dt. Bezeichnung 'Begriff' für 'Terminus' vermieden, welchen Vater (2000) kritisiert, weil die Bezeichnung 'Begriff' demnach nur für den Inhalt des sprachlichen Zeichens, pl. 'pojęcie', gebraucht werden sollte und in der linguistischen Terminologie dabei eine zusätzliche Doppeldeutigkeit entsteht.

Im Großen und Ganzen würden die in den oben präsentierten Werken zur polnischen, tschechischen und russischen Lexik angewandten Termini es nach ihrer Einführung in die dt. WB-Beschreibung erlauben, die in der Sprache funktionierenden WB-Produkte nach den ihnen jeweils zugrunde liegenden semantischen Strukturen genauer zu definieren und zu klassifizieren. Ihre Übernahme scheint auch deshalb berechtigt zu sein, weil mit ihrer Hilfe das Semantische mit der Form und Struktur genauer korreliert werden könnte. Auf diese Weise wäre alles klarer geordnet, für den Lerner leichter zu merken, und für einen Philologen würde dabei eine breitere Auswahl von Werkzeugen zur Verfügung gestellt, mit Hilfe von welchen man die Textelemente terminologisch besser erfassen könnte.

Literatur

- Apresjan, Jurij D. ([1974] 1980) *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- Barz, Irmhild (2005) „Die Wortbildung.” [In:] Duden: *Die Grammatik*. Band 4. Hrsg. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut.
- Berdychowska, Zofia (1996) *Polsko-niemiecka terminologia gramatyczna*. Kraków: Universitas.
- Chomsky, Noam (1970) “Remarks on Nominalization.” [In:] R.A. Jacobs, P. S. Rosenbaum (Hrsg.) *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham/MA; 184–221.
- Dokulil, Miloš ([1962] 1979) *Teoria derywacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Donalies, Elke (2005) *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick* (Studien zur Deutschen Sprache. Forschungen des Instituts für Deutsche Sprache 27). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Eisenberg, Peter (2004) *Grundriss der deutschen Grammatik*. Band 1: Das Wort. Zweite Auflage. Stuttgart: Metzler.
- Erben, Johannes (2006) *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre* (Grundlagen der Germanistik 17). Berlin: Schmidt (Erich).
- Fleischer, Wolfgang, Irmhild Barz (1995) *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Grzegorzczkova, Renata u. a. (red., 1999) *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: PWN.
- Kreja, Bogusław (1996) *Studia z polskiego słowotwórstwa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Motsch, Wolfgang (1977) „Ein Plädoyer für die Beschreibung von Wortbildungen auf der Grundlage des Lexikons.” [In:] *Perspektiven der Wortbildungsforschung. Beiträge zum Wuppertaler Wortbildungskolloquium vom 9. – 10. Juli 1976. Anlässlich des 70. Geburtstags von Hans Marchand am 1. Oktober 1977*. Bonn: Grundmann; 180–202.
- Motsch, Wolfgang (2004) *Deutsche Wortbildung in Grundzügen* (Schriften des Instituts für Deutsche Sprache 8). Berlin, New York: Mouton De Gruyter.
- Rajnik, Eugeniusz (1983) „Unfeste substantivische Zusammenbildungen im Deutschen und Dänischen.” [In:] *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Studia Scandinavica* 6. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego; 71–105.
- Stopyra, Janusz (2006) „Zu den Partnerbezeichnungen im Deutschen, Dänischen und Polnischen.” [In:] *Drugi Kongres Germanistyki Wrocławskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego; 489–495.
- Stopyra, Janusz (2008) *Nominale Derivation im Deutschen und im Dänischen*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Vater, Heinz (2000) „Begriff statt Wort – ein terminologischer Wirrwarr.” [In:] *Sprachreport* 4. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache; 10–13.
- Wellmann, Hans (1975) *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*. Hauptteil 2: Das Substantiv. Innsbruck: Walter de Gruyter.
- Wellmann Hans ([1984] 1995) „Die Wortbildung.” [In:] *Duden*, Band 4: *Die Grammatik*. Mannheim; Bibliographisches Institut; 399–534.

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

JANUSZ TABOREK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

O gramatyce w słowniku.

Badania korpusowe w leksykografii dwujęzycznej¹

Abstract

About Grammar in Dictionaries. Corpus Analysis in Bilingual Lexicography

The main objective of this article is to show the influence of the corpus studies on the lexicographic accuracy. The research focuses on the Polish and German verbs which grammatical subject may be expressed by a sentence, phrase or infinitival construction. The analysis uses three verbs taken from the two languages, which represent three semantic groups: verbs representing the emotional state, occurrence verbs and evaluative verbs. The lexicographic description of the already mentioned above verbs that can be seen in both monolingual and bilingual dictionaries is taken here under investigation. What is more, the author tries to indicate that the lexicographic approach to the corpus analysis of the so called lexical grammar may also appear to be very helpful. The fact that lexicography should base on text corpora in order to provide a more detailed and precise lexicographic description can be supported by the presented in the article analysis of the verbs taken from Polish-English dictionary. The Polish-English dictionary published by the Polish Scientific Publishers PWN uses the language corpus and, therefore, shows the examples of the subject realization in the sentences. This provides the user of the dictionary with the accurate lexicographic interpretation and the context of the verb in which it appears.

Keywords: lexicography, dictionary, verb, semantics, grammar, syntax

¹ Artykuł jest nieznacznie zmodyfikowaną wersją wykładu habilitacyjnego wygłoszonego 24 września 2009 r. przed Radą Wydziału Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Gramatykę i leksykon, względnie morfo-syntaktykę i słownik, traktuje się jako dwa niezależne komponenty języka (np. w gramatyce generatywnej) lub w myśl gramatyki konstrukcyjnej (np. Goldberg 1995: 7), leksyko-gramatyki (Sinclair 2000, Biber et al. 1999, Hunston i Francis 2000) oraz niektórych gramatyk frazowych, np. gramatyki struktur frazowych ze sterowaniem od nadrzędnika (HPSG), postrzegać można składnię i leksykon jako bieguny kontinuum:

SKŁADNIA > SUBKATEGORYZACJA > KATEGORIA SKŁADNIOWA > WYRAZ/SŁOWNIK

Wychodząc od takiego ujęcia składni i słownika w niniejszym artykule omówione zostanie zagadnienie prezentacji wybranych informacji gramatycznych w leksykograficznym opisie wybranych haseł czasownikowych. Jednocześnie wskazuje się na zastosowanie analiz korpusowych w badaniu subkategoryzacji czasownika na przykładzie zdaniowych realizacji podmiotu w języku niemieckim i polskim. Rozważania ilustrują trzy studia przypadków zawierające analizę czasowników *gefallen/podobać się* jako czasowniki tzw. „*piacere-verbs*” (z semantyczną rolą EXPERIENCER wyrażoną w dopełnieniu biernikowym a STIMULUS w podmiocie mianownikowym), *geschehen/zdarzyć się* jako czasowniki zdarzeniowe, *gelingen/udawać się* jako czasowniki ewaluatywne.

1. Subkategoryzacja czasownika

Punktem wyjścia do rozważań nad kontinuum składnia-słownik są przykładowe zdania (1) i (2) z czasownikiem *podobać się*.

- (1) Podoba mi się *ta książka*.
- (2) Podoba mi się, *że śpiewasz*.

Czasownik *podobać się* wymaga podmiotu w mianowniku oraz dopełnienia w celowniku i realizuje walencyjny schemat zdaniowy:

podobać się [NP_{dat} NP_{nom}]

Uzupełniając funkcje składniowe relacjami semantycznymi można dodać, iż NP_{dat} przyjmuje rolę „doświadczającego” (EXPERIENCER), a NP_{nom} rolę „bodźca” (STIMULUS) wywołującego stan wyrażony czasownikiem *podobać się*. Schemat ten nie obejmuje jednak zdania (2), dla którego opis gramatyczny wyglądałby następująco:

podobać się [NP_{dat} CP]

gdzie CP oznacza frazę zdaniową (Saloni i Świdziński 2001: 143). Schemat ten wymaga dalszej specyfikacji na płaszczyźnie gramatycznej, ponieważ fraza zdaniowa typu *ŻE (że śpiewasz)* nie jest jedynym możliwym typem frazy zdaniowej, co ilustruje przykład (3), oraz nie każda fraza zdaniowa wykazuje łączliwość z czasownikiem *podobać się*, co ilustruje przykład (4):

- (3) Podoba mi się, *jak śpiewasz*.
- (4) *Podoba mi się, *czy śpiewasz*.

Schemat walencyjny czasownika *podobać się* należy więc rozbudować:

podobać się [NP_{dat} NP_{nom}/CP], CP = {*że, jak, ...*}

Weryfikację łączliwości czasownika z określoną kategorią składniową, np. typem zdania, można przeprowadzić za pomocą (a) tzw. „intuicji językowej” rodzimego użytkownika języka, (b) ankiety badającej akceptowalność konstrukcji gramatycznej, przy czym jest to również odwołanie się do tzw. „intuicji językowej”, lecz grupy użytkowników, (c) badań korpusowych. W niniejszym studium decydujemy się na ostatnią metodę, tj. wykorzystanie korpusów językowych w analizach gramatycznych (morfo-syntaktycznych) i leksykograficznych. Korpus oferuje badaczowi zbiory autentycznych przykładów użycia języka.

2. Korpusy językowe i słowniki

Dzięki staraniom publicznych i komercyjnych instytucji dostępne są ogólnie lub z pewnymi ograniczeniami ni znaczące korpusy języka polskiego – korpus wydawnictwa PWN (dostęp ograniczony)² oraz korpus Instytutu Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk (IPI PAN)³. Od 2008 roku dostępny jest Narodowy Korpus Języka Polskiego⁴ – wzorem narodowych korpusów brytyjskiego (NBC) czy czeskiego (ČNK). Dla języka niemieckiego dostępne są m.in. *Niemiecki Korpus Referencyjny* (DeReKo) Instytutu Języka Niemieckiego w Mannheim wraz z narzędziami informatycznymi *Cosmas II*⁵ oraz korpus *Cyfrowego Słownika Języka Niemieckiego* (DWDS)⁶. Do zalet wykorzystania korpusów językowych w badaniach gramatycznych należą:

- duża ilość tekstów umożliwiająca weryfikację danych językowych,
- łatwość i szybkość analizy dzięki zastosowaniu narzędzi komputerowych oraz lingwistycznych (np. anotacja tekstu),
- uzyskanie wyników statystycznych i frekwencyjnych (Lemnitzer i Zinsmeister 2006).

Niewątpliwą wadą badań korpusowych jest brak możliwości weryfikacji negatywnej, co oczywiście przy korpusach zawierających miliony słów oraz zróżnicowanych gatunkowo i regionalnie tekstach pozwala zminimalizować tę wadę (Lemnitzer i Zinsmeister 2006). W dalszych rozważaniach ograniczymy się do wykorzystania wymienionych korpusów w ustalaniu ramy walencyjnej czasowników języka niemieckiego i polskiego. Do prezentacji wyników wybrano trzy czasowniki niemieckie i ich polskie ekwiwalenty. Przy pomocy korpusów ustalona zostaje ich łączliwość, przy czym ograniczona ona jest – heurystycznie – do funkcji podmiotu i jego zdaniowej realizacji. Zdanie podmiotowe jako kategoria składniowa w gramatyce porównawczej (np. Baschewa 2004: 24) oraz subklasyfikacja czasownika ze względu na łączliwość z danym typem zdania podmiotowego stanowią przedmiot studium autora (Taborek 2008: 117 nn.), natomiast w niniejszym artykule centrum zainteresowania stanowią schematy zdaniowe konkretnych czasowników oraz ich występowanie we współczesnych słownikach jedno- i dwujęzycznych analizowanej pary języków. Dla języka niemieckiego są to *Duden. Universalwörterbuch* (dalej: DUW) oraz *Wahrig. Deutsches Wörterbuch* (dalej: WDW) a dla języka polskiego *Inny Słownik Języka Polskiego* pod red. Mirosława Bańko (dalej: ISJP) i *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego* (dalej: USJP). Spośród słowni-

2 <http://korpus.pwn.pl/>

3 <http://www.korpus.pl/>

4 <http://nkjp.pl/>

5 <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/>

6 <http://www.dwds.de/>

ków bilingwalnych analizie poddano wielkie słowniki niemiecko-polskie i polsko-niemieckie serii PONS wydawnictwa LektorKlett (PONS WSNP 2007, PONS WSPN 2008) oraz wydawnictwa PWN (PWN WSPN 2008, PWN WSNP 2010).

3. Studium przypadków

Czasowniki *gefallen* / *podobać się* jako tzw. „*piacere-verbs*”

Czasownik *gefallen*, podobnie jak polski *podobać się*, jest przedstawicielem grupy czasowników wyrażających stany i procesy psychiczne. Czasownik ten dopuszcza w funkcji podmiotu cztery typy fraz zdaniowych (Saloni i Świdziński 2001: 143):

- (5) Mir gefällt, *dass der Schütze erhöht auf einem Podest steht*. (StGT, 20.05.1997)
'Podoba mi się, że strzelec stoi wyżej na podeście.'
- (6) Mir gefällt es, *wenn man das Tempo der Bahn selber bestimmen kann*. (StGT, 23.09.1997)
'Podoba mi się, gdy można samemu ustalać szybkość kolejki.'
- (7) Mir gefällt, *wie vielseitig die Arbeit ist*. (StGT, 7.01.1999)
'Podoba mi się, jak różnorodna jest ta praca.'
- (8) Mir gefällt es, *auf der Gemeindeebene tätig zu sein*. (StGT, 17.03.1999)
'Podoba mi się, że jestem aktywny w gminie.'

Do zdań podmiotowych czasownika *gefallen* należą frazy zdaniowe typu DASS, WENN, WIE oraz konstrukcja bezokolicznikowa. Polski ekwiwalent *podobać się* wykazuje łączliwość z trzema frazami zdaniowymi:

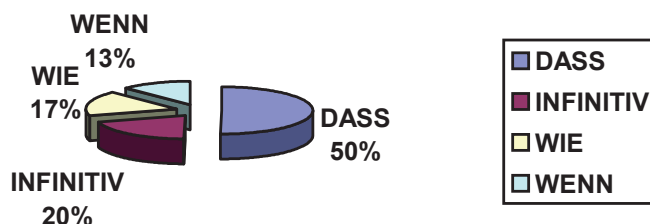
- (9) Podoba im się, *że zdobył światowy rozgłos i był bogaty*. (IPI PAN)
- (10) Nie podoba mi się, *gdy minister jednym cynicznym stwierdzeniem dyskredytuje całą grupę społeczną*. (WWW)
- (11) Podobało mi się, *jak grała*, bardzo pięknie, choć dźwięk był może zbyt mało śpiewny. (IPI PAN)

Czasownik *podobać się* w konstrukcji *coś się komuś podoba* dopuszcza frazy zdaniowe typu ŻE, GDY i JAK. Przechodząc do perspektywy leksykograficznej, tj. do analizy słowników jednojęzycznych, stwierdza się, że zdaniowa realizacja podmiotu odnotowana została we wszystkich analizowanych słownikach.

- (12) es gefällt ihm (...), andere zu ärgern; es hat Gott gefallen, unsere Mutter zu sich zu rufen (DUW)
- (13) es hat Gott ~, unsere Oma zu sich zu rufen (WDW)
- (14) Podobało się jej, że chcieli pomagać starszym (USJP)
- (15) Nie podobało się Iwonie, że musi mieszkać daleko od miasta. Podoba mi się, jak śpiewasz. (ISJP)

Zwraca uwagę fakt, że słowniki języka niemieckiego podają jedynie konstrukcję bezokolicznikową jako przykład zdaniowej realizacji podmiotu. Przeprowadzone w ramach projektu „Subjektsätze im Detschen

und Polnischen”⁷ analizy korpusowe wykazują jednak, że 50,3 % zdań podmiotowych czasownika *gefallen* stanowią frazy zdaniowe *DASS*, a tylko 20,0 % konstrukcje bezokolicznikowe.

Paradoksalnie słownik braci Jakuba i Wilhelma Grimm z XIX wieku, w odróżnieniu od współczesnych słowników DUW i WDW, podaje dla czasownika *gefallen* dwa najczęściej występujące typy zdań podmiotowych.

(16) gefelt dirs mit mir gen Babel zu ziehen, so kom. Jer. 40, 4 (DWB IV 2103)
‘jeśli uznasz to za dobre, by pójść ze mną do Babilonu, pójdz’

(17) es gefiel dem könige, das er mich hin sendete. Nehem. 2, 6 (DWB IV 2103)
‘król zezwolił na to i wysłał mnie’

Słowniki dwujęzyczne podają informację o zdaniowych realizacjach omawianych czasowników wybiórczo ograniczając się do zdaniowych realizacji podmiotu w postaci zdań wprowadzanych przez spójnik *dass/že*.

(18) **es gefällt mir gar nicht, dass...** nie podoba mi się, że (PONS WSNP)

(19) **~ło jej się, że chcieli pomagać starszym** ihr gefiel es, dass sie älteren Menschen helfen wollten (PWN WSPN)

Czasowniki *geschehen* / *zdarzyć się* jako czasowniki zdarzeniowe

Czasownik *geschehen* ‘zdarzyć się’ oraz semantycznie pokrewne czasowniki zdarzeniowe *sich ereignen*, *passieren*, *sich zutragen* itp. dopuszczają zdaniową realizację podmiotu jedynie w postaci frazy zdaniowej typu *DASS*, co dokumentują słowniki jednojęzyczne

(20) es geschah, dass...; [...] er ließ es g., dass der Angeklagte schuldlos verurteilt wurde (DUW)

(21) es kann ~, dass ... (WDW)

W niemiecko-polskich słownikach w haśle *geschehen* nie podano żadnej informacji o zdaniowej realizacji podmiotu. Polski czasownik *zdarzyć się* występuje jako czasownik absolutny, jednowartościowy – *coś się zdarza* – oraz relatywny, dwuwartościowy z rolą semantyczną EXPERIENCER wyrażoną dopełnieniem celownikowym – *coś zdarza się komuś*. Analizę kontrastową i metaleksykograficzną tego czasownika poprzedza prezentacja ujęcia łączliwości tego czasownika w pracach językoznawców polo-

⁷ Projekt finansowany przez Fundację im. Aleksandra Humboldta w latach 2006–2007 w ramach tzw. stypendium „powrotowego” (*Rückkehrstipendium*).

nistów. Polański w *Słowniku syntaktyczno-generatywnym czasowników polskich* (SSG) rozróżnia dwa użycia czasownika zdarzyć się:

- (22) — NP_D + IP
 — żeÇS
 żebyÇS (SSG V 363)

Z powyższego schematu zdaniowego wynika, że *zdarzać się* jako czasownik dwuwartościowy (z rolą EXPERIENCER wyrażoną jako NP_D) dopuszcza realizację konstrukcji bezokolicznikowej (IP), a jako czasownik jednowartościowy frazy zdaniowe typu ŻE i ŻEBY. Takiemu przedstawieniu czasownika przeczą przykłady użycia zaczerpnięte z korpusów, np. (23), w których zrealizowane została zarówno dopełnienie w celowniku i zdanie podmiotowe typu ŻE.

- (23) Zdarzyło się już [jej]_{DAT} że zadowolony z bukietu klient podarował jej zakupionego u niej kwiatka. (Tygodnik Podhalański 16/1999)

Inne kryterium podziału leży u podstaw rozróżnienia dwóch wariantów czasownika zdarzyć się przez Świdzińskiego (1992, 194) – mianowicie negacją orzeczenia.

- (24) NIE ZDARZAĆ SIĘ¹ 0{BY}; 1.1{BY} C
 ZDARZAĆ SIĘ¹ 0{ŻE} (*NIE ZDARZAĆ SIĘ¹);
 1.1{ŻE} C (*NIE ZDARZAĆ SIĘ¹)

Świdziński postuluje, że czasownik zanegowany seleguje frazę zdaniową typu BY bez względu na to, czy jest to wariant jednowartościowy (0), czy też dwuwartościowy (1.1). Omawiany czasownik w użyciu niezanegowanym łączy się według Świdzińskiego z frazą zdaniową typu ŻE. Faktem jest, że istnieją w języku polskim czasowniki (a raczej: predykaty), których negacja wymusza zmianę spójnika że na modalnie nacechowany spójnik złożony żeby. Zgodnie z wynikami analiz korpusowych (Taborek 2008: 104) są to w odniesieniu do zdań podmiotowych właśnie czasowniki zdarzeniowe, czasownik *wydawać się* i pokrewne mu semantycznie czasowniki *zdawać się*, *widzieć się* oraz m.in. *szkodzić*, *przemawiać*, *sprawić* czy *przeszkadzać*. Przeciwno schematowi walencyjnemu Świdzińskiego przemawiają przykłady użycia potwierdzone analizami korpusowymi, w których negacja predykatu wyrażona jest innymi środkami, niż partykuła *nie* – za pomocą przysłówków lub w zdaniu pytającym.

- (25) **Czy** zdarzyło się tu na Pradze, **żeby** wyborcy odwołali w czasie kadencji swojego radnego? (Kultura 6/1978)
 (26) **Po raz pierwszy** zdarzyło się, **abym** musiał zmienić dwóch środkowych obrońców. (Dziennik Polski, 20.11.2000)

Trzecie i ostatnie prezentowane tu ujęcie czasownika *zdarzyć się* przedstawia Bańko w Innym Słowniku Języka Polskiego (ISJP) podając dwa schematy składniowe:

- (27) [(OK)+ŻE/ABY]
 [C+BEZOK/ŻE]
 OK = okolicznik, C = celownik, BEZOK = bezokolicznik (ISJP II 1312)

Ponieważ słownik ten, wzorowany na angielskich słownikach pedagogicznych wydawnictwa Collins opracowany został w oparciu o korpus wydawnictwa PWN, dlatego najdokładniej oddaje łączliwość czasownika zdarzyć się. Powyższy schemat nie zawiera jedynie łączliwości z frazą zdaniową typu ABY także w użyciu jak poniżej, czyli z dopełnieniem w celowniku w roli EXPERIENCER.

- (28) **Nie** zdarzyło mi się, **aby** ktoś odmówił pomocy. (Naj, 24-25/2003)

Ostateczny schemat walencyjny czasownika *zdarzyć się* powinien – zgodnie z wynikami analiz korpusowych – wyglądać następująco:

- (29) *zdarzyć się*₁ (ADV) + ŻE/ABY
*zdarzyć się*₂ DAT + ŻE/ABY/INF

Jeśli chodzi o prezentację czasownika *zdarzyć się* w słownikach, to USJP podaje dwa przykłady ilustrujące użycie konstrukcji zdaniowych – frazy zdaniowej typu ŻEBY oraz konstrukcji bezokolicznikowej.

- (30) Nie zdarzyło się, żeby o czymś zapomniał. (USJP)

- (31) Zdarzało mu się późno wracać do domu. (USJP)

Słowniki polsko-niemieckie PONS i PWN nie odnotowują użycia omawianego czasownika z żadnym z wymienionych typów zdań. Co ciekawe, przykład łączliwości z frazą zdaniową typu ŻE podaje starszy już słownik polsko-niemiecki pod redakcją Kubicy, Chodery i Bzdęgi.

- (32) **zdarzyło się, że...** es begab <fügte> sich, daß... (WP PSPN 906)

Czasowniki *gelingen*/ *udawać się* jako czasowniki ewaluacyjne

Trzecim i ostatnim omawianym czasownikiem jest *gelingen* i polski ekwiwalent *udawać się*. Czasownik ten w funkcji podmiotu dopuszcza grupę bezokolicznikową i – sporadycznie – frazę zdaniową typu DASS uznawaną przez rodzimych użytkowników języka jako wariant potoczny. Łączliwość tę odnotowują słowniki monolingwalne:

- (33) es muss g., das Feuer einzudämmen;
 es gelang mir nicht, ihn zum Mitkommen zu überreden (DUW)

- (34) es ist mir gelungen, ihn davon zu überzeugen (WDW)

oraz obydwie analizowane słowniki bilingwalne:

- (35) **es gelang mir nicht, sie davon abzuhalten** nie zdołałem jej od tego a. przed tym powstrzymać (PWN WSNP)

- (36) **jdm gelingt es etw zu tun** komuś udaje się coś zrobić (PONS WSNP)

Polski czasownik *udawać się* pozwala na zdaniową realizację podmiotu w postaci frazy zdaniowej typu ŻEBY oraz grupy bezokolicznikowej, która jest realizacją preferowaną. Potwierdzają to analizowane słowniki, poza polsko-niemieckim słownikiem PONS.

- (37) BEZOK [...] Pomimo usilnych starań nie udało się odnaleźć zagubionych. (ISJP II 890)

- (38) Udało mu się błysnąć talentem. (USJP)

- (39) **uda|wać [...] ~ło mi się znaleźć pracę** ich habe es geschafft, eine Arbeit zu finden **~ło mu się wszystkich przekonać** es ist ihm gelungen, alle zu überzeugen. (PWN WSPN 847)

Podsumowanie

Celem niniejszego studium było ukazanie wpływu badań korpusowych na dokładność opisu leksyko-graficznego na przykładzie czasowników języka polskiego i niemieckiego, których podmiot gramatyczny może być zrealizowany w postaci zdania – frazy zdaniowej lub konstrukcji bezokolicznikowej. Analizę łączliwości przedstawiono na przykładzie trzech czasowników dla każdego języka reprezentujących trzy grupy semantyczne – czasowniki wyrażające stany psychiczne, czasowniki zdarzeniowe i ewaluatywne. Przedstawiono krytykę opisu leksyko-graficznego powyższych czasowników w słownikach mono- i bi-

lingwalnych. Jest to jednocześnie wskazanie na leksykograficzne zastosowanie korpusowych badań tzw. leksyko-gramatyki. To, że oparcie leksykografii na korpusach tekstowych, prowadzi do dokładniejszego opisu leksykograficznego potwierdzają przykłady analizowanych czasowników zaczerpnięte ze słownika polsko-angielskiego, który powstał z wykorzystaniem korpusu językowego wydawnictwa PWN. Słownik ten przy każdym z analizowanych czasowników zawiera przykłady zdaniowych realizacji podmiotu.

- (40) [**podoba**]ł**o jej się, że chcieli pomagać starszym** she was pleased that they wanted to help the elderly (PWN SPA)
- (41) **może się [zdarzyć], że ...** it may happen that... (PWN SPA)
- (42) [**uda**]ł**o mi się znaleźć pracę** I managed to find a job
[**uda**]ł**o mu się wszystkich przekonać** he succeeded in convincing everybody. (PWN SPA)

Literatura

- Baschewa, Emilia (2004) *Objektsätze im Deutschen und im Bulgarischen*. Frankfurt/M et al.: Peter Lang Verlag.
- Biber, Douglas, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan (red.) (1999) *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- Goldberg, Adele (2005) *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hunston, Susan, Gill Francis (2000) *Pattern Grammar. A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Lemnitzer, Lothar, Heike Zinsmeister (2006) *Korpuslinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Narr Verlag.
- Saloni, Zygmunt, Marek Świdziński (2001) *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sinclair, John (2000) "Lexical Grammar". [W:] *Naujoji Metodlogija* 24, 191–203.
- Świdziński, Marek (1992) „Realizacje zdaniowe podmiotu-mianownika, czyli o strukturalnych ograniczeniach selekcyjnych”. [W:] A. Markowski (red.): *Opisać słowa*. Warszawa: Elipsa, 188–201.
- Taborek, Janusz (2008) *Subjektsätze im Deutschen und im Polnischen*. Frankfurt/M. et al.: Peter Lang Verlag.

Słowniki

- DUW = Scholze-Stubenrecht, Werner (wyd.) (2011) *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim: Duden Verlag.
- DWB = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. I-XVI. Leipzig 1854*.
- ISJP = Bańko, Mirosław (wyd.) (2000) *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PONS WSNP = Dargacz, Anna (wyd.) (2007) *Wielki słownik niemiecko-polski*. Poznań: LektorKlett.
- PONS WSPN = Dargacz, Anna (wyd.) (2008) *Wielki słownik polsko-niemiecki*. Poznań: LektorKlett.
- PWN WSNP = Frączek, Agnieszka, Józef Wiktorowicz (wyd.) (2010) *Wielki słownik niemiecko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PWN WSPN = Frączek Agnieszka, Józef Wiktorowicz (wyd.) (2008) *Wielki Słownik polsko-niemiecki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- PWN SPA = Linde-Usiekniewicz, Jadwiga, Philip G. Smith (2005) *PWN Oxford Słownik angielsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PWN WSPN = Frączek, Agnieszka, Józef Wiktorowicz (wyd.) (2008) *Wielki słownik polsko-niemiecki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SSG = Polański, Kazimierz (wyd.) (1992) *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich*. Tom 5. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- USJP = Dubisz, Stanisław, Elżbieta Sobol (wyd.) (2003) *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WDW = Wahrig-Burfeind, Renate (wyd.) (2010) *Wahrig. Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, München: Bertelsmann Lexikon Institut.
- WP PSPN = Bzdęga, Andrzej, Jan Chodera, Stefan Kubica (wyd.) (2003): *Podręczny słownik polsko-niemiecki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Źródła

Dziennik Polski 20.11.2000
 Kultura 6/1978
 Naj 24-25/2003
 StG = St. Galler Tageszeitung
 Tygodnik Podhalański 16/1999
 Źródła internetowe (korpusy)
 DeReKo <<http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/>>
 DWDS <<http://www.dwds.de/>>
 IPI PAN <<http://www.korpus.pl/>>
 NKJP <<http://nkjp.pl>>
 PWN <<http://korpus.pwn.pl/>>

*Academic
Journal
of
Modern
Philology*

All submitted papers undergo a double-blind review, where neither the author nor the reviewers know each other's names. The procedure itself seeks to answer several questions:

1. How does the article contribute to a field or discipline?
2. Which elements are particularly valuable to readers?
3. How does the author's methodology fit into the study?
4. What is the quality of presented bibliographical entries?
5. Does the article qualify for publishing without any further corrections?
6. Does the article qualify for publishing with minor corrections? If so, what corrections are necessary?
7. Does the article qualify for publishing with major corrections? If so, what corrections are necessary?
8. Does the article not qualify for publishing? Please justify your opinion.
9. Other remarks.

Notes for the authors:

1. All articles should be submitted as MS Word 97/2003 *.doc file. The authors should use Times New Roman 12pt type in the main text. Long citations (over 60 words), notes & references should be made using 10pt type. If you are using a different text processor (i.e. OpenOffice, LibreOffice, Pages) please make sure that the text retains its formatting in MS Word.
2. Articles should fit between 20,000 and 33,000 characters including spaces and bibliography.
3. Authors are to include a 200-300 word abstract, 12pt type, 1.5 spacing, centred.
4. 1.5 spacing should be used throughout the text, excluding long citations, references and notes (single spacing).
5. The author's name and affiliation should be placed in the top left corner. Typeface Times New Roman 12pt, single spacing.
6. The article title should be made using 16pt type, centred.
7. Notes are to be placed under a regular text page.
8. Please do not use underlining and keep boldface to a minimum. Important terms can be italicized.
9. Tables and diagrams should be numbered sequentially. Their numbering along with table title should be placed under a table or diagram.
10. Diagrams and/or illustrations are to be inserted as images. Please do not use the built-in MS Word diagram drawing function. To reduce publishing costs, please use greyscale for images and diagrams.
11. Authors are obliged to secure in written form any third-party copyright permissions for re-publishing images and/or diagrams.
12. If you are not a native speaker of English, please have your contribution carefully checked by a native speaker.
13. References within the text should include a name, the year of publication and page(s) i.e. (Baker 2003: 24–76). For translated works use square brackets: (Stevenson [1975] 2001: 87–90). If you wish to include a newer edition, include the date of the original work: (Brown & Smith [1999] 2004: 12). The same analogies apply when creating bibliography.
14. Please double check whether only the cited works appear in bibliography and vice versa.

Publishing procedures:

1. Paper submissions: December 17, by the latest, prior to the year of publication.
2. A preliminary decision about accepting articles is made by the editorial board. The board appoints reviewers.
3. Papers are sent to reviewers. Each article undergoes a double-blind review.
4. Articles reviewed and accepted for publication are sent back to their authors to introduce any necessary changes or improvements.
5. The corrected articles undergo a second review by the editorial board.
6. Final copies are sent back to authors.
7. The volume is printed.
8. An example of selected references:

- Adams, Karen L., Anne Winter (1997) "Gang Graffiti as a Discourse Genre." [In:] *Journal of Sociolinguistics*. Vol. 1/3; 337–360.
- Adamska-Salaciak, Arleta ([1998] 2001) "Jan Baudouin de Courtenay's Contribution to General Linguistics." [In:] Ernst F. K. Koerner, Aleksander Szwedek (eds.) *Towards a History of Linguistics in Poland*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company; 175–208.
- Adelung, Johann C. (1782) *Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*. Leipzig: Christian Gottlieb Hertel.
- Adler, Max K. (1977) *Pidgins, Creoles and Linguas Francas*. Hamburg: H. Buske Verlag.
- Aitchison, Jean (1995) "Tadpoles, Cuckoos, and Multiple Births: Language Contact and Models of Change." [In:] Jacek Fisiak (ed.) *Linguistic Change under Contact Conditions*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter; 1–13.
- Bańczerowski, Jerzy (1980) "Ludwik Zabrocki as a Theorist of Language." [In:] Ludwik Zabrocki. *U podstaw struktury i rozwoju języka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; 9–27.
- Boas, Franz (1930) "Anthropology." [In:] *Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York. Vol. 2; 73–110.
- Bühler, Karl ([1934] 2004) [*Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena.] Translated into Polish by Jan Koźbiał. *Teoria języka. O językowej funkcji przedstawiania*. Kraków: Universitas.
- Campbell, Lyle (1997) *American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America*. New York: Oxford University Press.
- Fisiak, Jacek ([1975] 1985) *Wstęp do współczesnych teorii lingwistycznych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Gallatin, Albert H. (1836) "Synopsis of North American Indian Languages." [In:] *Archaeologica Americana. Transactions and Collections of the American Antiquarian Society*. Vol. 2; 1–422.

SUBMISSION GUIDELINES

To make a submission send an email to ajmp.pan@gmail.com

For further details regarding stylesheet please follow the guidelines and article outline within this volume.

A submission of a paper is taken to mean an original work which has not been published elsewhere.

ADDRESS OF THE EDITOR:

COMMITTEE FOR PHILOLOGY
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
Podwale 75
50-449 Wrocław
POLAND
www.wroclaw.pan.pl